3 1761 03556 8088

DK
508
.8
N38

УКРАЇНСЬКІ МЕМУАРИ

ДР. ОСИП НАЗАРУК

РІК НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

КОНСПЕКТ СПОМИНІВ
З УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ВІДЕНЬ, 1920
ВИДАННЯ „УКРАЇНСЬКОГО ПРАПОРУ"

Всі права застерігає собі автор.
Copyright by Dr. Osyp Nazaruk 1920.

DK
508
.8
N38

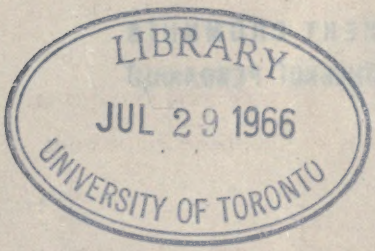

1093727

З друкарні Г. Енґля і Сина у Відні Н.

. . . „Нашыхъ же сармато-козацкихъ предковъ рицерскіе отваги и богатырскіе дѣянія безъ описанія и обясненія чрезъ ихъ власных писаровъ оставленние и всегдашного забвенія никчемнымъ лѣности ихъ плащемъ увидѣхъ покритие. А ежели и записавъ хто, то барзо щуплыми и краткими словы жадныхъ зъ якихъ причынъ що повстало якъ ся отправовало и якъ кончыло не выразившы околичностей . . .“

Истинный Малия Россіи сынъ и слуга Самоилъ Величко б. канцелярыстъ генеральнои канцеляріи Гетьмана Войска Запорожського.

(„Літопись Событій“.)

Тронутий до глибини цими простими і слушними закидами старого літописця українсько-козацьких воєн, описую по можности все, що я бачив і пережив в памятні дні трегої будови української державности. Може скарга старого літописця з часів другої української державности, якої теперішне покоління по більшій части не знає теж ізза своєї ліности — спонукає більше учасників і видців великих подій, заховати для потомних те, що ми переживали і так сповнити свій обовязок.

Автор.

Історія це казка в початку, на ній пливає факт як на воді, аж поки вода не щезне. Ґете.

I.

Дня 5. падолиста 1918 р. о год. 2. над ранком виїхав я з „Народнього Дому“ у Львові до Київа з інж. Шухевичом, щоби з доручення Команди Українських Військ просити о військову допомогу „Гетьмана всієї України“ Скоропадського. В мраці й темряві безнастанно гриміли вистріли, а від сторони Городецької вул. видніла пожежа. То горіли якісь маґазини.

Наше авто скоро перелетіло Галичину. По дорозі весь час зустрічали ми дві струї полонених, що товпами тягнули в противні сторони: одна з Росії на захід, друга з заходу в Росію. Вигляд їх був страшний: обдерті, помарнілі, голодні, деякі ледви на ногах держалися. Мабуть тільки ослаблення здержувало голодні товпи від нападу на наше авто.

Та хоч яке важке враження робили ті дві струї подібних до людей сотворінь, ще більше важке враження залягло мої думки: по одній ухвалі „Української Національної Ради“ у Львові (чи пак її делеґації) прийшов я до переконання, що загал її не доріс до проводу народу в цей важкий час. Ухвала та відкида-

ла всіми голосами проти 3. внесок, щоб інтернувати й вивезти польських біскупів, професорів і инших визначних діячів. Нічого не помагали арґументи, що Поляки мають на меті винищити всю українську культурніщу верству і що вивезення їх провідників звяже їм руки. Величезна більшість членів „Української Національної Ради“ заявилася проти, а деякі члени додали, що перестануть сповняти обовязки членів Ради, колиб вона ухвалила інтернування польських провідників. Я заявив тоді, що матиму сатисфакцію, як довідаюся колись, що вони гнитимуть в тюрмах — і вийшов. Думка про наслідки цеї ухвали мучила мене весь час дороги до Київа.

В Радивилові сіли ми в залізницю й перед вечером висіли в Київі. Просто з двірця поїхали ми ізвощиком до гетьманського палацу, пильно береженого сторожею. Припадок хотів, що нас зараз перепустили. й що в авдієнційній салі застав я полковника „Січових Стрільців“ п. Евгена Коновальця. (Докладніще описав я свою розмову з гетьманом в останнім ч. „Стрільця“, яке вийшло в Камінци). Коли я представив гетьманови ціль нашого приїзду, він запитав: — „Скажіть отверто: хочете вирізати панів?“ — „Хочемо будувати українську державу“, відповів я здивований. Він усміхнувся, але сказав, що на таку ціль допомогу дасть: добрий полк Січових Стрільців, які тоді стояли в Білій Церкві, буде висланий до границі Галичини буцімто на це,

щоб обмінятий залізницю від полонених. Цей полк може опісля перейти без дозволу на галицьку землю. Таку обережність уважав гетьман потрібною, щоб не вмотатися у війну з Польщею. Причім додав іще, що вилучить Січових Стрільців зі складу своєї армії, коли вони перейдуть Збруч.

Від гетьмана пішли ми до „Національного Союза“ (Пушкінська, 1.), де застали Винниченка. Коли я оповів йому виспід авдієнції у гетьмана, він схопився за голову й почав кричати, що ми завалили українську справу! Чому? Бо проти гетьмана, який має чорносотенно-російську орієнтацію, приготоване вже повстання й Січові Стрільці мали бути авангардом цего повстання. Цего ми не знали. По гострій вимині слів що до ваги Львова й Галичини погодилися ми на тім, що Шухевич піде до гетьмана й заявить, що нам вистане половина січової формації (крім „техніки“, броневиків і т. п.).

Я таки зараз поїхав з кількома стрілецькими старшинами на дворець і до Білої Церкви. В поїзді був величезний натовп. Скрізь повно Німців і людей в шинелях, між якими я ні трохи не орієнтувався, хто вони.

Була темна ніч, як ми висіли на двірці в Б. Церкві й зараз пішли до казарм Січових Стрільців. Сильне вражіння роблять місця, по котрих ступав наш Богдан, що тут реорґанізував свою армію до боротьби з Польщею. В яких пять хвилин по нашім прибуттю до казарм зійшлася „Стрілецька Рада“, зложена зі старшин. Я мав

ще тільки сили, що зреферував їй положення у Львові, авдієнцію у гетьмана й розмову з Винниченком. Тай заснув на кріслі, бо була це моя шеста чи сема неспана ніч. Памятаю тільки, що стіни казарми, в якій ми радили, були деревляні, вибілені вапном, та що в кімнаті було дуже тепло. Памятаю також, як сотник Роман Сушко сіпав мене за рукав і говорив: „Пане доктор, слухайте! Черник*) говорить „проти“!“ Але я не міг уже реаґувати. Мене випровадили до сусідної кімнатки й положили в ліжко. Я спав дуже довго, а як пробудився, побачив коло себе січового лікаря, дра Кекала (з Харківщини). Він ствердив у мене сильну горячку й ангіну тай заборонив говорити й вставати з ліжка.

Від стрілецьких офіцирів, які мене відвідували (я лежав в кімнатці неприсутного сотника Б. Ґнатевича) довідався я, що „Стрілецька Рада“ відкинула проект висилки до Галичини якої небудь частини, виходячи зі становища, що Січове Стрілецтво, хоч походить з Галичини, звязане передовсім з державними інтересами Великої України, та що Київ важніший чим Львів, а висилка одної частини загону до Львова могла б довести до того, що й Київа не здобудуть і Львова не вдержать.

Я був дуже пригноблений цим. Інстинктом відчував я, що скріплення української державности скорше можливе в Галичині, чим на Великій Україні. Але не було

*) Сотник січових скорострілів, „душа стрілецтва“, погиб в кілька днів опісля в наступі на Київ.

ради: люде, що довго сиділи тут і знали Україну краще, чим я, думали інакше.

Шухевич вернув до Львова, щоби здати звіт з нашої поїздки на Україну. А я лежав. Харч приносили мені до ліжка, а сотник Іван Чмола доставляв мені книжок (бібліотеку мали чудову).

Встав я з ліжка не зовсім здоров, бо наближалося повстання. Сотник Чмола дав мені наддніпрянську шинелю й шапку, свій військовий одяг і білля, бо я не мав нічого. Я зразу дивно почувався в наддніпрянськім одязі, але скоро привик до нього і навіть полюбив його ізза його краски та практичности.

В старшинській столовій засідало коло 60 офіцирів, переважно Галичан. Я зустрів багато своїх знакомих. Про повстання говорилося мало, — як про річ постановлену. Наказ в справі виїзду С. С. на границю прийшов був, але його відкликано. Хто — невідомо. В усім чути було якийсь конспіративний дух. Всі знали, що гетьман приготовляється до злуки України з Москвою. Самостійницька ідея стрілецтва була загрожена. Цим уважалося стрілецтво увільнення від присяги, зложеної на вірність гетьману. Сотн. В. Кучабський виголосив лекцію про вуличну боротьбу: приготовлялися вже до боротьби на вулицях Київа. Мені ця їх віра в те, що вони взагалі дійдуть до Київа, видавалася дуже дивною. Бо хоч бачив я велику дисципліну в таборі, одначе їх було всего на всего 1500, а самих Німців, що піддер-

жували гетьмана, були сотки тисяч. З тим більшим зацікавленням приглядався я розвиткові подій. Зі Львова доходили дуже скупі вісти. Я нотував все в своїм дневнику (видання його можливе щойно геть-геть пізніше).

II.

Події розвивалися скоро. Дня 14. падолиста 1918 р. коло год. 11 в ночи прийшла до казарм Січових Стрільців у Білій Церкві вістка, що гетьман проголосив маніфест, яким піддає Україну Москві. Цего всі сподівалися й тому обурення не збільшилося; воно вже було велике.

З тих днів вбилося мені в тямку розброювання австрійських ешелонів (транспортів). Відбувалося це так: Наші Січовики обставляли залізничий тор з обох боків кулеметами, здержували поїзд і забирали від австрійських частин зброю й коней. Не забуду ніколи, як одного ранку влетів до моєї кімнатки молоденький денщик сотника Чмоли (родом з Надвірнянщини) і в екстазі кричав: — „Пане доктор! Які коники маємо, які коники! Як скачуть!“ Його радість уділилася й мені. Я вибіг на майдан і побачив дійсно чудові коні якоїсь австрійської частини, забрані нашими Січовиками. Два мадярські офіцири прийшли просити, щоби їм звернути їх приватні коні й револьвери. Команда С. С. вволила їх просьбі. Особливо полювали С. С. на тран-

спорт амуніції, який гетьман мав вислати Донцям. Чи вловили його, не памятаю.

Дня 15. листопада 1918 пізнім вечером приїхала до казарм Директорія. З неї знав я тільки Винниченка й Петлюру. Останнього ще зі студентських часів у Львові, де Петлюра був якийсь час як надзвичайний слухач фільософічного факультету і мешкав в „Академічнім Домі". Я нераз заходив до його кімнатки й брав участь в тім, як Петлюра зі Степанківським мов два молоді коти переверталися по ліжку. Ми сердечно привіталися і я запитав його:

— „Чи привезли Ви які відозви?"

— „Ні."

Я зараз пішов до своєї кімнатки, писати відозву, бо знав, що на другий день по приїзді Директорії пічнеться повстання. Тоді я ні трохи не застановлявся над тим, чи повстання потрібне: адже робили його поважні українські діячі й партії, а політику гетьмана оцінював я по тім, що тюрми були заповнені українськими діячами, що я бачив ще за свого першого побуту в Камінци в серпні 1918 р. Відтам вислав я був отвертий лист до міністра внутрішніх справ в справі переслідувань Українців (лист, якого автором був я, напечатало тоді львівське „Діло"). Розуміється, я тоді був ще в однострою „австрійського" У. С. С. і не мав найменшого поняття про українські партії. Мене обурював до краю факт, що Українців вязнено в українській державі.

Написавши відозву, пішов я з нею до старшинської столової, де вечеряли члени Директорії в товаристві кількох наших старшин. Я відчитав їм проект відозви й вони приняли його. Петлюра дописав у ній уступ звернений проти гетьмана — і її таки зараз післано до друку з наказом, що стрілецька патруля має розбудити складачів і стояти при них весь час та не дати їм ні одного примірника; повстання мало початися завтра в полудне.

Ще тої ночі вислала мене команда полку С. С. з сотниками Сушком і Кучабським до німецької залоги в Білій Церкві, щоб повідомити її, що як „тими днями" пічнеться „рух", то він не звернеться проти Німців, коли не стануть по боці гетьмана. До міста був добрий шмат дороги, ми їхали фастоном і сильно змерзли. По дорозі оглядав я місто, оскільки можна його було оглядати в темряві. Мабуть годі собі представити більше поганого міста: бідні доми з напів погнилими дахами, біля широких, неков сільських улиць, що тут і там освітлені були якимись умираючим світлом з вікон. А місто має 80.000 населення!

В німецькій команді, яка містилася в якімсь гарнім комплексі домів, застали ми порядок, хоч поруч команди була вже й „салдатська рада". Ми зголосилися у дижурного офіцира й попросили, щоб у важній справі скликав членів команди і жовнярської ради. Він видивився на нас, але почав телефонувати, розсилати під-

старшин. За яких десять хвилин попросили нас до иншої кімнати, де вже були три старші німецькі офіцири. Ми заявили, що зайдемо ще на представників їх жовнярської ради. За хвилю прийшли. Річ вельми характеристична, що німецькі офіцири не попросили їх сідати. І вони стояли аж поки оден з нас не подав одному з них крісла. Тоді вже й німецькі офіцири попросили їх сідати.

Наше становище було дуже трудне. Ми знали, що Німці мають велику перевагу і що за всяку ціну треба їх спонукати до невтральности. На те мали ми два атути: вказувати на селянські маси, які можуть кинутись на них, коли вони виступлять проти нас і — позискати собі жовнярську раду, що ми почали від історії з кріслом. Ту жовнярську раду треба було дійсно щойно позискувати, бо хор. Чорній, який уже вечером неофіціяльно сондував ґрунт, сказав нам, що вона стоїть при своїх офіцирах зі страху, що як настане між ними незгода, то можуть пропасти всі.

Ми почали від того, що приходимо як офіціяльні представники „Есес.-реґіменту“ (так Німці називали Січовиків) попередити їх, як людей, до яких ми не є ворожо настроєні, що сими днями може прийти до національного повстання проти російсько-реакційного уряду гетьмана. Ми радимо Німцям щиро, не мішаться в цю справу, бо тоді можуть проти них звернутись народні маси й позривати залізничі тори. А тоді наслідки легко предвидіти. Зі свого боку прирікали ми їм, що коли вони заховають

„строгий невтралітет“, ми зробимо все, щоб їм забезпечити їх життя і майно.

Німці сильно занепокоїлись, а найбільше члени їх жовнярської ради показували це занепокоєння, вигукуючи: „Ви гадаєте, що ми виступимо проти своїх офіцирів? Ні! Ніколи!“ Ми відповіли: — „Що ми так не думаємо, маєте найкращий доказ в тім, що прийшовши тут офіціяльно, звернулися наперед до офіцира, а не до члена жовнярської ради. Хочемо з обома групами які є між вами заключити умову.“

Це їх успокоїло трохи й вони почали випитувати про те, коли вибухне повстання, хто його викличе і чого воно хоче. Ми відповіли їм тільки на третє питання докладно. На перше сказали, що може вибухнути і завтра, може за тиждень або два. А на друге — що це буде українське національне повстання, подібне до того, яке вони мали за часів Наполєона (розуміється, згадали Фіхтого: „Reden an die deutsche Nation“), тільки з сильнішою суспільно-економічною закраскою. До цего навязали ми розмову про духа часу, про жовнярські ради і про німецьких соціялістичних теоретиків, щоби в той спосіб дати Німцям пізнати, що переговорюють з представниками освіченого корпусу старшин, який додержить евентуального договору.

Кінець кінців заявили нам Німці, що їх залога не виступить проти нас, коли ми на неї не нападемо і щоб ми не дивувалися, коли вони „скріплять обережність.“

Ми вийшли й пішли до ресторану на вечеру. Типовий провінціональний ресторан, гідний пера Горкого або Гліба Успенського.

Пізно приїхали ми до казарм. Перед бараком команди застали ми німецьке авто. Приїхала їх депутація, зложена з представників білоцерківської залоги (від команди і жовнярської ради), та з представника Великої Жовнярської Ради в Київі! Чи був це припадок, чи німецька залога в Київі мала аж таку добру шпіонажу, що знала, хто й коли (бодай в приближенню) нічне повстання — не знаю. Досить, що київський Німець мав з собою відповідну легітімацію. Зрештою представники німецької команди в Білій Церкві потвердили, що він дійсно член Великої Солдатської Ради з Київа. Був се чоловік молодий, непрємного вигляду, з малою освітою, що видно було по перших його реченях.

Довго тревали переговори й скінчилися над раном підписанням умови в двох примірниках. Зміст її був такий: Німці зобовязуються заховати невтральність в нашій боротьбі проти гетьманського уряду, а ми з'обовязуємося, не нападати на них і вивезти їх з України якнайскорше. Я не хотів підписувати того договору, бо мені було особисто прикро, щоб моє імя фіґурувало під ним з тої простої причини, що недавно переговорював я з гетьманом іменем галицької команди. Одначе Німці, з якими я найзавзятіще перечився, зажадали, щоб і я підписав. Тоді я підписав одним зі своїх літературних

псевдонімів (київський і козятинський договори з ними підписав я вже своїм правдивим іменем). Ні одного з тих договорів Німці не додержали. Як це було, оповім пізніше.

III.

Дня 16. листопада 1918 р. в полудне вирушила з казарм біля двірця в Білій Церкві одна сотня С. С. і помашерувала на місто, де розстріляла двох чи трьох гетьманських урядовців, що найбільш допікали українському населенню. Гетьманська залога в Білій Церкві була мала. Вона без боротьби розбіглася, або зложила зброю. Наша сотня обсадила центр міста і переворот в Білій Церкві був доконаний. Німецька залога виставила сильні сторожі коло своєї команди, але поза тим не давала знаку життя. Наші патрулі ходили по місті і скоро попали в конфлікт з Німцями, які твердили, що наші розброюють поодиноких Німців. Годі було стверднти, чи робили це дійсно наші патрулі, чи просто місцеві люде, користаючи з нагоди. Німці почали жалуватися на це нашій команді, яка в відповіді на те виставляла німецьким сторожам наші легітімації.

Того самого дня виїхав з Білої Церкви перший ешелон (транспорт) С. С. в напрямі на Київ через Хвастів. Пізно вечером одержав я від команди С. С. доручення, удатися зі сторожею до тюрем у Білій Церкві й освободити всіх політичних вязнів. Я описав це до-

кладніще в станіславівських „Народі“ в статті п. з. „Більшовики“.

На другий день виїхав я разом з Директорією в третім ешелоні С. С. до Хвастова, де ми прибули в ночі. Дивно представлялося мені все, що діялося кругом мене, а ще дивніще це, що діялося в мені. Я вже зазначив, що відносин на Великій Україні не знав, хоч умів вичислити всі політичні партії тай навіть їх провідників (гляди спомини з моєї подорожі по Україні в маю 1918 р., печатані в львівськім „Українськім Слові“ п. з. „Калейдоскоп з України“). Але я бодай знав, що цього не знаю. Та гірше було те, що я не мав найменшого поняття про це, як дуже наддніпрянські Українці ріжняться від Галичан своєю душею, своєю психольогією, чи радше психікою. Це пізнавав я незвичайно помалу, бо цілий рік — і все відкривав річи, яких попереднього дня бувби навіть не міг припустити. Якийсь інстинкт говорив мені вправді, що тут інакше, дуже інакше — так інакше, що навіть щира праця не зробить тут багато. І тому відносився я з великою резервою до всего. Але мимо того працював я шалено — днями й ночами. І це для мене досі незрозуміла річ, відкіля бралася у мене сила й охота до такої шаленої праці й біганини, хоч не знав я, чи з цього щось вийде. Без теплого одягу, без відповідного харчу, без спання працювало моє оточення — працював і я. Моя праця полягала передовсім на обжиранню з Німцями.

Поїзд з Директорією і Головним Штабом наших військ (шефом штабу був отаман Осецький) став на двірці в Хвастові. Ми всі мешкали в вагонах, а урядували і в вагонах і на двірці (залізничники йшли з нами). Тільки частину кімнат на двірці займала німецька команда. Вона мала в місті залогу і зразу пробувала не пустити наших транспортів проти Київа. Але енергічний виступ покійного сотника С. С. Черника так на неї вплинув, що вона заховала невтральність, очевидно зі страху перед селянськими масами. Німецький комендант двірця, чоловік старший і розважний, розумів добре своє положення і старався, не доводити до конфліктів. А була це дуже трудна річ. З усіх боків одержували ми депеші, що поодинокі німецькі відділи ломлять умовлену невтральність, нападають на наші відділи, нищать нам магазини зброї й амуніції, кидають її масово в воду, не допускають до концентрації наших військ, розброюють їх і т. д. З кождою такою депешою біг я зараз до німецької команди й покликуючись на підписаний договір, домагався інтервенції. На це одержував я відповідь, що німецька команда в Хвастові не одержала від своєї вищої команди в Київі повідомлення про підписання якого небудь договору, що вона не має права інтервенювати, бо сусідні команди рівнорядні з нею, що получення з Київом перерване, що годі відріжнити війська Директорії від звичайних банд, що Директорія непризнана Німцями як

уряд України і т. д. і т. д. Все це повторялося багато разів кожного дня і кожної ночі. І на все це відповідав я німецькій команді, що Директорія представляє силу з якою Німці мусять числитися, бо інакше ми не ручимо за це, що вони вийдуть відси цілі, а що до інтервенції, то ми домагаємося просто повідомлення сусідних німецьких команд про заключення договору що до невтральности з тим, щоби повідомлені команди подавали його до відома дальшим. Договір підписаний був в двох примірниках, з яких оден мав я при собі й показував його Німцям. Коли це не помагало в німецькій команді, удавався я до представників місцевої німецької ради жовнярів; а часто навіть до німецьких телефоністів, які були дуже демократично настроєні. Вони нераз без відома своєї команди передавали потрібні нам телефонати дальшим німецьким командам. Все це вимагало просто шаленої біганини між вагонами Директорії і Штабу, кімнатою штабу на двірци, телефоном і телеграфом та німецькою командою. Якийсь час помагав мені в тім сотник Кучабський, який так тим утомився, що був дуже радий, коли його покликали на фронт. До найбільш прикрих справ належали неправдиві, але то зовсім з пальця виссані, офіціяльні депеші про боротьби з Німцями, з якими мене посилали інтервеніювати до німецької команди. Такі депеші звучали подібно як правдиві, нпр.: „На стації імярек напали Німці на військо Директорії й прийшло до боротьби, в якій погибло тілько і тілько

наших а тілько і тілько Німців". Я біг до німецької команди, кричав, грозив і домагався інтервенції. Німці депешували, телефонували і по якімсь часі доставляли мені на письмі напр. таку відповідь: „Аж до години такої то нинішнього дня від початку вашого повстання не було на стації ізмірек ніякого українського війська, ні гетьманського, ні Директорії, ні банд, супроти чого не могло бути й битви з ними. Просимо провірювати закиди."

З початку думав я, що ті донесення полягають просто на помилці і, що замість названої в депеші сталася описана подія на иншій стації тай говорив це Німцям. Але згодом переконався я, що цих „помилок" трохи за багато. І я почав розуміти значіння слова „провокація", якого наші наддніпрянські брати так часто уживають, а з якого ми Галичане звичайно неслушно сміємося. Ті фальшиві депеші надавали очевидно вороги українського руху, занятї по двірцях, щоби дезорієнтувати й непокоїти штаб і Директорію та викликати ще більшу непривязь до Німців. Розуміється, бої з Німцями були і то дуже завзяті. Не виключаю, що часть фальшивих депеш надавали також наші люде на основі слухів, яких вони з лінивства не провірювали. Події й випадки насувалися на нас такою масою, а телеграфи й телефони були так перегружені, що годі було виспіджувати провокаторів, що особливо для мене було дуже неприємним: бо коли я приходив до Німців

з повними, може й правдивими депешами, вони не залишили дати мені до пізнання, що й ці депеші такі, як з дати такої то . . . . Все напутали.

Я згадав вище, що моє окруження сильно працювало. (По відході Кучабського були це самі Наддніпрянці, крім мене було ще кількох Січових Стрільців, які сторожили вагонів Директорії). Але в тій праці не було систематики. Коли дійсно робучі люде зі штабу стомилися, то можна було бачити в ночі такі сцени: В оперативній кімнаті штабу телефони звонять, трохи не тріснуть. Дижурний старшина спить, як убитий. Торгаю його, тягну зі софи на долівку — не помагає: він очевидно так перетомлений, що хоч стріляй у нього, а не збудиться. Бігаю від телефона до телефона й списую, чого хочуть: там кулеметів, там мази до кулеметів, там амуніції, там армат, там коней — голова болить від цего всего! Розуміється, були в штабі й дуже працьовиті старшини. До таких належали сам шеф штабу, дальше отаман (тоді полковник) Тютюник, один малий сотник, якого імення не можу собі пригадати і ін. Але їх було мало. І тому я не вірив, що ми здобудемо Київ і не крився з тою думкою. Одначе ті, що знали обставини краще, чим я, відповідали мені:

— „Ви думаєте, що в російській війську гетьмана краще відносини? То помиляєтеся!"

І я справді помилявся. Тим більше, що з усіх боків напливали нам на допомогу селянські маси, голо-

вно з околиць Білої Церкви, де їх орґанізували й узброювали два січові старшини, Бісик і Домарадський, оба Галичане. Маєм ті говорили по російськи (в рік опісля це основно поправилося). Я часто промовляв до ріжних транспортів тих новобранців. Ними ми обступали Київ щораз тісніще. Властиву осаду Київа провадили Січові Стрільці. Шефом їх штабу був молодий але дуже серіозний колишній хорунжий а тепер мабуть підполковник Мельник Андрій, родом з Дрогобиччини. Але певдовзі Німці, які в багатьох місцях лише фактично не додержували договору, прислали з Київа депутацію, яка й формально заявила нам, що підписаний договір „неважний", бо представник їх Великої Ради не був уповноважнений, підписувати такий договір. Що він був до цего уповажнений, про те свідчив найкраще факт, що Німці розліпили були по Київі плякати, в яких заявляли, що німецькі війська заховають невтральність. Значить — в найгіршім випадку приняли ex post з'обовязання свого делеґата. Це ми їм заявили. Але вони стояли при своїм. Було ясно, що хтось чи щось спонукало їх, зірвати вигідний для них договір. Хто — ми ще не знали. Досить, що з Київа виступили на північ могучому гетьманському війську сильні німецькі відділи піхоти й навіть артілерія. В Київі була сильна німецька залога. Виравді розклад між нею вже починався, але на розвиток його треба було ще ждати. А Директорії треба було як найскорше здобути Київ

Бо правильних військ мала вона дуже мало: крім доброго полку С. С. ще дві невеличкі формації Наддніпрянців. Головну силу Директорії становило народне повстання, яке, як кожде повстання, могло розвиватися тільки при скорім успіху. Таким успіхом могло бути передовсім здобуття Київа. Колиб здобуття Київа затягнулося, знеохочені маси селянства трудно булоб удержати, тим більше, що для з'орґанізування повставших мас необхідний був Київ і як центр матеріяльних засобів і як осередок комунікаційний і, що найважніще, як центр інтелектуальних сил для всякої державно-творчої праці, не кажучи вже про питання престіжу. Словом — Київ представляє для України таке значіння, як Львів для Східної Галичини, а може навіть більше. Заступити Київа навіть сяк-так не може ні одно українське місто. Одеса тільки матеріяльно вигідніща до певної міри від Київа.

Що до самого повстання, то воно було дуже могутне, просто імпозантне: зривалося як пожежа навіть в несподіваних місцях — і було масове. Піднімалася ялась елементарна, або як на Україні кажуть, „стихійна" мобілізація, в котрій чути було навіть якісь проблиски національного почування, що я як Галичанин цінив передовсім. Ті проблиски були зразу майже чисто негативні: вони звертались проти Німців як чужинців, що підпирали гетьманську владу. Та скоро ті негативні проблиски почали набирати позитивної краски, яка росла

й кришала на очах. Як скоро це відбувалося, можна оцінити по таких фактах: Коли почали надїздити перші ешелони (транспорти) повставших селян і мені доручено промовляти до них, увійшов я в їх товпи на ст. Хвастів і почув кругом себе — російську мову. Мені зробилося моторошно на душі, хоч я розумів, що в рядах селян відбувався зовсім простий психічний процес: це приходили люде, яких колись покликали до російської армії, де вони зустрічалися з російською мовою — отож і тепер, коли їх покликано до війська, намагалися вони говорити по російськи. Був це масовий прояв, який особливо болюче вражав Галичан. Багато з них втікаючи з Київа до української армії повстанців, — завернулося, коли зустріли відділи повстанців і почули, як вони говорять, бо думали, що це російське військо, тай обходили його на просторі десяток миль .... Так виглядало українське національне повстання на початку. Але вже в кілька тижнів опісля ніхто бувби не пізнав тих самих відділів повстанців: між ними лунала вже українська нова, а їх національна свідомість так підіслася, що пізнаючи Галичан по виговорі, перепускали їх навіть без усякої провірки документів, рівночасно провірюючи докладно папери наддніпрянських Українців, що я сам нераз бачив; очевидно інстинктовно уважали Галичан сумарично" за майпевніщих (агітація проти Галичан заміняла це добре відношення кілька разів, що опісля згадаю).

Маси українських повстанців напливали зі всіх боків так скоро, що штаб Директорії втратив евіденцію щодо їх числа. Я хотів бодай в приближенню довідатися про скількість наших сил, щоби записати це для будучого історика. В тій цілі розпитував я часто всіх, що могли мати щонебудь спільного з інтересним проявом повстанчого руху, почавши від головного отамана Петлюри, скінчивши на урядовцях постачання. Одначе вони або подавали мені найбільш суперечні числа або просто стискали раменами й говорили щиро: „Тут уже й чорт не розбереться в тім всім.“ Урядовці постачання, від яких ще найскорше можна мати певніщі інформації, відповідали, що зорієнтуватися неможливо, бо ріжні відділи прохарчовуються самі, одержуючи харчі від селян, а деякі забирають по дорозі гетьманські й німецькі магазини, нікого про це не повідомляючи. Головним джерелом, відкіля припливали до нас вже зорганізовані повстанці, була Біла Церква: там у казармах Січових Стрільців остали два галицькі старшини — Бісик і Домарадський, які й почали організувати напливаючих селян і залізницею висилали їх через Хвастів на Київ, поки зовсім не захрипли й не вибилися з сил. Бісик, з яким я потому зустрівся, оповідав мені про це. Запитаний о число, відповів, що й він утратив вкінці евіденцію, але припускає, що разом з Домарадським міг зорганізувати понад 20.000 селян, поділив їх на сотні й повизначував їм командантів; деякі села

прислали вже готові сотні з власними командантами, підстаршинами. Це було для Домарадського й Бісика дуже вигідне, бо вони вже навіть простих стрільців поіменували сотниками й абсолютно не мали більше кому доручати сотень.

До багатьох транспортів повстанців, які переїздили через Хвастів в ріжних порах дня й ночі, мав я нагоду промовляти й притім придивитися їх складови. Я старався говорити як найбільш популярно й вязати в своїй промові ідею національно-державну з соціяльною. Виходив я притім з заложення, що ті сірі маси, до яких я промовляв, знають тільки це, що витискають з них контрібуцію для панів (поміщиків), реквірують у них хліб і худобу та немилосерно бють. Змалювавши слухачам ці, зрештою добре їм відомі факти, переходив я коротко до історії, вияснюючи їм, що так грабили й били наш український народ Русскі й Ляхи від давних давен і що одиноким способом, щоб освободитися від такого насильства є: прогнати чужинців з України. А на це треба признавати й слухати тільки українську владу; її пізнати по тім, що вона говорить і видає відозви тільки в українській мові тай бореться за Самостійну Українську Державу. Тут пояснював я, що це таке держава й уряд, згадував розуміється про Галичину і її важку боротьбу проти Польщі та цілу бесіду переплітав господарськими простими арґументами, чому Українець повинен говорити скрізь і все тільки по

українськи й вірити тільки українській владі, без огляду на обіцянки чужинців. Я мав враження, що мене розуміють. Часом одержував я голосне признання від слухачів — окликами, чого я від них сірих мас рішучо не сподівався. Я уважав особливо на не, щоб говорити голосно й не довше, як 15—20 хвилин. Найсильніше враження робила на мене зустріч з тими транспортами, які переїздили через Хвастів дуже рано, коли ще не світало. Тоді ті сірі маси в сірім сутінку просто електризували мене.

На основі своєї обсервації можу ствердити, що просте селянство Великої України представляється більше войовничо, чим галицьке. Але зате старшини й нестаршини на загал без ініціятиви, що видно по способі видавання наказів і т. п. Розуміється, бачив я й дуже енергійних старшин, але це були виїмки.

Найгірше було з озброюванням цих мас. Магазини зброї й амуніції були переважно під сторожею німецьких залог, бо гетьмансько-російські офіцири й т. зв. „карательні отряди“ або розбіглися на першу вістку про повстання, або повтікали з місця свого осідку й старалися по дорозі лучитися в більші ґруші, про що ми мали досить докладні, хоч нераз фантастичні вісти.

Багато є на Великій Україні місцевостей, де я безпосередно або посередно пережив інтензивні події загального значіння, в яких я був заанґажований всіми нервами й усею душею. Але ні одна з цих місцевостей,

не виключаючи ліса під самим Київом, в якій мене разом з отаманом Коновальцем, старим полковником Осмиловським, сотником Волод. Чорнієм зі Львова (псевдонім) і чотирма иншими товаришами вели на розстріл гетьманські офіцири — не вбилася мені в тямку до тої міри, що „Попельня", хоч я ніколи не був у Попельні, ні навіть не бачив її (бо як переїздив, то все мусів тоді дрімати або спати). В тій Попельні був магазин муніції, при якім стояли на сторожі Німці й гетьманці. Останні стояли там тому, бо свого часу заключив був гетьман з Німцями, чи радше наоборот: Німці з гетьманом — договір в справі поділу воєнних засобів. Отож одні уважали на других, щоб не крали. Як вибухло повстання й український народ почав кругом „рухатися", тоді гетьманська сторожа уважала за найбезпечніше щезнути. А Німці остали. Це було покищо в нашім інтересі, бо инакше селяне (які тоді мали ще безліч зброї) були б розграбили всю муніцію „для домашнього обихода". А нам треба було нею стріляти на Київ. Длятого ми стали на становищі, що з'обовязання Німців в справі береження магазинів тревають дальше, але тільки що до тої частини воєнних засобів, яка признана їм була свого часу (здається $^3/_5$), а другою частиною має право розпоряджати Директорія, якої війська обсадили вже більшу часть України. Німці відповідали на те, що уряд Директорії непризнаний ще ніким, супроти чого їх обовязує договір заключений з гетьманом і вони ма-

ють обовязок берегти також другої частини военних засобів для гетьмана. Ми відповідали, що це в теорії може й слушне становище, але в практиці буде це виглядати так: Розвитку національного повстання не здержить ніхто, а ми тим менше. Коли Німці не видадуть нам добровільно другої частини муніції, ми будемо примушені, мобілізувати як найбільше селян і кинути їх на здобуття магазинів. Тоді і та частина муніції, яка належиться Німцям, буде розграблена до тла. Ми не в силі будемо удержати контролі над тим, хто і кілько бере, супроти чого навіть незорґанізовані маси знайдуться в посіданню великої скількости муніції, що зовсім не причиниться до успокоєння України й улекшення Німцям повороту до рідного краю.

Німці дуже боялися цего і мали рацію. Так удалося нам вимусити від них доступ до магазинів в Попельні. Але наша радість тревала коротко. Вже на другий день одержав наш штаб депешу, що Німці знов замкнули нашим доступ до магазинів в Попельні. Я знов біжу до німецької команди зі щораз виразніщими погрозами. Вони отвирають і знов замикають магазин. А з фронту під Київом кричать: Присилайте муніцію! Таке отвирання й замикання магазинів в Попельні повторялося багато разів і доводило нас до люти. Я не знав, що було причиною такого крутійства й непослідовности Німців. Припускав, що складалися на це найріжніщі чинники і виливи: 1) Страх перед населенням, який

уступав в міру того, як ми відтягали з даної околиці озброєних селян в напрямі на Київ, 2) Зірвання полученъ між німецькими командами в краю й Нім. Вищою Командою в Київі та дез'оріентація, яка наслідком того мусіла наступити між Німцями, 3) Ріжний стан взаємин між офіцирськими командами Німців а їх жовнярськими радами. Останні (з виїмком київської) переважно відносилися симпатично до українського національного повстання. Але, як я показав на білоцерківськім примірі, боялися йти в розріз зі своїми офіцирами. 4) Взаємини між аристократичними й демократичними офіцирами німецької армії (особливо ворожо відносилися до нашого повстання офіцири німецької кавалерії). 5) Наближування до магазинів гетьманських відділів, які не всюди розбіглися, а подекуди навіть стягалися в більші ґрупи, які розпоряджали навіть артилерією. Раз така більша гетьманська ґруна почала наближатися до Попельні. Ми були в великім страху, що вона, знаючи, яке значіння має для нас магазин в Попельні, мимо невиразного становища Німців, — висадить його в воздух. Тоді я в ночі побіг до Німецької Команди й настрашив її, що після наших, щойно одержаних вістей, наближається до Попельні зі значними силами — Шабельник. Був це незвичайно сміли ватажок грабіжницької банди, який в нень вирізував менші німецькі відділи та в білий день нападав на німецькі залоги в селах і місточках. Німці від давна робили на нього

облави й визначили кількадесять тисяч марок нагороди за його голову, але не могли його схопити. Він був такий спритний і зухвалий, що навіть в часі, як вони робили на нього облави, — лаяв їх телефонічно з найближчих станцій — і все висмикувався з матні. Страх перед ним мали вони великий. Де тоді був Шабельник, ми, розуміється, не мали про це поняття, але, що треба було скріпити обережність Німців в Попельні, ми налякали їх Шабельником. Німецький комендант удавав передо мною, що вони зовсім не бояться Шабельника. Одначе зараз таки зааларлмував не тільки німецьку сторожу в Попельні, але й залогу в Хвастові та мабуть і сусідні.

Коли історія з замиканням і отвиранням магазинів в Попельні стала для нас просто нестерпучою, пішов я до німецьких офіцирів, щоб розмовитися з ними „остаточно". Не йшов я з тим уже ні до їх команди, ні до їх жовняреької ради, бо з ними говорив я вже і лаявся в справі Попельні багато разів. А пішов приватно до одного з офіцирів, який робив на мене враження інтеліґентнішого, чим інші (на загал німецькі офіцири думають помаліше чим славянські і тому дискутувати з ними важко). Я представився тому офіцирові й заявив йому, що нам уже досить тих містерій, які діються в Попельні, що ми зневірилися в усіх німецьких комендантурах і „солдатських радах" та що кінець кінців мусітимемо силою здобути магазини в

Попельні, що очевидно викличе відповідну зміну в відношенню до Німців скрізь. Але перед таким остаточним кроком хотівби я знати бодай приватно властиву причину тої дивної по дитячому виглядаючої гри, яку веде німецька комендантура в Попельні. Може пречінь далосяб усунути взаїмне недовіря бодай на лінії Попельня-Хвастів і не доводити до зовсім злишного конфлікту, який нас може вправді коштувати багато, але Німців може знищити зовсім.

Німець знав, що це не був вже пустий страшак, як з початку повстання, коли його можна було ще задусити. Бо від того часу з кожним днем і з кожною годиною край щораз більше розхвильовувався й сили повстання скоро зростали. Він довго викручувався з відповідю на моє питання, але вкінці заявив отверто:

— „Ми раз у раз маємо зривані полученія з нашим центром у Київі. Зрештою й там боротьба між нами самими, що вам також відоме. Длятого мусимо самі вирішувати на місцях своє становище. Що до вашого повстання, то вибачте за слово, але ми не знаємо, чи це не звичайний бунт бандитів, хоч ви називаєте його національним".

Я щойно недавно довідався був, що член Директорії Швець це професор ґеольоґії й проректор київського університету. Довідавшись про це, питав у Директорії, чому в відозві до німецьких жовнярів, в якій пояснювано їм (досить незручно і кепською німе-

цькою мовою), чому піднято повстання й до чого воно змагає — подано під відозвою нагі підписи В. Винниченко, Ф. Швець і т. д., що загалови Німців абсолютно нічого не говорять про людей, які беруть на себе відповідальність за повстання. Тоді не одержав я ніякого пояснення цего. Тепер сказав я німецькому офіцирови:

— „Чи можете ви представити собі, щоб між провідниками „бунту бандитів“ знайшовся професор і проректор державного університету столиці?“

— „Ні“, відповів здивований Німець. „Або є такий чоловік в Директорії?“

— „Є. Це професор Швець.“

— Чомуж у німецькій відозві ње зазначено цего?“

Я розуміється також не знав, чому цего не зробили, але відповів:

— „Бо тут нема звичаю, величатися титулами, як на заході Европи“.

Німець мусів подумати собі: що край то обичай і очевидно вдоволився цею відповідю. Бо по хвилі сказав:

— „Я також доцент і маю тут ще товариша, що займається наукою. Ми ще сегодня зложимо візит пану професорови“.

Я додав:

— „Потім виясніть своїм знакомим у сій і сусідних німецьких командах (мені залежало передовсім

на Попельні), що проти гетьманського режиму стоїть у повстанчім таборі „die Blüte der Gesellschaft“ (цвіт суспільности), бо це українське національне повстання“.

За якої пів години приїшов той доцент з товаришем — оба одягнені по формі й у рукавичках — відвідати професора Шевця. Я сам їх представляв. Хоч розмова тревала коротко (бо професор Шевць не знав німецької мови, а через товмача говорити незручно), то все таки наслідки її були дуже вдоволяючі, особливо для мене: я вже до кінця не мав клопоту з магазинами муніції в Попельні.

Одначе це був тільки місцевий, льокальний успіх у нашім відношенню до Німців. На загал ці відношення були ворожі і безнастанно доходило до проливу крови. В краю по двох тижнях мали ми вже перевагу над німецькими залогами, але під Київом було гірше. Вправді селянські маси раз у раз напливали під Київ, одначе не було це правильне військо: коли приходило до наступу, то навіть найбільші ґрупи таких селянських військ домагалися постійно:

— „Пришліть нам бодай сотню Січових Стрільців!“

А де було взяти тих сотень? Вони держали найбільш небезпечні позиції та мали вже болючі втрати. Правда, армія гетьмана, зложена переважно з офіцирів, якістю не могла рівнатися з Січовими Стрільцями: вона вже по першім бою, в якім понесла сильні втрати, в переполоху втекла аж до Київа. Збігці оповідали

нам, що російські офіцири бігли тоді в паніці вулицями Київа й кричали:

— „Нам говорили, що це банди, а то наступає правильне, справдішне військо!"

Тоді найкраща частина гетьманського війська, а саме сердюки, зложені з синів заможного селянства, перейшли на бік Директорії. І тоді вже могла булаб Директорія занятн Київ, якби не виступ Німців, які всупереч білоцерківській умові заявили, що будуть боронити Київа перед наступом Директорії. Це, розуміється, додало відваги золотопагонній армії гетьмана. Коли Німці густими лавами обсадили значний відтинок, гетьманське військо набрало бадьорости. Тоді команда С. С. вислала до Київа згаданого вище Чорнія (який мабуть заавансував тимчасом на значкового), щоб він приготував між Німцями ґрунт до переговорів. Був це спритний молодий чоловік, який скоро вкрутився і до Великої Салдатської Ради і до Вищої Німецької Команди тай привіз інтересні інформації, яких одначе я не маючи доказів в руках, не можу передавати. Суть його інформації полягала на тім, що і Вища Німецька Команда і Велика Рада Солдатів, остання ще гірше чим перша, ворожо настроєні до українського національного повстання і що переговори з Німцями не доведуть мабуть до нічого. Про це команда Січових Стрільців повідомила Директорію.

Мимо того Директорія вислала мене з двома над-

дніпрянськими старшинами (полковником Осмиловським і сотником, якого імя я забув) до Вищої Німецької Команди в Київі в справі нових переговорів. З нами їхали два німецькі офіцири й оден член німецької солдатської ради з Хвастова. Екстренним поїздом доїхали ми до стації Боярка, де стояв штаб С. С., а відтам автами через якісь села, занхані наддніпрянськими частинами Директорії.

Сніги стояли на полях. На роздоріжжах видно було наддніпрянські стійки в довгих сірих шинелях з рушницями в руках. Вони раз у раз здержували наші авта, причім як зпід землі виростали нагло цілі ґруни Наддніпрянців, які зпід лоба оглядали Німців, що товаришили нам. Вкінці доїхали ми до останних позицій, де переждали, заки здовж обох ліній повідомлено, що їде делеґація. Стріли устали. Настала мертва тишина. З білою хоругвою на високій жердці перебули ми біле поле, що було в обсязі стрілів обох армій: української й німецької. З якогось горбка побачили ми якусь воду, а за нею на сніжнім тлі чорні густі лави німецьких жовнярів.

Коли ми знайшлися між ними, вони приняли нас окликами: „Хочемо до дому! Чому не пускаєте нас?!“ Слідували менше цензурні оклики, яким положив край німецький майор, що в товаристві кількох офіцирів вийшов з найблищої селянської хати. Тут і там видніли кулемети й дула гармат, звернені на наші позиції.

Ми представилися і нас завезли дальше в село, до якогось гарного дому з червоної цегли, де містився німецький штаб цеї частини. Дорогою мої товариші застановлялися над скількістю німецького війська, що стояла в цім місци, а я на основі почутих окликів застановлявся над гаслами, під якими між німецькою армією ведеться аґітацію проти Директорії. Річ ясна, що їм мусіли „вияснювати“, що то ми зломили білоцерківський договір, у якім з'обовязалися, випустити їх з України.

В червонім домі застали ми німецький штаб при сніданню в малій, тісній кімнатці під проводом дру́гого майора, що називався фон Фуке́. Був це типовий пруський юнкер. Коли я представив йому себе і своїх товаришів (вони не говорили по німецьки) як делеґацію Директорії до Висшої Німецької Команди в Київі та вручив йому призначене для нього письмо шефа штабу С. С. Андрія Мельника про виміну полонених, — він грубо нечемним тоном відповів:

— „Не признаю ніякої Директорії, тільки гетьмана і його уряд!“

Я на це мовчки і не пращаючися опустив кімнату. А на коридорі заявив ескортуючим нас німецьким офіцирам з Хвастова, що ми зовсім не прийшли питатися, чи пан майор фон Фуке признає Директорію, чи гетьмана, що йому мали ми передати тільки письмо і що він має обовязок відставити нас до своєї висшої

команди так, як наші передові частини відставили свого часу німецьку делеґацію, що приїздила з Київа. Серед прикрого настрою відпровадили нас до якоїсь великої кімнати, де по якімсь часі з'явився німецький капітан, якого я бачив при столі з майором фон Фуке. Цей капітан мав ліву руку на тембляку і плавно говорив по російськи. Він оправдував майора фон Фуке за його виступ, кажучи, що він висказував тільки свої особисті погляди.

За яку годину додали нам Німці до нашого авта ще одно їх авто і повезли. Шлях був добрий. По обох боках шляху тягнулися снігом завіяні ліси і поля. І пусто було аж до Київа. В улицях рух був звичайний, може троха слабший, як звичайний. Ми заїхали просто до Німецької Вишої Команди. Нас мусів уже майор фон Фуке телефонічно авізувати, бо коли ми висіли з авта й роздяглися, впровадили нас до великої, гарно уряженої салі, де в момент зібралася більша скількість висших німецьких офіцирів, між ними оден старий, сивий ґенерал.

Довгу, кавказьку бурку й просту салдатську шинелю оставив я в передпокою, але мимо того своїм одягом і особливо „комісьним" обувом дуже відбивав від елеґантно одягнених Німців. Бо у нас не було ні часу, ні змоги прилично одягнутися. Весь час спали ми в вагонах, звичайно в одягах, оскільки це взагалі можна було назвати спанням: бо нас будили, що ночі

неозначену скількість разів. До того всего по перебутій ангіні мав я ще запалення горла й був обвинений ґазою, яка колись мусіла бути біла.

Мимо такого вигляду Німці приняли нас зовсім не так, як майор фон Фуке, але дуже чемно, що видно було вже при представленнях, які заняли споро часу. Бо кожен кожному представлявся. Тут пізнав я членів виділу їх Великої Солдатської Ради. Голова його — чоловічок середного росту, з острими рисами лиця, літ коло 30., з острим вічевим способом дискутування. Називався Кірхнер. Освіту його годі означити. Другий член виділу Великої Ради був мабуть Жид, мав високу освіту, але в дискусії був ще більше неприємний, чим Кірхнер. Третій був спокійний. Розуміється, гладше представлялася німецька ґенераліція.

На президіяльнім кріслі засів — на моє здивування — не сивий ґенерал, в ґенеральськім мундурі, тільки молодий майор ґенерального штабу, Ярош, стрункий ясний бльондин високого росту, з вигляду й дикції незвичайно симпатичний. Не тільки його назвище, але й вигляд — чисто словянські. Подобав на члена польської аристократії, але без пятна скуки й студені, яке на ній звичайно тяжить. Інтеліґенція того інтересного чоловіка була феноменально чутка й висока: він в часі дискусії просто предвиджував арґументи противника і вже наперед старався їх ослабити, причім робив це таким тоном і в такий спосіб, що ні разу не мож було

вичути в нім охоти, показати бистроту або здетонувати противника. Говорив так, якби ми знались вже віддавна. Словом — вже по перших його реченнях видалися мені неслушними дотепи „Simplicissimus'a“ про те, що Німці не мають добрих дипльоматів.

Майор Ярош, усадовивши нас праворуч від себе, а німецького ґенерала ліворуч, отворив нараду такою промовою:*)

— „Приступаю відразу до річи. Як знаєте, Німеччина основно програла війну й антанта може диктувати світови свою волю. Про це вже тепер нема ніякого сумніву. Німеччина хотіла утворити українську державу і вложила в це діло багато свого труду, грошей і крови. Признаю отверто, що по гірких досвідах з українською інтеліґенцією і її партіями тут на місци змінили ми лінію своєї політики. Це для вашої загальної оріентації, що до нашого становища й відношення до вашого руху. Має воно тепер уже більше теоретичне, чим практичне значіння, бо ми ліквідуємо свою політику на Україні і хочемо як найскорше забрати відси свої війська. Тепер маємо полагодити вже не проблеми політичної натури на дальшу мету,

*) Оден з німецьких офіцирів мабуть стеноґрафував бесіди, я записував зміст їх. Вправді полишив я свої дневники в ріжних містах України у знакомих і тому пишучи з памяти, можу помішати дві промови того самого чоловіка з ріжних часів, одначе на загал передам все вірно.

тільки чисто практичні „проблеми хвилі“: як нам розійтися так, щоби з'ужити якнайменше сил у непотрібній взаїмній боротьбі, що саме тепер розгоряється в ріжних місцях України. Нам, розуміється, залежить на тім, щоб не оставити тут по собі ще більшого розчарування й ненависти, на яку ми з уваги на наші жертви, понесені для української справи, взагалі не заслужили. Проблеми, які маємо тепер розвязати, виглядають так: Ви хочете занятн Київ, ми хочемо зі своїм майном опустити Україну. За ціну Київа ви згодилисяб випустити нас в спокою. Тимчасом антанта, від якої ми, як поконані — підчеркую це — зовсім зависимі, домагається від нас, щоб ми не пустили військ Петлюри в Київ і робить нас за це відвічальними. Ви очевидно розумієте, що це для нас значить: за наш противний антанті виступ тут звалиться на німецький нарід над Райном інвазія і цілій Німеччині можуть наложити важкі, просто голодові репресії. Супроти того ми тут мусимо уважно числитися з волею антанти“.

Тут майор Ярош відчитав мені радіодепеші французького конзуля Ено з Одеси, в яких він робив Висшу Німецьку Команду в Київі відвічальною за евентуальне заняття Київа „бандами Петлюри“. Ми перехопили одну з таких депеш, одначе в такім невиразнім і пірванім стані, що годі було викомбінувати, що і як. В Директорії додумувалися троха, як справа стоїть, але не припускали, щоб антанта, а особенно Франція

хотіла обстоювати в такий спосіб інтереси німецького ставленника, яким безумовно був гетьман. Зрештою стилізація депеші і такі звороти як „петлюрівські банди", становище Ено і його звязки з російськими назадницькими кругами зовсім не виключали містіфікації. Я перечитав подані мені депеші й запитав майора Яроша, чи він дасть мені їх, щоб я завіз їх Директорії. Він згодився на це й кінчив свою бесіду:

— „Супроти того ми не можемо впустити війська Директорії в Київ. А щоб уникнути боїв предкладаємо вам, означити тут демаркаційну лінію".

Коли майор Ярош скінчив говорити і уділив мені слова, представив я зібраним членам Німецької Вищої Команди і Великої Солдатської Ради, що як справа не стоялаб, повинні вони передовсім поучити своїх, офіцирів на передових позиціях, щоб не мішалися в політичні питання і не видавали опінії про це, котрий уряд України правний а котрий ні, як це робить майор фон Фуке та щоб не допускали в німецькій армії опертої на брехнях аґітації про те, що ми не хочемо Німців випустити з України, — бо таке поведення тільки заогнить відносини і зовсім не причиниться до полагодження проблемів, про які згадав предсідатель. По заяві, що на це буде звернена увага, відповів я на бесіду майора Яроша менше-більше як слідує:

— „Що до теоретичного вступу то ми признаємо що Німці вложили в будову української держави ба-

гато труду, хоч той труд не все був звернений куди слід. Але вже ніяк не можемо признати, що вложили й багато грошей. Бо вартости, які Німці вивезли й вивозять, що найменше рівноважать їх вклад (в кілька тижнів опісля, коли я був уже членом уряду, прислали мені з Вищої Німецької Команди докладну статистику того, що Німці вивезли з України). Що до крови й ненависти, то викликали її своїм поведенням дотеперішні німецькі верховоди. Чейже годі собі представити, щоб у якій небудь країні під сонцем повстала любов до союзника, якого мешканці тої країни запросили як гостя до себе, а який напав на парлямент тої країни з окликом, уживаним при розбоях: „Руки в гору!“ Адже так було?“

На це моє питання Німці заметушилися. Найживіще відповів їх старенький, добродушний ґенерал, що досі не обзивався ні одним словечком. Тепер крикнув:

— „Правда, так було! Але мій коханий пане, ви не маєте поняття, що ми тут витерпіли!“ (Mein lieber Herr, Sie haben keinen Begriff, was wir hier ausgestanden haben).

Майор Ярош додав до його слів:

— „Чейже не підозріваєте нас, що ми аж такі нерозумні, щоб нарочно наказали виконати арешт в Центральній Раді і то в такій формі, в якій це сталося. То було просте незрозуміння наказу зі сторони нищого офіцира, який за це був покараний. А саму

річ зробили ми тому, бо ми мусіли її зробити. Що зробилиб Ви, якби ваш контрагент не додержував умов, як це робили люде з Центральної Ради, а Вам на додержанню умов смертельно залежало?"

— „Я й тоді не поводивбися як в Африці а до виконання наказів вибиравби відповідних офіцирів, а не таких, яким був ляйтнант, що кричав у нашім парляменті „Руки в гору!" або яким є майор фон Фуке".

Суперечка над цим питанням оживилася і так вбилася в тямку Німцям, що вони ще перед виїздом з Київа, коли ми складали собі пращальні візити, старалися переконати мене, що нетакт, який поповнили в Центральній Раді, викликаний був без вини їх рішаючих чинників. На всякий випадок треба признати, що їм залежало на оставленню за собою доброї опінії у нас.

— „Що до мерітум справи, в якій ми приїхали — говорив я дальше — то ми також стоїмо на становищі, щоби не з'уживати сил на непотрібну взаїмну боротьбу. Пан президент цеї конференції слушно замітив, що Директорії залежить на заняттю Київа і що за ту ціну могліб Німці в спокою опустити Україну разом зі своїм майном. Але ми не можемо згодитися з його дальшими виводами з яких слідувалоб, що німецьке військо може силою пробувати не допускати нас до Київа. Адже сам пан президент говорив перед хвилею про потребу додержування договорів, а в справі невтральности німецьких військ у нашій боротьбі про-

ти гетьманського уряду заключили ми в Білій Церкві писемний договір, який підписали так представники німецького офіцирського корпуса, як і представник Великої Німецької Ради Солдатів з Київа".

В тім місці члени виділу їх Великої Ради Солдатів почали мені переривати окликами, що вони вже усунули з Ради того, що підписав договір, бо він не мав права підписувати його. На це відповів я, що він очевидно був уповажнений підписати такий договір, бо потому Висша Німецька Команда розліпила по мурах Київа відозву, в якій повідомляла всіх, що Німці заховають невтральність.

На те відповів мені предсідатель, що ця відозва видана була без звязку з договором, заключеним в Білій Церкві, та що супроти домагання антанти вони мусять стояти на становищі, на якім тепер стоять.

В тім місці дижурний офіцир приніс більший твердий папір, якого вживають на окладинки при переплеті книжок і подав його ґенералови. Ґенерал перебіг його очима й подав майорови Ярошови. В тій хвилі я мимохіть кинув оком на тектуру й побачив, що на ній був наклеєний той папір, який я привіз майорови фон Фуке від шефа штабу Січових Стрільців в справі полонених. Під цим папером наклеєний був другий, теж записаний папір. Була це очевидно відповідь, яку майор Фуке вже вислав або пропонував вислати. Це кидало будь що будь інтересне світло на великий

порядок, який ще панував у німецькій армії та свідчи
ло про скорість получень, якої в українськім військ
не було. В тій хвилі я не міг сподіватися, що така
порядна армія скоро розложиться.

— „Що до домагання антанти", — говорив
дальше, — „то це певно якась містифікація. Передов
сім консул Ено ніколи не був політичним предста
вником навіть Франції, не то антанти. По друге, ди
вне, що антанта мала б обстоювати інтереси геть
мана, якого видвигнула преціпь Німеччина і яко
му антанта вже з тої одної причини не вірить
По трете і найважніще: українське національне пов
стання з кождою годиною кріпшає і коли ви добро
вільно не віддасте Київа Директорії, то Київ буд
силою здобутий, — що рівно добре знаєте ви, як
представники антанти в Одесі, яких гетьманський уря
разураз взиває радіодепешами о скору допомогу. В
знаєте, що та допомога скоро не може прийти. І зна
єте також, що в разі якби ми навіть згодилися н
прекладану Вами демаркаційну лінію, — то чим довш
Київ не буде в руках Директорії, тим довше ви не діста
нетеся до дому. Бо для наладнання управильненог
транспорту залізницями треба, щоб Київ був в рука
тої влади, яка вже має майже цілу Україну, аб
за кілька днів матиме. А що до репресій, якими Ен
грозить, то коли Франція схоче робити репресі
над Райном, то таки там над Райном вишукає соб

сто інших причин і не ждатиме аж на повідомлення консуля Ено".

Тут наступила перерва нарад, бо внесено підвечірок, який для нас дійсно придався, бо ми з дороги були дуже голодні.

В часі перекуски довідувався я від поодиноких німецьких офіцирів, хто є майор Ярош і інші учасники нарад. Про Яроша сказали мені, що він походить мабуть з Поморя, що підтвердило моє припущення, що в нім буде словянська кров. Мій інформатор звернув мою увагу на другого майора ґенерального штабу, фон Фельзена, який походить з одного з ганзеатських міст, мабуть з Гамбурґа, належить до старої шляхотської сімї, що забагатіла з торговлі, й має опінію дуже розумного чоловіка та перворядного фаховця в залізничих справах. Я придивився йому ближе. Був це чоловік літ коло 45, з великим, снідоблідим лицем, застиглим в спокою і дуже серіозним, з очима твердого виразу, середного росту, але великий корпусом. Він до сеї пори не відзивався, але по підвечірку став головним пертрактантом. Він засадничо ріжнився в дискусії від Яроша: інтеліґенція Яроша була незвичайно жива й гладка, а фон Фельзена мало жива, причім спосіб його дискутування дразнив аж до обидливости. Такого навіть у дрібницях упертого чоловіка я ще не зустрічав. Але за це був він дійсно дуже розумний і слушно мав таку опінію між Німцями. Кожну справу трактував

дивно річево, а українську залізничу сіть і висший та низший залізничий персонал знав, як своїх пять пальців. Характеристики його були дуже короткі і дуже злобні — такі злобні, що я уважав за потрібне протестувати проти його способу вислову про наші відносини, причім, де міг, старався віддячити. Словом — не був це дипльомат, але річевий і розумний чоловік, з яким, мимо його злоби, а може якраз ізза неї — інтересно було говорити.

В часі підвечірка випитував я Німця про особисті відносини їх представників, спробував випитувати Німець і мене про мене. Я признався, де кінчив університет, але не признався, що я Галичанин — з причин, яких легко догадитися, а про які мені незручно писати.

Від голови Директорії В. Винниченка і від Головного Отамана С. Петлюри мав я директиву, покищо не зривати з Німцями переговорів. Длятого поставив я справу так, що маю сказати Директорії на випадок, колиб вона згодилася тимчасово на демаркаційну лінію під Київом (про це, що буде, коли не згодиться, не треба було говорити, бо це було ясне — боротьба). Я хотів натягнути Німців на це, щоб згодилися в обляженім Київі віддати нам справу залізниць (в справі банків мав я окрему директиву, два наддніпрянські старшини мали говорити в справі демаркаційної лінії між військами). І на цім тлі вивязалася завзята суперечка з

майором Фельзеном, яку зможу представити аж по зібранню своїх щоденників.

Кінець кінців списав я все, що говорили Німці, взяв два примірники карти, на якій були визначені їх проекти демаркаційної лінії — й ми виїхали. Та ще в Києві пригадав я собі, що київські Українці приготовляють в підполю повстання в нутрі Києва. З уваги на це, що на ґенеральний наступ з нашого боку покищо не заносилося, боявся я невчасного взриву повстання, яке могло бути кріваво здавлене. Длятого порозумівшися зі своїми товаришами, просив я німецького офіцира, який нас ескортував, щоб задержав авто і завів мене до найблищого телефону, бо я забув ще щось сказати. Він получив мене з майором Ярошом, якому я телефонічно сказав, щоб для спокою в місті сейчас повідомив населення плякатами і в пресі, що ведуться переговори, що Німці й виконали.

Ми без пригоди вернули до Хвастова, де я здав звіт Директорії з нашої поїздки. В часі переговорів питав я Німців, чому їх делеґація, яка порушила справу взаїмовідносин, не приїхала більше до Хвастова. Мені відповіли, що вони просто бояться висилати делеґації, бо наше поведення з першою було таке, що мають право боятися. Супроти того вислала Директорія в Київ другий раз делеґацію, яка мала списати договір про демаркаційну лінію і наладнати справу відтранспортування Німців з України. В склад цеї деле-

ґації входило нас уже більше, м. ін. крім полковника Осмиловського і мене ще отаман С. С. Коновалець, залізничий комісар Вірко, сотник Чорній, як ад'ютант отамана Коновальця і ще один наддніпрянський сотник чи значковий, як ад'ютант полковника Осмиловського. Цим разом мали ми менше приємну подорож: під самим Київом зловили нас гетьманські офіцири й хотіли розстріляти під покришкою відплати за розстріл якихсь 37 їх офіцирів, що попали в полон до С. С. Ескортували нас два німецькі офіцири. Коли нас арештовано, один з них поїхав до німецької команди, щоб домагатися інтервенції, а другий — фельдфебельляйтнант, якому перший наказав стояти при нас як свідок до кінця, — втік (це представив я устно Німецькій Вищій Команді). Нас держали рівно добу під арештом і мали велику охоту розстріляти, яку нам зовсім недвозначно показували. Свої вражіння з тої памятної для нас доби описав я анонімно чи псевдонімно в 1. ч. київської „Ради" за 1919 р. Тут замічу тільки, що ми всі були переконані, що живими не вийдемо і — мимо того добре спали та мали гумор. Був це славний „Galgenhumor". В часі, коли писав той фейлетон, не знав я, що якраз в тім часі, коли нас увязнили — наші придержали за щось кількох німецьких офіцирів, зовсім не знаючи про нашу долю. Чи Німці були переконані, що за наші голови заплатять головами їх люде, чи з почуття обовязку як ескортанти — досить, що київ-

ська німецька команда енергічно інтервеніювала за нами у гетьманських командах (кн. Долгоруков, як мені оповідали, не хотів нас випустити) і вкінці освободила нас.

Ми підписали тоді договір про демаркаційну лінію, причім я заявив, що більше в Київ не приїдемо, хиба з озброеною силою, до чого й прийшло.

Але заки це сталося, пережили ми ще багато, хоч небагато днів минуло від нашого другого виїзду з Київа до заняття його військами Директорії.

До місцевостей, у яких пережив я в тім часі найспільніщі вражіння, належать (крім Фастова) Боярка і Винниця. Боярка це мала стація під Київом, де стояв штаб нашого Осадного Корпуса. Штаб цей становили Січові Стрільці, Галичане. Головні особи в тім штабі були: отаман Евген Коновалець, родом зпід Львова, командант Січових Стрільців, молодий чоловік, літ коло 26, стрункий, з сухим, стягнім лицем і подиву гідним орієнтаційним змислом. Він був властиво більше політичним начальником Січового Стрілецтва. Військовим начальником і представником цеї інтересної формації був рівно молодий Андрій Мельник, родом з Дрогобиччини, високий ясний бльондин, з отвертим лицем сухітника. Говорив тихо, але з таким дивним притиском, що всі його накази виконувано без ніяких заміток. Фактичним ад'ютантом його був (тяжко ранений опісля) сотник Матчак, також з Дрогобиччини. Цей молодий чоловік,

що багато пережив, — думав надзвичайно реально й острим 'дотепом висказувався про людей і відносини. Був це січовий „Schalk", у якого я все любив інформуватися, бо він говорив коротко й дотепно, з гумором — навіть серед найтяжших обставин. Постійним, дуже живим і спритним „курієром" Штабу Осадного Корпуса для всяких справ (так мілітарних як інформаційно-політичних) був згадуваний вже сотник Чорній зі Львова.

Коли ті люде спали — не знаю. Бо коли я приїхав до Штабу в Боярці — а приїздив я часто — в день і в ночі, все заставав їх при роботі. Всі були висохлі як хорти. Працювали на першім поверсі малої стаційки, куди треба було йти вузькими, неосвіченими східцями, обережно, щоб не замотати голови в густу струю телефонічних дротів. В освітленім передпокою кімнатки штабу вічно плакав полевий телефон якимсь умираючим тоном. При нім сидів дижурний старшина, а біля дверий (як і на долі) стояла сторожа з довгими штиками. В слідуючій кімнатці, троха більшій стояв непропорціонально великий стіл, кругом нього кілька крісел так близько стін, що трудно було дібратися до слідуючого крісла, на столі карти й олівці, троха паперу — і нахилені над картою люде — самі Галичане (в головнім штабі були самі Наддніпрянці).

Одної ночі вернув я з поїздки до Боярки, висланий туди з Хвастова Директорією, не намятаю вже в

якій справі, чи справах. Падав тихий сніг і засипав хвастівську стацію. Дивлюся на неї і не пізнаю її. Стація на котрій перед кількома годинами бачив я шалений рух, — пуста і тиха. Поїзд Директорії й Головного Штабу щез як фата морґана. Тільки попереривані телефонні дроти валяються по шинах і пероні. І сніг присипає їх.

Я був, як звичайно, такий вже не втомлений (це поняття невідповідне для означення безнастанного руху людини), тільки задубілий, що занепокоєння не пробудилося в душі. Ні занепокоєння, ні навіть зацікавлення тим, що тут сталося. Думка анерцепувала враження так слабо, що мені не прийшло на гадку навіть те, що Директорія й Головний Штаб мусіли в великім поспісі опускати Хвастів, коли навіть дротів не звинули, тільки попереривали їх. Щойно геть-геть опісля витягнув я собі цей висновок.

Як автомат увійшов я до головної галі стаційного будинку, де все трудно було перепхатися, так повно було всяких інтересентів. Тепер пусто. Ні людей, ні сторожі. Входжу до оперативної кімнати. Нема нікого. Тільки на столі лежить карта й від стіни дзвонить телєфон.

— „Що це все має значити?“ подумав я і пішов до телеґрафічного уряду. В дверах зустрів я знакомого урядовця, наддніпрянського Українця, який сказав мені з'іронізовано:

— „Втікли так скоро, що навіть нічого не сказали. І ми не знаємо чому!“

— „Куди?“

Показав рукою на захід і додав: „Але де стали, не знаємо“.

Я получився зараз зі Штабом Осадного Корпуса в Боярці й повідомив його про все телефоном, — та питав, чи вони не знають, що сталося. Говорив з ними, як все в підозрілих положеннях, по німецьки. Бо ми ніколи не були певні, чи між нашими урядовцями нема ворогів. Відповіли, що нічого не знають і просили, повідомити їх, як знайду Головний Штаб. Я зараз поїхав дальше (мав кромі машини оден вагон) — на захід.

Їхав я досить довго й дуже скоро, аж приїхав на якусь маленьку стацію, серед поля, завіяну снігом. Там застав поїзд Директорії й Головного Штабу тай довідався, що сталося: Начальник нашої розвідки Кульчицький (галичанин) довідався зовсім несподівано, що Німці зі всіх боків концентричним маршом мають наступити на Хвастів, щоб захопити Директорію й Головний Штаб і вже почали йти. Супроти того Директорія й Головний Штаб, які не мали відповідної охорони, опустили Хвастів і нарочно задержалися на такій незамітній стації, аж поки не виясниться, чи це правда. В вагоні Директорії панував уже гумор; більшість була того погляду, що наша розвідка скомпромітувалася. Оповідали собі вже ріжні гумористичні події з хвилі

утечі з Хвастова і т. п. Особливо сміялися з поодиноких членів Головного Штабу.

Досить довго потому був і я того погляду, що наша розвідка непотрібно „викликала скандал." Аж одного дня привезли нам тайний приказ німецький (оригінал його маю в Київі), яким наказувано ріжним німецьким військовим частинам в означеним часі наступати на Хвастів . . . Наказ цей дістався в руки наших на якійсь бічній лінії в той спосіб, що зістрілено німецький літак, що розвозив ті накази (Німці мали вже знов позривані полученння). Потому при останних переговорах з Німцями, в Козятині, дня 12. XII. 1918 відчитав я їм цей наказ й одержав відповід, що робила це якась частина без відома їх Висшої Команди.

* * *

З хвастівських пригод вбилася мені в тямку ще така: Коли Німці почали опиратися походови українських військ Директорії на Київ, боротьба Директорії стала ще більше популярна між народом. Одного вечера довідався я в штабі, що голосний ватажок Шабельник, за яким так пошукували Німці, просить о приняття його сотні в склад військ Директорії. Я був дуже цікавий, побачити його. Але в штабі вагалися, з огляду на опінію. Вкінці переважила думка, що буде лучше для населення й успокоєння краю, коли приймемо Шабельника й вишлемо його з його людьми на фронт, де

можна їх буде поставити під острий контроль Січових Стрільців і в разі потреби — перестріляти. Адже дають амнестію цілим юрбам військових і цивільних злочинців навіть найкультурніщі держави, коли зайде потреба. Так і сталося. І одної ночі в ясно освітлену кімнату Штабу вступив Шабельник, ватажок опришків: молодий, коло 27 літний мужчина, з гарним, як у дівчини лицем, з чорними, блискучими очима, середнього росту, кремезний, одягнений гарно в військовий однострій, з червоними як кров вилогами. На пероні стояла його сотня, з якою щойно прибув, добірні хлопці. Полковник Тютюнник поговорив коротко з Шабельником. Шефа штабу Осецького не було. Я маю враження, що полк. Тютюнник на власну руку приняв Шабельника. І добре зробив. Бо його сотня дуже хоробро боролася під Київом і в однім бравурнім наступі понесла великі втрати. А самого Шабельника прийшлося таки розстріляти. Він пянствував на фронті, відходив собі без дозволу, представлявся полковником Січових Стрільців, чим сильно компромітував їх і знасилував якусь панночку. За все це Січові Стрільці розстріляли його. Таких здорових типів, який уявляв собою Шабельник, мало бачив я в житті.

* * *

Зовсім інакшого стилю був другий інтересний тип, з яким мені довелося зустрінути в ті бурливі дні. Називався він мабуть Малішевський і титулували його

полковником. Я чув про нього ще заки його побачив, а чув дивні річи, нпр. що він любить носити при поясі по можности свіжу людську голову . . . Розуміється, я не вірив цему. Бо ствердив уже нераз і не двічі, що уява людей в революційнім часі працює божевільно.

Читач може собі одначе представити моє зацікавлення, коли в часі одної переправи через фронт задля переговорів з Німцями в штабі одної з наддніпрянських ґруп, що стояла під Київом, сказали мені, що мене ескортувати-ме аж до останних наших стійок комендант наших кінних партізанів, полковник М. В широкій улиці села була мрячно і темно, тілько ліхтарні мого авта кидали смугу світла. Могло бути по півночі. Я ходив біля авта, щоб загрітися. Біля мене стояли два німецькі офіцири. Нараз затупотіли кінські копита й надїхало коло 10 їздців на гарних конях. На переді їхав мужчина літ коло 45, в елеґантній тюлевій куртці, в елеґантнім поясі, з якого звисала срібна зброя. Через плечі мав перевішену коротку рушницю.

Я додумався, що це „він". І мимохіть глянув, чи не має при поясі людської голови. Не мав. Мимо того не розчарувався я що до його інтересности. Коли ми серед ночі не могли перебратися через фронт, бо Німці стріляли навіть на своїх, які йшли з ліхтарнею і білим прапором, — завернули ми й заїхали до якоїсь пустої школи. І там ждучи до рана, розговорився я з інтересним командантом партізанів. Був це освічений, бувалий

чоловік. Говорив кількома мовами, знав історію й літературу, розумівся на банковости. Довго волочився по Азії, де й розвинувся в нім той авантурничий змисл, що приспорив йому славу небезпечного горлоріза. Один з його людей оповідав мені майже неймовірні річи про відвагу того чоловіка. З вигляду подобав на якогось шляхтича. Мав бриту бороду, великі пухкі вуси й дуже живе лице. Очі його бігали безнастанно, немов шукаючи когось.

Я й опісля інтересувався ним. І довідався я, що йому забаглося якогось козацького пірнача (старину сильно любив) і він потягнув його з якогось українського музея. Тай виступив з ним прилюдно. А що мав багато ворогів, отож вони скористали з патріотичного претексту й застрілили без суду — за грабунок українського музея . . .

* * *

З інтересніщих хвастівських подій згадаю ще арест визначних українських діячів, як Фещенка-Чопівського, Маціевича, Марголина і п. Було це так. Одної ночі розійшлася на стації вістка, що наші залізничники відкрили десь вагон „з гетьманськими міністрами", які з важними дорученнями їхали за кордон. На другий день рано дійсно привезли той вагон, а я й пізніщий отаман Бень (Галичанин, що працював як ад'ютант при Головнім Отамані) одержали від Директорії доручення, увяз-

нити їх. З стрілецькою сторожею вступили ми до привезеного вагону. Сиділо в нім 6 чи 7 людей середного й старшого віку, яких я вперве бачив.

— „Іменем Української Народної Республики арестуємо Вас!“ заявив я і попросив їх, вийти з вагону. Деякі між ними були дуже перелякані, а оден сказав:

— „А я не говорив?“ Був це Марголин, як я потому довідався.

— „За що нас арестуєте?“ Запитав старший між ними (був це Мацієвич, пізніщий міністр закордонних справ при Директорії).

— „Не знаємо,“ відповів я. „І так само не зналиб ми, за що, якби вас Директорія казала розстріляти.“

Я тому так відповів, бо мені здавалося, що вони своїм тоном постпонують зарядження Директорії. Оточені Січовими Стрільцями йшли вони вже мовчки до кімнати, в якій ми держали арестованих на стації. Тільки Мацієвич показував своє невдоволення.

Я був переконаний, що їх розстріляють за підписання гетьманського маніфесту з 14. XI. 1918, яким Україну піддавано Москві. Розуміється, я думав, що це гетьманські міністри. Тимчасом по дорозі почув я, як здається Марголин закликав одного з них: „Фещенко-Чопівський!“ Це мене застановило. Що робить там відомий учений між арестованими? І чи це він? Атже не багато їх маємо, щоб арестувати, подумав я. І запитав:

— „Вибачайте, чи Ви той економіст Фещенко-

Чонівський, що пише статті в „Раді“ й и. українських видавництвах?“

— „Я.“

— „Яким же чином Вас увязнили? Це мусить бути помилка.“

Фещенко, симпатичний чоловік, літ коло 35, якось сумно усміхнувся. Він як с. ф. думав очевидно, що Директорія, в якій переважали „ліві“, арештувала його з партійної ворожнечі. На щастя — відносини не були ще дуже загострені. За пів години я сам освободив їх з тюрми (по розмові з Винниченком). Задержано тільки міністра Вороновича, б. ґубернатора з царських часів, Москвина, який був головним орґанізатором насильства над Центральною Радою — і гетьманського полковника Мишковського (що потому служив в галицькій армії).

* * *

Я згадав вище, що головну навалу праці становило для мене обжирання з Німцями. Але крім цього і крім частих поїздок на фронт займався я й багатьома иншими справами, які незвязані були з моєю функцією товмача, та які або „самі собою“ мусіли мені припасти, або брав я їх до полагодження, бо не міг дивитися на це, що їх полагоджують зле, або що гірше — зовсім не полагоджують. До перших належали справи, з якими зверталася до надпіпрянських братів Начальна Команда га-

лицьких військ, поодинокі галицькі команди, особливо постачання, Галицький Уряд і приватні Галичане.

В справі висилки підмоги в Галичину я раз аж посварився з Головним Отаманом в кімнаті штабу.

До другої ґрупи справ належали справи правничі, яких не доручала мені Директорія (бо деякі доручила, напр. справу переслухання полк. Мишковського й міністра Вороновича). Брався я до них тому, бо багато було увязнених, а ніхто не знав, за що вони сидять. Сторожа арестувала й приводила без ніяких паперів. Свояки арестованих залягали дворець і сильно докучали. Як уже годі було обігнатися від них, я переслухував увязнених і звичайно випускав, кажучи їм, що як другий раз попадуть, то буде зле. Переважно були це люде прості, які в пянім стані підбурювали проти всякої влади, до чого отверто признавалися, кажучи, що не розуміють, чому так робили. Випускав я, розуміється, за порукою поважніщих людей і то випускав таких, що мали сімї. Нежонатих задержував, не знаючи, чи це не „фахові" агітатори.

Раз лучилася мені така історія: На пероні спинився сильний крик і тупіт. В однім напрямі бігла кудись маса людей у сірих шинелях і кричала. Був це якийсь свіжий транспорт війська. Питаю, чого солдати заворушилися так? Відповідає мені якийсь старшина, що пізнали між нашими якогось чоловіка, що був у „карательнім отряді" гетьмана й дуже знущався над народом. Зараз буде самосуд . . .

В мені пробудилося моє правничє сумління і я постановив не допустити до „лінчу“, але бодай ствердити в пятьох мінутах вину того чоловіка. Кивнув я на двох знакомих Січових Стрільців, що стояли на сторожі і з ними вдерся в товпу, яка вже держала молодого переляканого чоловіка в чорній скіряній куртці. Розярення було велике. Я гукнув як міг найголосніще:

— „Зараз переслухаємо свідків!“

Відповів мені голосний гамір невдоволення й оклики:

— „Яких свідків?“ — „Він не питав ніяких свідків, як бив!“

— „А ми запитаємо, бо тут є право й українська найвища влада! Тут на станції!“

Я показав рукою на вагони Директорії й це більше відвернуло увагу товпи, чим успокоїло їх.

— „Розступитися!“ крикнув я. За мною повторили це й два Січові Стрільці, а за ними й наддніпрянські старшини. Товпа розступилася в дві лави. А увязнений до мене, — що він невинен . . .

— „Мовчати!“ крикнув я, як міг найголосніще. „Свідки скажуть, чи невинен!“

Це успокоїло товпу. Я зажадав, щоб виступили свідки, які бачили злочинства того чоловіка. Виступило пятьох. Я казав під штиками відпровадити увязненого в кімнату, де я звичайно переслухував. Свідки рушили за мною. Товпа теж.

Заприсяг я одного свідка й питаю:

— „Бачили ви того чоловіка, як він знущався над кимсь, бив когось?“

— „Ні. Але бачив, як він приїздив до нашого села з міста, де стояв „карательний отряд“. Він був у тім отряді“.

— „Того замало! В гетьманській службі були й чесні люде, які тепер служать народній справі“.

Заприсягаю другого, третього і т. д.

Всі зізнають таксамо.

— „Він буде освобождений!“ кажу.

А мої свідки в оден гуж:

— „Так не може бути!“

— „Може“, кажу, „і навіть буде, як не знайдете таких свідків, що бачили, як він мучив когось“.

Виходжу ще раз до товпи, яка жде нетерпливо, переповідаю їй, що свідки під присягою зізнали і кажу, що цего чоловіка убивати нема за що. Гамір незадоволення відповів мені. Тоді я знов кричу:

— „Давайте свідків! Двох свідків вистане, але під присягою!“

Виступило трьох. Вертаю з ними до кімнати, заприсягаю й переслухую. Те саме.

Оден зі старшин приходить з надвору й каже мені до вуха, що того чоловіка випустити тепер неможливо, бо товпа вже кричить, що хочуть випускати „карательників“ . . . Може прийти до бунту.

Виходжу до товпи й кажу їй, що увязнений Мель-

ничук (так він називався) буде задержаний в тюрмі аж поки не знайдуться два свідки, які скажуть „до протоколу", що він виробляв. Гамір незадоволення був, але улягався.

Я другими дверми випустив Мельничука (дрожав, як осиковий лист), давши йому поручення до одної з надграничних команд, здається у Волочисках, де він проснвся, щоби в потребі втечи в Галичину. Я зустрічав його ще опісля — пильно робив свою службу. Річ ясна, що якби так тоді знайшлося було двох фальшивих свідків, жадна сила булаб його не вратувала перед смертю.

До другої категорії справ належали ще й інтервенції в справі закупок для війська. Чимсь подібним я ніколи не займався. А довелось займатися в Хвастові. Бо годі було дивитися, як люди, котрих завізвано в пильних торговельних справах, годинами, ба, днями ждали й шукали когось, з ким моглиб умовитися або одержати гроші, за доконані вже достави. За це крутилися вони коло мене, щоб мене поблагословити хабаром. Коли я заявив їм, що українські урядовці повинні передовсім тим ріжнитися від російських, щоб не брали хабарів, пожелали мені, щоб я став ще міністром в Київі. Вони певно не прочували, як прикро для мене справдиться їх желання.

Я так докладно знав уже деяких купців і їх справи, що ґенерал Осецький ще геть-геть опісля не

виплачував належних сум за деякі достави, поки не принесли від мене записки, що їм належиться (хоч урядово не мав я з тим нічого спільного). Мимоходом сказавши, напр. коней зовсім не треба було купувати. Бо від австрійської армії відібрано велику скількість добрих коней, які дармо стояли. Але про це довідувалися команди або за пізно, або годі було спровадити їх там, де треба. Хаос панував великий.

* * *

Найприємніші дні на Великій Україні пережив я в старій столиці Богданового полковника Богуна — у Вінниці, де Директорія переїхала по своїй пригоді в Хвастові. Вінниця це велике місто з електричними трамваями, добрими готелями й ресторанами, кількаповерховими камяницями, плянтами, бульварами, фабриками, з чудовими дільницями вілль, книгарнями й значним торговельним рухом. Це фактична столиця Поділля (Камінець адміністративна й надається на спокійне університетське місто типу Гайдельберґ). Великий залізний міст на Бозі надає Вінниці ще красший вигляд.

Тут військова влада зареквірувала для Директорії два найлучші, великі готелі (Савой і Франсуа). І тут я вперве від початку повстання міг положитися в ліжко в окремій кімнаті (виспатися ще не міг, бо праця зовсім не зменшилася), з'їсти порядний обід, брати правильно білизну — словом, почути знов смак цивіліза-

ції . . . Центральне огрівання, елекричне освітлення й можливість купелі доповняли почування моєї дочасної роскоші.

При обіді сходився я дальше постійно з членами Директорії та її найблищих знакомих (не було тільки Петлюри, бо штаб повернув до Хвастова, опісля до Козятина, але і він приїздив). Тут пізнав докладніще всіх її членів. Найбільша індівідуальність між ними, безперечно — Винниченко. Це повний чоловік, який додержує приречень, уміє мати повне довіря до других людей, орієнтується в обставинах і людях, має відповідну енерґію, ідею і — що я уважаю дуже важним — почуття комізму (підчеркую це нарочно, бо у инших визначних діячів не все видно було це, що колись опишу). Як державний муж він видержував вповні свої важкі обовязки і мав смілі пляни. Не перевів їх не з власної вини. На Галичан нарікав, закидаючи їм, що вони не всилі зрозуміти революційного часу. Але відносився до них прихильно і все говорив: „Найспокійніще сплю тоді, коли Галичане стоять на сторожі“.

Раз лучилося Винниченкови таке: його бюро було на 2-ім поверсі, кілька дверий від його приватної кімнати. Щоб уможливити йому працю, сторожа мала наказ, в означених годинах нікого без попередного дозволу не пускати до його бюра. Отож зложилося так, що сам Винниченко йшов до свого бюра.

— „Стій! Куди?“ закричав жовнір.

— „До бюра президента!“

— „Не вільно нікому!“

— „Я президент Винниченко!“

— „Папір є?“

— „Нема“.

— „А я відкіля маю знати, хто президент?“ Відповів жовнір. І не пустив. Ми мали з тої пригоди сто потіх. І Винниченко теж хвалив собі таку сторожу.

За довіре любили його Галичане. На мою думку Січові Стрільці булиб в усім підперли його політику. Винниченко не вірив у це, що в них можлива правдиво ревлюційна психіка. І тому, не чуючи за собою плечей військової частини, не виступив так певно як це міг зробити — й устунив.

Мабуть не час говорити вже тепер докладніще про нього як про державного мужа. Але спокійно можна згадувати про його величні мрії в справі творення оригінальних осередків української культури, про що ми не раз говорили. Якже мало коштувалоб це українську державу, колиб вона побудувала напр. в чотирох місцях: в Карпатах у Криворівні, під Каневом (біля могили Тараса, де є чудовий вид на Дніпро), на Криму, де досконалий клімат для хворих і на Кавказі — чотири комплекси будинків для письменників, поетів, маляpів, різьбарів і всяких иних творців з відповідно уладженими помешканнями, робітнями, бібліотеками і т. д. Так повсталиб огнища культури, які просперувалиб

особливо гарно в літі і які виплатилисяби українській державі сторицею.

Оточення Директорії у Винниці було вже зовсім инше чим у Хвастові: коли там переважали військові, тут верх брали цивільні люде. З усіх боків приїздили ріжні політичні емісарі, приходили партійні депутації й т. п. Звязки з Галичиною теж скріпилися: Майже що днини приїздив хтось від поодиноких частин війська, а часто і від уряду. Праця Директорії значно збільшилася. Я мешкав на першім поверсі в будинку Директорії й вічно був в русі між поверхами й кімнатами. Мимо скріпленої праці вже панів з'орґанізованих бюр Директорії я дальше полагоджував ріжні справи, які властиво до мене не належали.

До найбільш некучих справ дальше належали справи з Німцями. Троха влекшило мені було те, що німецький ґенерал (здається фон Райтер), стаціонований в Корсуні, прислав був свого офіцира для звязку, який мав подавати нам до відома вісти про напади наших частин на німецькі, а ми йому напади німецьких частин на наші відділи. Які взаємини були між тим ґенералом а Вищою Німецькою Командою в Київі і чому він а не вона прислав того офіцира для звязку, — не знаю. Мабуть взаємини між ними не були добрі і я припускаю, що він зробив це на власну руку. Бо раз чув я, як офіцир, що приїхав від него до того, який був приділений до нас, говорив йому, що ґенерал фон

Райтер не думає наражувати своїх частин на загибіль із-за політики „панів з Київа". Досить, що присланий офіцир, якому приділено кімнату також в будинку Директорії, заощаджував мені багато біганини. Був це симпатичний молодий лейтнант, вихований в Аргентині, який на вістку про мобілізацію Рідного Краю добровільно приїхав і зголосився в ряди німецької армії. Якийсь час жив я з ним в повній згоді. Але одного дня запримітив я, що до мого офіцира разураз заходять цілі депутації місцевої німецької залоги (була це переважно кавалерія) з важними „мінами". Вечером прийшов він до мене і просив, щоб я виробив йому дозвіл, шифрами (!) зателєграфувати до його команди. Я повідомив про це Винниченка. Розуміється, він такого дозволу не одержав і — виїхав. Но якімсь часі почалися сильніщі непорозуміння між німецькими й українськими військами. Прийшло до цего і в самій Винниці. Одного дня пізним пополудніем прийшла до Директорії депутація німецьких офіцирів з Винниці. Директорія була дуже занята й не приняла її, а мені доручено сказати, щоб депутація прийшла завтра. Але вечером прийшла друга депутація — сим разом вже зложена з офіцирів і делеґатів солдатської ради. Мені доручено переговорити з нею. Депутація домагалася, щоб ми доставили тій частині німецького війська, що була в Винниці, відповідного числа вагонів, в яких вона в повнім озброєнню і з усім своїм майном могла би опустити Україну.

По попередніх досвідах ми були вже дуже недовірчиві, особливо супроти німецької кавалерії, де між офіцерами переважав аристократичний елемент. Я побоювався, чи Німці з Винниці не мають заміру получитися в найблищій околиці з якоюсь иншою німецькою групою й опісля напасти на Директорію. Длятого відповів, що Директорія має вправді з'обовязання, як найскорше вивезти німецькі війська з України, одначе не може цего робити безпляново, бо тоді наступивби хаос на залізницях. Супроти того запитую їх, чи мають вони наказ Висшої Німецької Команди, щоб опускати Винницю. Відповіли, що такого наказу не мають, бо не мають получення з Київом. Але знають, що ця полоса має бути в найблищих днях евакуована і для того домагаються вагонів.

— „Відкіля панове знаєте про евакуацію?"

— „Це вже наше діло!" Грубо відповів пруський офіцир.

— „А наше діло дати вам вагони або не дати їх," відповів я.

— „То ще побачимо," відповів він і вийшов. Делеґати солдатської ради остали й дальше домагалися вагонів. Вони опісля стали вже просити о вагони, кажучи, що вони „бідні люде" які не мають иншого бажання, як дістатися домів. З усего перебігу розмов набирав я переконання, що Німці щось приготовляють і що є між ними партія, яка не хоче мішатися в це.

Тоді заявив я делеґатам, що ваґони можемо їм дати, але під одним услівєм: коли вони зложать зброю. Це безпечнійше і для нас і для них. Бо вже було багато випадків що на озброєні німецькі транспорти відбулися напади. А неозброєних пропускають скрізь. Зрештою ми годимося дати їм сторожу аж до границі української землі, коли вони зложать зброю. Солдацька рада відійшла, щоб нарадитися між собою. Невдовзі вернула з двома офіцірами, які іменем всіх Німців заявили, що зброї не зложать, а коли ми спробуємо їх розброїти, то вони — мінометами зищать будинок Директорії так, що камінь на камені не остане.

Я перепросив їх на хвилю і скочив до телефону, де казав себе получити з корпусною командою. На її чолі стояв тоді ще ґенерал Ярошевич (тойсам, що свого часу поставив цілу армію до диспозиції Центральної Ради). Прошу його до телефону й подаю до відома домагання німецької залоги та погрози німецьких офіцирів і питаю, чи може він вивинити, що Німці не мають тут мінометів. Відповідь звучить:

— „Мінометів? Ніяких мінометів вони не мають."

— „Чи певно, пане ґенерал?"

— „Якто? Як мусівби знати про це!"

— „А як довго ви сидите у Виннипі?"

Сказав число місяців, здається, що вісім і додав, що хтось мусівбн був бачити, як вони ці міномети везли. І амуніцію до них.

Успокоєний цею заявою вернув я до депутації й заявив німецьким офіцирам:

— „Можете, панове, стріляти зі своїх мінометів на Директорію, кілько хочете. Ми знаємо про ваші міномети все, чого нам треба. Про инші ваші сили теж". (І про це говорив я з ґенералом).

— „Ви, здається, не вірите, що ми маємо міномети?" відповів мені один з офіцирів. „Отож іще раз перестерігаємо ваш уряд, що ми міномети маємо і що вони знаходяться дуже близько від цего будинку."

— „Also heraus damit!" (Отож руште ними!) сказав я, не укриваючи вже глуму.

Німці глянули один на другого й вийшли, отягаючись зі салі.

Я при вечері оповідав весело Директорії цілий перебіг переговорів, додаючи від себе, що вони завтра можуть прийти з погрозою, що привезли проти нас сотню витресованих горилів, які перед битвою так голосно бються в груди, мовби хто бив у барабани. Одначе в глибині душі не був я певний, чи вони дійсно не мають десь мінометів.

Для того з напруженням очікував я слідуючого дня, бо річ була очевидна, що такий стан довго не потріває.

Слідуючого дня коло год. 10 рано дали нам знати, що на залізничім двірци і ще в двох місцях почалась битва. Але ніхто не знав, як до неї прийшло і хто по-

чав. По короткім часі Німці зложили зброю. Мали сімох убитих і кількох ранених. Ми чотирох убитих. Опісля оповідали, що битва почалася з того, що якийсь німецький офіцир від кавалерії домагався чогось від нашої сторожі на двірци, а коли та відмовила, вистрілив з револьвера.

— „Чи мали вони міномети?“ запитав я старшину, що прийшов з рапортом.

— „Мали в городській управі, де стояла їх команда (це було дуже близько від будинку Директорії). Саме тепер наші хлопці витягають їх відтам.“

— „Чомуж не стріляли?“

— „Бо їх солдати не хотіли. Боялися, що тоді з життям не вийдуть.“

Невдовзі потім Директорія усунула ґенерала Ярошевича.

Над цим епізодом задержався я троха довше, бо він дуже характеристичний що до вартости інформацій, які одержується на сході „з компетентних жерел.“ Західний офіцир відповівби в такій важній справі: „не знаю“, якби не був певний чогось. Провірювавби і т. п. Але тут інакше.

З німецькою залогою у Виннипі обійшлася наша влада дуже елеґантно: упавшим Німцям справили гарні похорони (разом з нашими), зброю зложили їй в окремі вагони й вислали разом з ними до границі, а за пограбовані у них в часі битви річи виплатили Німцям

кілька десять тисяч карбованців (вони тоді мали ще вартість).

Який плян мали тоді німецькі офіцири, годі напевно сказати: чи до них дійшов снізнений таємний наказ, про який я вже згадував, чи був це просто розвал між ними і прості солдати домагалися від команди повороту домів без огляду на Вишу Команду в Київі, чи мала це бути якась акція на власну руку — про це не довідався я, хоч опісля ще раз зустрівся з тим симпатичним офіциром для звязку, якого прислав був ґенерал фон Райтер. Він заявив мені тільки, що нічого про це не знає і жалувався, що війська Директорії разом з населенням по цілій Україні розбрюють німецькі війська. Розуміється ми знали про це, бо вже передтим порозсилали накази, щоб Німцям не вірили і не давали їм ні паровозів, ні вагонів, а де вони будуть у перевазі й силою забиратимуть паровози й вагони, — там розбирати їм рельси, але так, щоб опісля легко їх можна було знов зложити.

У Виниці бував я на засіданнях місцевого Укр. Національного Союза і в приватних домах часом. Було там кількох Галичан, ґімназійних учителів, які щиро працювали: Танчаковський і Козак з жінками та Остап Вахнянин; канд. адв. Козоріз працював в судейській адміністрації. Українізація йшла. Раз звізитував я українську ґімназію і сам питав хлопчиків та дівчат історії та ґеоґрафії України й німецької мови. Я був задово-

лений зі своїх помічень. Особливо добре діяє на сільських дітей їх побут з жидівськими дітьми на спільній лавці. Місцеві Поляки бойкотували українську школу а їх „Мацерж Школьна“ видавала просто безсоромні книжечки; в них писала, що там — польська земля, хоч Поляки прийшли там пізніще, бо якби судити по тім, хто скорше прийшов, то найскорше прийшли заяці і т. п. Розуміється ті книжки сконфісковано.

Помалу наладжувалася українська адміністрація і булаб зовсім правильно функціонувала, якби уряд посидів був довше на однім місці.

Але тимчасом кругом Київа назрівали нові події. Несподівано скоро почав розвиватися розклад в німецькім війську. До нас доходили вісти, що в Київі німецькі жовніри продають уже власну зброю на базарах, що таке саме діється в цілім краю і що поодинокі німецькі відділи без дозволу своїх команд ведуть переговори в справі розброєння їх за ціну вивезення до дому.

Невдовзі одержали ми офіціяльне потвердження цих дивних вісток: Німецька Висша Команда з Київа повідомила Директорію, що бажалаб вислати депутацію в справі остаточних переговорів. Наш штаб стояв тоді в Козятині. Ми вже знали, що з Німцями зле і що вони довше не в силі вдержати Київа перед нами. Директорія доручила мені й ґенералови Грекову (як військовому експертови) поїхати до Козятина, куди закликано й німецьку делеґацію — тай заключити з Німцями договір

в справі здачі Київа. Німці в час зголосилися. Бо в їх військах починався вже такий розклад, що напр. під Київом полковник Січових Стрільців Чмола розброїв цілий німецький батальон і списав з ним формальний акт розброєння. Просто вірити не хотілося, що це можливо — з пруським військом гордого „Кайзера" Вільгельма! Але це був факт. І таких фактів було багато. Всі вони свідчили виразно, що ломиться на Україні залізна дисципліна Німців.

Читач може собі представити, з якою сатисфакцією диктував я в Козятині представникам гордої німецької армії, що до такої то години мають зробити те і те (акт цей — оповіщений друком у вінницьких і галицьких часописях з дати Козятин, 12. грудня 1918). В душі мав я повну сатисфакцію за це, що Німці розігнали свого часу найвищий парлямент українського народа — Центральну Раду, кажучи їй „Руки в верх!" Тепер ми їм казали: „Руки в верх!" — тільки інакше, на більші розміри. Тоді я не знав, що коротко тривати ме наша радість: мені перед очима стояв золотоверхий Київ, який правдива українська влада мала заняти силами українського народа. З довгого неспання й переутомлення слези самі так котилися мені з очей, що я не міг уже контролювати, як відчитувано цей акт. Зміст його в своїй основі не ріжнився від білоцерківського, але форма дуже ріжнилася.

По підписанню договору, яким Німці здавали нам

столицю, приступив до мене майор фон Фельзен і попросив о розмову в чотири очі. Ми вийшли на перон і він почав:

— „Тепер, коли ви осягнули своє, може схочете випустити з життям бувшого гетьмана України, Скоропадського. Чи можете мені дати якісь ґарантії, що це наступить?“

Я довгу хвилю не відповідав. Бо не знав, що відповісти. Річ малася так, що про цю теку була вже нераз бесіда в Директорії. В народі гетьман був сильно зненавиджений ізза контрибуцій, які під його фірмою поміщики немилосерно здирали з селян, нераз і в десятеро більших сумах, чим виносили або взагалі могли виносити їх „шкоди.“ Притім били народ і знущалися над ним усякі „карательні отряди“ — також під фірмою гетьмана. Супроти того з усіх боків підносилися домагання, крайно ворожі для нього. Свідома українська інтеліґенція боліла не тільки болем народа, але ще й своїм: вона була на гетьмана обурена за акт з 14. листопада 1918 р., яким він Україну піддавав Москві.

Передумавши ріжні можливости відповів я:

— „Гадаю, що Директорія, як уряд великої держави не схоче робити їй опінії балканської державки, де перевороти кінчаться убійствами бувших володарів. Розуміється, гетьман мусівби наперед виразно зречися всяких претенсій до України й оповістити це. На всякий випадок занотаю про це Директорію“.

Я зараз таки пішов до апарату Юса, получився з Винниченком і представив йому просьбу Німців. Одержав відповідь:.

— „Не приймайте в тій справі ніяких з'обовязань".

Це й подав я до відома майорови фон Фельзенови. Коли відомий лист Моркотуна опертий на фактах, то гетьман або його приклонники робили ще подібні заходи через українську масонську ложу у нашої військової влади, про що ми не знали аж до оповіщення згаданого листа. Зречення, якого я домагався від майора фон Фельзена, гетьман дійсно розтелеґрафував на всі сторони в короткім пращальнім письмі, в якім каже, що „Бог не дав йому сили" доконати для України того, чого хотів.

Дня 14 грудня 1918 р. — рівно в місяць по виданню гетьманом маніфесту, яким він Україну піддавав Москві, — війська Директорії вступили в Київ кількома кольонами. В улиці Київа увійшли виключно правильні війська: Січові Стрільці й Наддніпрянські частини. Німці замкнулися в призначеній їм дільниці, де була їх Висша Команда. Гетьманські відділи зложені з російських офіцирів, в переполосі втікали в напрямі „Недаґотічного Музея", перед яким покидали стоси зброї, що довго опісля лежала там, а сніг на неї падав. Там їх і замкнули в більшім числі. Але ще більше їх розбіглося по Київі й втекло на лівобережжа.

IV.

Читач, який в сім первозпім часі мав витріваліть дочитати мої спомини аж до цего місця, мусів запримітити, як мало я дав йому вісток про духовий бік української революції.

Чому? Бо її „технічний" бік абсорбував весь мій час і всю мою енергію. Яка маса такої праці валилася на мене, можна бачити з того, що конспект цих спомнинів до IV уступу обіймає всего на всего оден місяць, а робить вражіння, якби описував значно довший час. В мірі без усякого порівпання більшій робило це вражіння переживання того часу. Нераз здавалося менї, що минув рік або й більше від хвилі, як я виїхав зі Львова. Так багато мав я вражінь, подій, праці, вісток, нових типів і т. д. І весь той час не скучав я ніколи ні хвилини. Цікаве було тоді життя. Таке цікаве, що моя рідна Галичина, яку я так недавно опустив, усувалася в моїх спомпнах в якусь далеку і щораз дальшу далечінь, засувалася переді мною якоюсь синявою імлою, яка розкладала в моїй душі все, що вязало менє з Галичиною. Я почипав розуміти стару гомерівську легенду про овоч льотоса: Коли його хто покоштує, забуває Рідний Край. А тут тим лекше було його забути, що й цей край, у якім я опинився, був теж країною мого народа. Тільки без порівнання більшою, могутнішою, живішою, де барвисте життя клеко-

тіло й бушувало мов між Скиллею и Харибдою. Тепер розумів я також ухвалу Стрілецької Ради в Білій Церкві: не йти на Львів. Воюж так давно не бачили того Львова і так зжилися з Великою Україною. Коли я за місяць так зжився з нею, то що дивуватися їм, які роками зживалися? Нераз минало й по кілька днів, в яких Галичина не приходила мені на думку.

Правда, я при кождій нагоді висилав туди, що міг: і літаки і муку і цукор і одяг і зброю. І кидав я всяку иншу роботу, коли приїхав хтось з Галичини тай звернувся до мене, щоб помогти йому, вихлопотати якусь допомогу. Але на це треба було, щоб хтось приїхав і пхнув мене. Бо я піддався вже був загальній думці, що як матимемо Київ, тоді матимемо й Львів. Була це загальна думка і Наддніпрянців і Галичан, що працювали на Великій Україні, в першій мірі Січових Стрільців. Корінь цеї думки у Галичан була всеж таки мрія про освободження Галичини при допомозі Великої України. Але цей корінь в їх власній уяві щораз більше й більше закривав пишний наддніпрянський квіт лотосу з його чудовими красками, з його імпозантно розгоновим ростом. Так. То були дні і ночі пяні чудовою мрією великодержавности української нації. І де мені було в ті пяні мрією дні приглядатися політично-партійному ферментови українських партій і кружків?

Не знаю, чи я добре представив читачеви те, що

діялося в мені і кругом мене. Мені здається, що є хвилі в житті людей і народів, які ще розмірно найлучше може представити поет. І таку хвилю переживав я. З поезій пригадується мені короткий вислів, який можнаб до неї приложити:

. . . „То був якийсь шалений карнавал.
Червона оргія буяла на просторі . . . ."

Кругом лилася кров, той одинокий сів, яким виростає кожда велика держава (бо мала може вирости також з ласки великих). А ми рвали шляхи й получення будівничим нашої держави, бо — мусіли рвати . . . . Та це щойно в перспективі починає проясновуватися.

Українське національне повстання проти гетьмана України мусіло вибухнути, бо він 1) оперся на російськім елементі, 2) був надто реакційний в революційнім часі.

Оскільки в обох цих напрямах завинили Німці, чому українські бодай правиці партії в свій час не стали при гетьмані — це повинен вияснити хтось, що бачив усе те і переживав.

Партійний фермент уже тріскав і на мене. Памятаю, як раз Авдієнко, симпатичний чоловік в силі віку, з гарним усом і здоровим лицем (його партійною приналежністю я зовсім не цікавився) приступив до мене в їдальні Директорії, показав мені якийсь писемний проект реорганізації армії в напрямі приближення її до організації більшовиків і переконував мене, що буде

зле, як не підемо в тім напрямі. Переконував і майже переконав. Але при всіх таких розмовах памятав я одно: що не знаю ґруту, на якім працюю а бодай, що не знаю його так, як ті Галичане, які працюють вже цілі літа на Великій Україні, себто Січові Стрільці. Я сказав йому це і прирік тільки передати його проєкт голові Стрілецької Ради та познакомити його з її впливовими членами. Було це ще у Виннице. Здивувало мене дуже, коли на другий день ґенерал Греков, який не бачив, як Авдієнко переконував мене, — почав мені вияснювати, з якими небезпечними плянами в справі армії носяться деякі ліві. І майже дослівно переповів мені проєкт, який я мав в кишені. Я і йому сказав, що не розуміюся на тих справах і що держатися буду того, що вирішить Стрілецька Рада, з якої членами ґенерал Греків був від давна знакомий. Одного дня поїхали вони до штабу Січових Стрільців. Я познакомив Авдієнка, як обіцяв. Але що сталося з його проєктом не знаю, бо не міг бувати на всіх засіданнях Стрілецької Ради. Подібний проєкт предложив мені устно також с. р. Григоріїв. Я і його відіслав з листами до поодиноких старшин Стрілецької Ради.

Директорія почала приготовлятися до виїзду в Київ. Я розумів, що з хвилею, як наш уряд прибуде до столиці, скінчиться можність моєї дотеперішної діяльности вже з тої простої причини, що тепер майже всі найважніщі уряди й люде були в однім будинку, а

в Київі будуть розкинені у великім місті. Цю ріжницю в можливости полагоджування ріжних справ (особливо постачання) бачив я вже між Хвастовом і Винницею (у Винниці постачання було в окремім будинку). Апарат Директорії паростав скоро і зі своїм ростом ставав отяжілий, повільний.

З Київа взивала мене Стрілецька Рада депешами до приїзду. Але я мав ще при Директорії полагодити кілька справ, які видавалися мені дуже важними, а яких я вже не сподівався полагодити в Київі, де апарат Директорії очевидно мусів ще збільшитися. Мені ходило о кілька номінацій, які я й перевів.

Сам одержав я номінацію на шефа Української Телеґрафічної Аґенції (УТА) в Київі і був з неї дуже задоволений, бо сподівався, що з тим скінчиться моя властиво неопреділена праця й біганина. Матиму спокій і змогу працювати, як публіцист, може навіть студіювати в київських бібліотеках. Так я мрів.

Ще перед заняттям Київа говорив Винниченко про потребу наладнання аґітаційної й просвітної праці на велику міру, чим я вже поперед тішився дуже.

V.

Був сніжний, зимовий день, коли поїзд Директорії заїхав на гарно прибраний київський вокзал (зел. двірець), битком забитий народом, депутаціями, представ-

никами чужих держав і т. д. Довго тривали промови. Київ дійсно щиро витав Директорію.

По промовах серед страшного натовпу, в якім не помагала вже ніяка сторожа, удалося й мені передертися ліктями через товпу й добитися до довгого ряду авт: вони їхали на Софійську Площу, де від тисячоліття відбувалися торжества української історії. По дорозі зустрів я багато пішого, кінного й артилерійського війська Директорії — та не міг надивуватися: воно було дуже добре одягнене і посувалося в найбільшім порядку. Так якби це було на початку війни. Аж серце билося в грудях живіще на вид української військової сили в старій столиці України. В душу всякало, вливалося якесь дивне, непереможне вражіння нечування, що я щось лучшого, чим був передтим і що весь мій нарід щось лучшого, чим був передтим. Було це моє останнє ясне й могутне вражіння на Великій Україні.

По параді відразу кинувся мені в очі хаос. Побачив я його вже шукаючи помешкання. Правда, був до цего призначений окремий уряд, чи аж два уряди. Я був урядовцем Директорії й мені належалася кімната в готелі. Але ніхто не знав, де шукати за тими, що роздають квити на помешкання. Тоді пішов я до відділу для військових. Там зустрів знакомого, який мимо натовпу прохачів досить скоро вспів виписати для мене папір на кімнату в якімсь первороднім готелі. Задоволений іду я до того готелю й показую портієрови

картку з зазначеним на ній числом кімнати. А сам думаю собі:

— „Європейський порядок! Навіть номери кімнат назначили".

Портіер провадить мене до тої кімнатки. Мала, вузка, але висока. Ну, нічого. Працювати в ній можна. Шукаю за електрикою. Є. Покрутив. А згори під самою стелею заблистіло маленьке світло — таке, що ні читати ні писати при нім рішучо неможливо.

Кажу це портіерови й питаю, чи не може прикрутити инше. Не може. Чи нема тут иншої кімнати. Є, дуже гарна з кількома лямпами, але призначена для денщиків. Покажіть її, кажу. Провадить. Входжу до чудово урядженої кімнати, освіченої кількома лямпами, як церква на всеночнім. Чотирьох денщиків розложилося в ній, хоч з письменством нічого спільного не мають. Пересилити їх не мав я права. Зрештою моя кімнатка булаб не помістила чотирьох. А щоб їх викинути й забрати собі цю чудову кімнату, треба йти до команди. Там можу вже не застати знакомого, а без нього й до півночі можу не добитися картки.

З горя пішов я до ресторану, де при обіді побачив знакомого Галичанина.

— „Ти що тут робиш?"

— „Служу при слідчій комісії".

— „А помешкання маєш?"

— „Маю. І тобі можу дати. Наша комісія зарекві́рувала два готелі".

— „Добре. Давай. Тільки я належу до іншої групи урядовців".

— „Та хто тут уважає на це? Бери, поки є".

Він запровадив мене до якогось незлого готелю при Бібіківськім Бульварі і дав мені там гарну кімнату, в яку я ще того вечера перевіз свій клунок з двірця. Так мав я вже дах над головою — в золотоверхім Київі.

На другий день пішов я до свого бюра (Хрещатик, 25) і певдовзі переняв урядування від Дра Д. Донцова, по полагодженню ріжних формальностей.

В Київі відбувалися бучні прийняття. А в Директорії йшла праця над з'організуванням кабінету. Раз завізвав мене телефонічно Винниченко і сказав, що має бути з'організоване Головне Управління Преси й Пропаґанди на правах окремого міністерства, а в кандидати на цей новий уряд (якому мають бути підчинені всі інформаційні бюра, всі радіостанції, державні друкарні, урядові часописи й видавництва, цензура і т. п.) видвигають — між иншими мене. Він поручивби мені цей тяжкий пост, але перестерігає мене, що він дійсно тяжкий і що я на нім матиму багато неприємностей особливо від поодиноких партій і фракцій. Отож нехай я розглянуся й надумаюся.

Я відповів, що я собою розпоряджати не можу, бо входжу в склад Стрілецької Ради і мушу їй остави-

ти рішення. Заки ще зібралася Стрілецька Рада прийшли до мене два чи три представники лівих партій і запитали мене, чи я не згодивсяб, щоб цей новий важний пост обняв хтось з членів тих партій, а я пост його товариша. Я радо на це згодився, припускаючи, що згодиться й Стрілецька Рада; бо фактично на шефа нової інституції припадалиб обовязки репрезентаційні, сидіти на довгих і скучних засіданнях ради міністрів і т. п.; а на його товариша припалаб уся майже праця а тим самим дійсний вплив в тій інституції.

Одначе коли я оповів про це членам Стрілецької Ради, вони відповіли мені, що я не повинен приняти місця товариша. Бо стрілецтво, яке здобуло Київ, з'організувавши повстання, повинно мати в кабінеті свого відпоручника. Коли я буду „товаришем", тоді від мене не залежатиме ніщо, а співодвічальність поноситиму.

Мені не оставало ніщо инше, як зречися принятого вже обовязку заступника.

Тоді доручено мені місце шефа нової інституції. По тім, що зайшло, треба його було приняти.

В прикру хвилю мусів я рішитися на цей крок. Бо все, що я доси перебув від початку повстання, було забавкою в порівнанню з тим, що від тепер прийшлося переносити. До надмірної праці прийшли ще великі прикрости, перед якими перестерігав мене Винниченко.

Я вповні здавав собі справу з того, що там, де твориться не тільки велика держава, але й нація,

мій пост належить до найважніших. Цього віддався я йому всіми нервами. Не мав я ні свята, ні неділі. Не тільки на засідання ради міністрів не мав часу ходити (і не ходив), але навіть на обід часто не міг я піти до ресторану й казав собі приносити харч до бюра та їв, полагоджуючи різні справи. Але мене в моїй праці оточував страшний хаос. Невідомі мені люде з зовсім інакшою психікою.

Спосіб їх думання був зовсім інакший, чим мій. Нпр. я приймав до свого відомства урядовців без огляду на їх партійну приналежність, уважаючи тільки на їх освіту й здібність до праці. За це зі всіх боків зустрічали мене закиди й докори: від лівих, що приймаю правих, а від правих, що приймаю лівих. Ще найбільше зрозуміння й довіря знаходив я у тодішнього голови Директорії, Винниченка. І це додавало мені охоти до праці. Велику допомогу мав я в своїм директорі канцелярії п. Юлишинові (Галичання) в дир. УТА В. Калиновичеві і в начальниках інформаційних бюр, Григорієві й Гризодуб. Але відносини праці були незвичайно тяжкі: мало було вироблених людей. Коли я нпр. сконтролював інформацій не бюро для армії, то переконався, що на 14 начальників різних відділів тільки один знав, що робиться в його відділі, кілько він людей має і т. п. Мільони йшли на пресу й інформування населення. Але преса поза Київ майже ніде не виходила, а в краю були великі полоси, де по двох місяцях від вибуху

повстання селянство не знало нічого про нову владу. Мої найближні товариші працювали також так, що часто й на обід не було часу піти. Але нас було за мало. А до того на мене почали звалюватися частинно ще й аґенди двох інших міністрів: освіти й мистецтв. Просто приходили ріжні депутації з ріжними справами й заявляли, що як тут не полагодиться їм справи, то ті інші міністерства, завалені іншими працями, не полагодять. Означених точно границь компетенції не було — і я мусів полагоджувати. Але від цего навалу ріжних робіт я просто упадав зі знесилення. Урядування годі було закінчити в бюрі — і я урядував ще в помешканню, нераз і до 2-ої години в ночи. Зовсім подібно важкі відносини бачив я і в Директорії, де я часто мусів бувати. Винниченко аж почорнів був від праці.

Масу справ до полагоджування давали мені ще Галичане, які разураз приїздили з Галичини.

На добавок усего Директорія доручила мені й Остапенкови ще дуже широкі повновласти для переговорів з представниками антанти в Одесі. Зараз представлю ці переговори, згадаю ще побіжно деякі інші справи.

У мене на авдієнціях почали являтися члени й представники чужих національностей і партій: Євреї. Поляки. Москалі. Були це переважно люде високо освічені, які приходили з найріжніщими плянами для практичного організування ріжних установ державного

життя, головно фінансово-банкових, військових і продукційних. Коли я заявляв їм, що ці справи не входять в круг мого діланія, відповідали постійно, що на їх думку я як Галичанин можу в уряді багато перенести. Деякі їх плани були дійсно гарні. Вони предкладали урядови також кошти для виконання цих планів. Для того я представив кілька таких планів голові держави. Але Винниченко відповідав мені постійно: „Це може й добрі справи, одначе ті, що їх прекладають, занадто праві. Звязок з ними стягнувби на уряд погану опінію. Я перестерігаю вас перед цим". На тім усе кінчилося, бо я на свою руку без відома голови держави не підприймав нічого, відчуваючи, що за мало знаю відносини. Приходили до мене й представники лівих російських течій з політичними справами. Оставивши свій дневник з тих часів в иншім місці, не можу тепер подати ні їх імен, ні справ. Колись може опрацюю свій дневник докладно й оповіщу. Про все важніще реферував я голові держави й Стрілецькій Раді, або її предсідателеви от. Коновальцеви.

З усіх тих стріч з чужими чинниками набрав я переконання, що багато з них щиро хотіло помагати в будові української державности. В тім часі почало в мені ломитися навіть моє абсолютне недовіря до Поляків, яке я виніс з Галичини, знаючи тільки Поляків галицьких, а з російських дуже мало. Українські Поляки інакші.

Не можу мовчки помишути одного характерництичного епізоду, який освітив мені нутро бувшої Росії так, як ніщо инше. Одного дня зголосився у мене на авдієнції дуже бідно одягнений чоловік, мабуть називався він Лісовський. Представився як мій урядовець з київської радіостанції й просив, щоб я у отамана Коновальця виєднав для радіостанції бочку якоїсь мази, бо інакше годі її дістати. Радіом я особливо опікувався а моєю мрією було, зорганізувати школу для виобразування українських радіотелеґрафістів. Я вдався з Лісовським в розмову про людей, занятих при радіостанціях. Лісовський м. и. сказав: „Тут у Київі є оден балтійський Німець інжинір, який від рана до ночі працює в радіостанції, часто навіть обід приносять йому до бюра. Він так захоплений своєю працею, що йому все одно, який уряд — він таксамо працює при кожнім уряді". Розуміється я попросив того Німця до себе. Точно о означеній годині вступив до мого бюра елеґантний, високий мужчина літ коло 38. Говорив плавно по російськи і розуміється по німецьки. Ми говорили з $1^1/_2$ год. Уложили плян курсу для радіотелеґрафістів. Він зобовязався написати підручник. Виясиив мені ріжні тайни (для мене) радіотелеґрафії, як переношення ключів і т. и. Я доручив йому закупно ріжних машин від відїзжаючих Німців, які він уважав необхідними. Коли замкнулися двері за цим елеґантним чоловіком, мав я вражіння, що розумію тайну державної

будови колишньої російської імперії: вона тержалася переважно такими чужинцями. Від часів варязьких аж по наші дні. Я мимохіть важко зітхнув. Може я помиляюся, але так мені здавалося і — досі здається.

Великі клопоти мав я ще з великою державною друкарнею. В спорі між складачами й дирекцією станув я по стороні складачів, і на їх просьбу висднав у військової залоги дозвіл на з'організування комісії з них. Хоч та комісія мала точно означений круг чисто технічного ділання, зустрівся я з закидом, що організую — „совдеп". А знов ліві закидали мені, що держу царських урядовців при цензурі. Словом — можна було збожеволіти від тих підозрівань і закидів серед страшного навалу праці, де дуже важко було дібрати людей, хоч зголошувалося безліч.

Таких, як описаний вище Німець, було дуже небагато.

Я вже згадував, що мій буджет був дуже високий, а вислід праці дуже малий. Одначе хоч я це знав, та не мав способу, щобя скрішити вислід праці. На оповіщені мною конкурси на аґітаційні праці вилинули дві чи три брошурки написані давніще. Залізниці й почти функціоновали зле або зовсім не функціоновали. Команданти поїздів самостійники не приймали преси й літератури с. р-ів і с. д-ів і наоборот. Часто приходили до мене представники різних партій, жалуватися на це, що за державні гроші ширяться виключно пар-

тійна література. Раз візвала мене Стрілецька Рада на якесь засідання фронтових офіцирів. Я прийшов і довідався, що до цілого ряду полків на фронті не доходить взагалі ні одна часопись, ні одна відозва, ні книжка! А держава видавала міліони на це! Річ була ясна, що хтось або продавав наші видання (які ми пачками висилали) на масло, або з партійних причин одні другим не допускали друкованого слова . . . .

Моя амбіція була всім тим сильно подразнена. Хотів я уступити. Та мені відповіли: „Чи по уступленню Вас, які вкладаєте тільки енергії в це діло, буде лучше? Напевно ні! А так все таки щось якось робиться, помалу налагодиться".

Таксамо, або й гірше чим у мене, було також в усіх инших відомствах. Причини того дуже важко представити читачеви, який вріс на заході і бачив тільки західні типи урядовців. Східно-европейський тип урядовця зовсім інакший, бодай той, якого я бачив. Можливо, що його „виробила" так революційна анархія. Але, розуміється, основу до того урядового нехлюйства мусіла виробити вже стара Росія.

На чім же воно полягає?

На заході в кожнім уряді видно спеціялістів і тільки спеціялістів. А тут кожний уважає себе спосібним до всего: судія, котрий ніколи не написав статті, прийме місце шефа редактора великого дневника: звичайний шофер прийме місце міністра почт і телеграфів

(бо це має щось спільного з машинами): швець приймє місце інспектора армії й буде мішатися в стратеґію, хоч це до інспектора армії не належить (але партія покриє його) і т. д. в безконечність. Легко собі представити, який це виклнкує хаос.

Та все те не булоб ще найгіршим. Бо по якімсь часі і той суддя і той шофер і той швець або вироблиться (що очевидно рідко лучається), або так осмішаться, що навіть найдурніща партія тільки до якогось часу може їх покривати на їх становищах. Гірше те, що загал урядництва (й інтеліґенції) духово живе в Петербурзі — в буквальнім того слова значінню. Це відноситься не тільки до їх партійної псіхольоґії, але й до цілого способу життя: в Петербурзі сонце дуже пізно сходить і до бюр приходять люде коло 11 год. перед полуднем, відповідно наївшися. Їх нічого не обходить, що на Україні в тім часі сонце вже забуло, коли вийшло на небо, а селянин за той час зробив уже 40 верств, ідучи за ділом до міста. Вони встають пізно, наїдаються (по можности мясом) і отяжіло приходять до бюра. Річ ясна, що робота такого типа не береться. Йому хочеться пити — як найбільше пити чаю. І він не його в бюрі! І то не на державний кошт . . ! А як публика приходить за ділом, то і її почастує часом.

— „Пожалуйста, може чаю?"

Такі сцени можна там бачити по бюрах часто. Бо люде вони добрі.

Так час іде, а публика жде. Ось уже й друга година. А о 3-ій на обід час іти. Бо канцелярії не перенишеш. Тай з товаришами поговорити требаж. Пополудневого урядування нема. В неділю й свято (а свят до схочу!) не зловиш нікого в бюрі, навіть по штабах, – хочби під самим містом ішов бій. Свобода!

Розуміється, є там, як і скрізь, також дуже робучі люде, які розуміють своє діло. Але це виїмки. Загал урядовців лінивий і без почуття обовязку та з величезними претенсіями до держави. Така інституція, як incompatibilitas урядів, там невідома. Супроти того один урядовець приймає дві і три посади, бере дві і три платні від держави, а ніде нічого не робить. Покажеться на півгодинки в кожнім бюрі — і на обід. Шеф або такий сам, або боїться впливу ріжних партій, або просто не хоче заробити собі опінії „поганого“ чоловіка. Зрештою вони з ґруntу добрі люде. І хтоб там „пакости робив“ другому? Тим більше, що в бюрах звичайно навіть місця нема — таку масу урядовців приймають. Нпр. в однім „архіві“ при УТА, де треба було поскладати що дня троха ґазет, застав я „занятих“ аж 5 урядовців . . . .

Спробував я боротися з тим усім. Роздумавши, що хоч є авгієва стайня, але трудно знайти Геракля, — здобувся я лиш на таке „революційне“ діло: Казав виписати на машині й прибити при вході наказ, що урядові години починаються „вже“ о 10 рано (я при-

ходив раніше, бо привик раніше вставати). Вислід того наказу був рівний нулі: крім одного директора ніхто не з'явився о 10 год. Тоді казав я повідомити всіх, що коли не приходитимуть о 10 рано, позвільняю з посад без огляду на це, чи хто має жінку и дітей, чи ні. Це поділало, але тільки на менше спритних: бо більше спритні зараз зміркували, що я не можу цего примінити до всіх з тої простої причини, що тоді устане праця. Остав мені ще один — драконський спосіб. І я хопився його: заповів, що не завагаюся перед розстрілами, коли приказ не буде виконаний. Це помогло, бо всі знали, що в Осадній Корпусі маю товаришів. І я міг мріти про „піднесення" колись урядових годин до заворотної висоти „9 рано". Та виконати цего не доведося вже.

А правна основа такого поведення? — запитає може читач. О таку основу там лекше, як деінде. С тасмиче слово „саботаж", під яке все можна а багато треба підтягнути. Більшовики тільки в той спосіб удержують в руху свою державну машину. За найбільшу їх реформу уважаю те, що вони на Україні одним махом посунули годинник о $3^1/_2$ години взад — і придержувалися нового часу.

Розуміється, вище представлена „реформа" не пішла мені так гладко, як описано: один з братів Галичан пробував орґанізувати страйк співробітників. Але якось обійшлося без того, хоч в бюрі було з тої причини дуже непримемно.

Ще більш неприємні були справи цензурні. Мої взаємини з київською цензурою почалися, як у байці. Колись за молодших літ читав я з обуренням, як царські цензори в Київі підло переслідували українське письменство і його корифеїв. Тоді мені і в сні не приснилося, що я стану колись шефом колишніх царських цензорів в столиці України. І дивне мав я враження, коли вони гуртом прийшли представитися мені — як своєму шефові. Були між ними й старі, сиві люде (під перо аж проситься слово „грішники"), які по кількадесять літ служили під царем і нищили культуру мого народа. Тепер просили, щоб не відбирати їм хліба, бо вони мають семї й готові служити Українській Державі таксамо вірно, як служили царській . . . . Я мав тепер над ними владу, дякуючи крові, пролитій молодю українського народу, в першій мірі крові Січових Стрільців, які мріли про самостійність Української Держави. Я відповів їм, що розглянуся в справі, одначе вже тепер звертаю їм увагу, що краще буде, як вони пошукають собі заздалегідь инших місць, бо часи змінилися й цензура ледви чи удержиться та що це зовсім не залежить від мене. Тоді оден з них сказав, що в такім неспокійнім часі, особливо коли ще незпеєний стан облоги, — цензура конечна, а заміна старих досвідних робітників новими недосвідченими булаб непрактична і приспорилаб мені тільки безліч клопотів. Я сказав їм, що ця увага очевидно слушна, але не все

можна робити те, що практично лучше й попросив, щ
би предложили мені списки всіх, що служать при це
зурі з означенням віку, літ служби в ріжних відо
ствах, місця уродження й виховування. Я мав зам
звільнити передовсім урядовців неукраїнського похо
дження. Але щоби не настріляти дурниць постановив
списки післати одному зі своїх старших знакомих, р
дакторови одної з українських київських газет, яко
пізнав я ще в 1907 р. молодим студентом на всеєв
в'янській з'їзді студенства в Празі — і просити йог
щоб зачеркнув імена тих, яких безумовно треба увіл
нити. Це я виконав опісля.

Тимчасом Команда Корпусу Січових Стрільці
оповістила наказ, на мою думку зовсім слушний і не
трібний, щоб усі російські надписі в цілім Київі зам
нити українськими. Ні одна з чужомовних газет н
виступила з критикою цего самозрозумілого наказу, ал
виступив український часопис „Рада". І то як висту
пив! Не хто менший, як Сергій Ефремов зі свої
повним підписом написав у „Раді" статтю, в якій остр
накинувся за цей наказ на Команду Корпусу Січови
Стрільців, висміваючи наших командантів, як „мали
Петрів Великих", що хочуть „насильством" обтинат
те, що виросло і т. п. Шановний український письмен
ник не хотів бачити того, що довге й страшне насил
ство чужої влади спричинило те, що столиця українсько
держави мала чужий вигляд, який разив до неможливо

сти око й думку кожного Українця, що не виріс під царським обухом. Оставало або пустити цю статтю але тоді поставити під военний суд С. Ефремова і відповідального редактора „Ради“ (мимоходом сказавши, мого доброго знакомого) Ніковського тай обох засудити, — або сконфіскувати статтю і дальше пильно уважати на „Раду“. Розуміється, я вибрав це останне (в цензурі знали, що я дуже прихильно відношуся до української преси а неприхильно до цензури й тому предложили мені рішення в справі конфіскати „Ради“; инші часописи конфіскували без мого попереднього дозволу, бо я на це не мав часу). По тій пригоді коли Винниченко телєфонічно запитав мене, чи не добре булоб знести цензуру, оповів я йому, що инше „Рада“ й заявив, що згодивсяб знести цензуру — для чужомовних газет, але не для українських. Бо тоді треба буде одного українського редактора за другим ставити під суд, а ми їх не маємо так багато, щоб могли позволяти собі на це. Винниченко був — на мое здивування — того погляду, що стаття Ефремова нічого страшного, але мені здавалося, що рішучо неможливо допустити осміювання команди Січових Стрільців тим більше, що вона мала в Київі реальну силу. Особенно ж виключеним було, щоб я який був властиво делєґатом Січових Стрільців в уряді, міг згодитися на щось подібного. Тут згадаю про свое відношення до Стрілецької Ради, найвищої інстанції Січових Стрільців. Була це таємна орґанізація старшин

Січових Стрільців (але не всіх старшин), якої головна ціль була: берегти самостійність Української Держави. Я постійно референував їй про „політику“, але і Стрілецька Рада мене і я сам себе не уважав дорадником з тої простої причини, що менше докладно знав обставини й людей, чим кожний инший член Ради. Бо я приїшов недавно на Велику Україну, а вони сиділи там роками. Відповідно до того здержувався я з даванням їй порад, що наглядно викажу колись оповіщенням свого дневника, в якім записані всі мої промови й цілий перебіг засідань Стрілецької Ради.

Від того часу Винниченко часто запитував мене телефонічно й при звітах, що з цензурою? А з цензурою була „кара божа“: разураз конфіскувала невинні річи і пускала ріжні глумливі замітки та вірші, яких не розуміла мабуть. Я думав, чи його не роблять нарочно старорежімні москвини й справжував, котрий саме цензор зробив це або те. Показувалося, що дурниці робляли постійно „наші“ і то з молодшої генерації, хоч мали від мене на письмі рівно коротку як виразну інструкцію: 1) Не пускати нічого проти самостійности української держави 2) не пускати з л о б и х нападів проти українського уряду й армії.

Вкінці пересіяв я цензуру й виготовив законопроект про знесення її та заступлення судом, який потягавби до відповідальности ex post, а в якім мали засідати також представники преси. З представниками

преси, які вічно жалувалися на цензуру, відбув я здається дві конференції. Були це переважно жиди (в російських газет), з якими я симпатізую, уважаючи їх за елемент інтеліґентний і дуже робучий. Ще до мого приїзду в Київ команда Січових Стрільців закрила „Кіевскую Мисль“ і деякі инші російські ґазети, які дуже лаяли український рух, велику друкарню, помешкання й папір „К. М.“ зареквірували і це знайшлося опісля в моїм розпорядженні, а багато редакторів замкнули. Жиди скоро з'оріентувалися, що я їм сприяю й предложили мені списки увязнених жидівських журналістів, яких я повитягав з тюрми (що не було такою легкою справою, бо тюрми так були завалені ріжними вязнями, що влада не мала вже доброго перегляду). За це домагався я від них, щоб у пресі заняли відповідне становище до ідеї самостійности української держави. Але тут переконався я, що вони — російські патріоти і що не легко мені прийдеться, наклонити їх до своєї лінії (трохи змінилося це на лучше аж геть пізніще). Тоді я хотівся репресій: не давав дозволу на відкриття закритих ґазет, а коли подавали прохання о дозвіл на нові, писав на кожнім стереотипну резолюцію: „Дозволено з тим, що $^1/_3$ матеріялу печатана буде в українській мові“. Розуміється, цього вони виконати не могли, бо самі по українськи не уміли, а наладнати справу з перекладами не так легко, бо й українська преса не мала досить співробітників і тому вони

хали платні лучше, чим міністри. Згаданих прохань виливало дуже багато.

Згадаю ще про польську пресу в Київі. Будучи ще в Галичині довгий час українським журналістом, мав я нагоду переконатися, що ледви чи є де в світі таке непристойне й несправедливе урядництво як польське: воно пускало в польській пресі останні людоїдські лайки на український народ і все, що українське, не конфіскувало навіть явних підбурювань польської преси, а за те нищило українську пресу всякими способами за найменший прояв протесту проти польських надужить. Памятаю, як у Львові ще за Австрії конфіскували польські урядовці „Діло“ або „Громадський Голос“ навіть тоді, коли в них абсолютно нічого не було такого, що надавалосяб до конфіскати: просто вирвали якінебудь речення, щоб припізнити вихід часописі й наразити українське видавництво на матеріяльну втрату. Супроти того я, бачучи, як за Центральної Ради виходила собі свобідно в Київі польська преса, був дуже обурений на наших наддніпрянських братів за те, що вони не закрили тої преси — просто за переслідування, якого українська преса зазнавала від Поляків в Галичині.

Тепер знайшовся я несподівано на становищі, на якім міг знищити польську пресу на Україні. Якогось „Бялого Орла“ чи щось подібного закрила вже команда до мого приїзду. Оставав ще польський щоденник

„Dziennik Kijowski". Галицький читач може собі представити, з якою зоркою увагою взявся я до читання того щоденника. Самі реферати: при найлучшій волі нема до чого причіпитися. Але чіпалися Поляки українських газет, хоч не було чого. Доля галицької преси не сходила мені з тямки. А Українцем уважаю тільки того, кого болить доля нашого народа на всіх його просторі. І я бувби напевно*) закрив „Dziennik Kijowski", якби не така пригода:

Якраз в тім часі застукав хтось до моєї кімнати. Я втомлений лежав на ліжку. Кінчу: „Прошу!"

Входить високий мужчина, літ коло 40, з чорною, сивіючою вже бородою, з чорними, блискучими очима, поставний, пригадував на перший погляд европейські постаті з американських лісів, описувані Купером. — Одяг мав якийсь дивний зовсім як душу (яку я опісля пізнав). В польській виразні (термінольогії) є на це добрий вислів: skozaczony szlachcic.

Я встав. Мій гість представився чисто українським назвищем і почав:

---

*) Прикро мені було, носити в собі думки про руйнування чогось побудованого. Але я переконаний, що Поляків — з психікою, яку вони проявили в історії й проявляють тепер, тільки безоглядністю можна від'учити від страшних над'ужить над иншими народами, що вийшлоб на добро не тільки їх сусідам але і їм самим. Це одинокий шлях для виховування української суспільности на будуче.

— „Я до вас приходжу по протекцію для одного Поляка інжиніра, відправленого зі служби при залізницях. Він має сімю і живе в великій біді. А ви певно знаєтеся з міністром залізниць . . . .“

— „Знайшов собі церкву, помолитися Богу,“ подумав я, почувши, що він хоче протекції для якогось Поляка, коли Поляки в Галичині відбирають українським урядовцям і службі останній шматок хліба — й відповів:

— „Мабуть задармо не відправили його“.

— „В тім то й річ, що задармо. Українізують залізницю. Думали, що він польський націоналіст і тому відправили. Тимчасом він з тих українських Поляків, що вірно служили б українській державі. А чоловік він чесний і солідний інжінір з нього. Багато таких працьовників тут нема“.

— „Чи він з ґрупи Лінінського?“

— „Ні. Він аполітичний. Це дитина в політичних справах“.

— „Я мусівби з ним говорити, заки піповби за його справою. Бо, вибачте, але і Вас перший раз бачу і не можу наразитися на евентуальні непріємности“.

На другий день рано прийшов до мене той інжінір. Говорив слабо по українськи, але дійсно робив враження чоловіка порядного як незіпсута дитина. Я піпов в його справі до міністра залізниць. Чи вийшло що з моєї протекції, не знаю. Але від того часу оста-

вав я в частім контакті з тим скозаченим шляхтичем, що прийшов був до мене (пізніще був він сотником в українськім війську). Цікавий був це чоловік: по батьку й матері польський шляхтич, син повстанця виховуваний і в Галичині, в сем'ї має вшехпольських шовіністів, — а він сам українській націоналіст і то дуже завзятий, перекладчик і видавець.

Скоро набрав я довіря до нього й тоді запитав, чи добре булоб закрити „Dziennik Kijowski“?

— „Ні“, відповів він і продовжав менш-більше так: „Це відвернулоб ту польську струю, яка хилиться до українства і вже напів засимільована. Вона всею душею вже зжилася з Україною. Ті люде в Варшаві почувають себе вже ніяково, то частинки звітрілої сітки, якою Польща затягнула була колись українську землю. Цей елемент може бути дуже корисний при будові української державности. Але безоглядними репресіями наллється йому в жили знов польського патріотизму й оживиться його“.

І я не закрив „Dziennika Kijowsk'ого“, з чого й наші наддніпрянські брати були дуже раді (розуміється, вони виходять притім з засадничо інакшого становища, чим виходив я, а саме з якоїсь імлистої, безмежно щирої й безмежно наівної доброзичливости супроти Поляків). Розуміється, я опираючися на галицьких військових частинах, міг навіть всупереч волі наддніпрянських влад виконати в пресових справах те, чогоб хотів.

Але не міг запобігти, бодай зразу, ріжним надужиттям, на які дозволяли собі військові команданти на власну руку — в переконанню, що роблять добре діло. Побачив який молодий четар або прапорщик слово „федерація“ в якійсь російській газеті і не запитавши нікого, йде з відділом війська нищити протисамостійницьку газету, палить такі газети на площах Київа і т. п. Редактори прибігають до мене і певно думають, що це я наказав. А я від них довідувався про це. Телефоную зараз до команди С. С., обурююся. Присилають, що більше без мого відома не буде цего. Але на другий день инший молодик зробить щось подібного — і знов підозріння паде на мене. Навіть з Директорії діставав я виговори за не мої вини. Один з таких хоробрих старшин (не був це С. С.) накоїв здається в двох редакціях такого, що мені просто соромно про це писати. Я зажадав від Команди С. С. арештування його, заявляючи, що коли це зараз не наступить, зложу свій уряд. Команда дійсно видала зараз наказ арештувати його і поставити під суд. Але він благоразумно втік з Київа. Від тоді справи ці якось уложилися.

Але заки вони уложилися, мені навіть в ночі в готелю не давали спокою. Я розуміється не гнівався за це, бо я переконаний, що в революційних часах уряднвець, хочби найвищий, не повинен говорити, що він має свої урядові години.

Кожний подумає певно, що до полагодження справ меншої ваги міг я мати спеціального урядовця. І я мав — аж двох „особистих" секретарів, одного Галичанина й одного Наддніпрянця. Але в таких неупорядкованих відносинах, коли до того моє відомство щойно творилося, множество справ доходило до мене хоч не повинно було доходити.

Супроти того всього читач не здивується, що я не мав часу займатися „високою" політикою й ходити на засідання ради міністрів. Дійшло до того, що я докладніше з преси довідався про таку важну подію, як — виповідження війни більшовицькій Росії. Я весь потонув був у чисто технічних трудностях орґанізування нового міністерства. Про виготовлювання орґанізаційного статута, про Вістник Державних Законів і т. д. не буду розводитися, бо це менше цікаві справи.

Але вкінці прийшов час, коли я мусів взяти участь у „високій" політиці. Почалося воно так: Полковник С. С., Юліян Чайківський, Галичанин, родом з Чортківщини, заалярмував раз в неприсутности отамана Коновальця Стрілецьку Раду віткою, що надходять звіти з виїзду виборів на Трудовий Конґрес і що з тих звітів видно, що Трудовий Конґрес може ухвалити — — получення України з Росією! Як опісля показалося, були це неправдиві вісти. Але пустити між Січових Стрільців вістку, що щось загрожує самостійности Української Держави, значило все одно, що кинути

бомбу між них. Зараз зібралася Стрілецька Рада, на яку покликано й мене, тай вирішила — розігнати Трудовий Конґрес, як тільки покажеться, що вістки ці правдиві. Була дискусія й над цим, чи вистріляти на місці таки в залі засідань тих депутатів, які заявляться за приключенням до Москви, хочби так заявилася і велика більшість Конґресу, — щоб раз на все дати памятну научку тим, що хочуть або хотітимуть підданства України комунебудь. Рішення в цій справі не памятаю. Рішено ще ізза небезпеки, в якій знаходиться Рідний Край (більшевики посувалися щораз дальше) проклямувати Диктатуру. Влади цеї не міг обняти Галичанин, отож вирішено звернутися з таким предложенням до голови Директорії Винниченка або до Головного Отамана Петлюри, або колиб один з них не хотів брати на себе такої відповідальности, то до обох (двумвірат). Но їх згоді рада міністрів і Директорія мали бути знесені.

Вибрано депутацію до Винниченка й Петлюри, в склад котрої входив і я. Крім того доручено мені, докладно поінформуватися у міністра внутрішних справ про дотеперішний вислід виборів на Трудовий Конґрес.

Не памятаю, чи отаман Коновалець зараз тоді приїхав, чи троха пізніще. Досить, що і Винниченко і Петлюра відмовилися від приняття диктаторської влади. Петлюра відмовив тому, бо думав, що важко буде правити без участи партій, які складали уряд. А Вин-

ничено теж подав такі причини. В дійсности думали вони, що будуть з усім залежні від Стрілецької Ради.

І це була їх помилка — на мою думку. Бо Стрілецькій Раді залежало тільки на однім: на збереженню самостійности Української Держави. В усім иншім вона булаб підпорядкувалася волі Диктатора. В ній засідали вправді люде молоді, але безумовно чесні й ідеалісти найчистішої води. Найкращий доказ їх чистоти те, що вони не стали особисто богатими, хоч мали до цего багато нагод. Не руководила ними також честилюбивість. Я нераз був свідком того, як трохи не кожний з них уживав всіх можливих засобів, щоб не одержати вищої номінації і як тішилися вони, коли удавалося їм уникнути „походу в гору". Були це люде західної культури, які дорожили тільки своєю ідесю: не зіпсувала їх навіть велика влада, яку мали. Працювали днями й ночами, без відпочинку. Винниченко своєю артистичною інтуіцією слушно оцінював їх, коли говорив про них: „Таке військо лучається в історії людства може раз на тисячу літ". Але помилявся в тім, що добачував в них може якусь охоту до влади. Ні. Вони булиб слухали диктатора — аж до хвилі, в якій він зачіпивби їх одиноку ідею: державної самостійности України. В тім випадку виступили вони проти гетьмана, булиб виступили і проти диктатора. А диктатора хотіли вони тому, бо бачили, як усе валиться, як пар-

тії жеруться між собою, як тратимо територію, а не впростає ніяка сила, яка відібралаб її.

Від тоді почав я ходити на засідання Ради Міністрів. Вони тревали часом майже до ранка і дуже томили мене, а нераз сильно ірітували. Памятаю, як раз ізпіщий премієр Мартос заявив на раді міністрів, що коли Україна не буде в усім побудована після програми його партії (с. д.), то він не хоче ніякої України. Галицького українця коштує багато здоровля, коли він мусить слухати подібних мудрощів і то — на раді міністрів!

В тім часі почали військові круги думати про реорґанізацію української армії „на нових основах". Бувший шеф штабу а потім міністер війни ґенерал Осецький (вихованець царського корпуса пажів, особисто симпатичний чоловік) втаємничив і мене в той плян. Коли я вислухав його, — задеревів. Бо кращого пляну, як розвалити за одним замахом і армію й фінанси — трудно собі представити. Суть його полягала на тім, що армію творитьси з наємників, причім платитьси неймовірні суми особливо простим козакам. Я звернув увагу ґенерала на це, що вправді фінанси держави варта часом зруйнувати на військо, але ніколи не варта їх руйнувати на це, аби скріпляти дезерцію й деморалізацію між військом. А цей плян блискучо надаєтьси до того. Бо коли козак за два-три місяці наскладає собі грубі тисячі, тоді просто опустить армію й піде

собі вживати життя. А серед тих безпорядків комунікаційних ви навіть не зловите його. Отож чи не краще тих сум ужити на це, щоб козак мав дуже добрий харч у своїй частині і добрий одяг? Тоді він уважатиме свій полк за щось краще чим дім, бо тепер тяжкі часи.

Та це не помогло. Бо, здається, справа була вже рішена партійними кругами. Я возився з нею ще до кількох впливових людей — на дармо. Кожний мав повно „своєї" роботи та своїх клопотів.

Мав їх і я немало. До моїх клопотів належало й моє матеріяльне положення. Аж до приїзду в Київ було мені добре: я одержував і харч і одяг при Директорії тай нічим не журився. Тепер мав я вправді признану значну платню міністра, але не відразу можна було її одержати: хаос панував такий, що ніхто не знав, куди за тим маю звертатися, тим більше, що нове відомство щойно орґанізувалося. Гроші на видатки інформаційних бюр, на їх урядовців і тп. рвали ми відкіля могли. УТА мала старі „штати" й троха заощадженого гроша. Але мені не було кому виплатити. Кількасот рублів, які я приватно позичив був у члена Директорії п. Шевця, розійшлися . . . . І я — мусів випроситися на харч до старшинської столової Січовиків в команді дивізії, де мав знакомих. Удавав я, що роблю це тільки тому, щоб бачитися зі знакомими. Тимчасом робив я це також з потреби. Мої урядовці знали, що справа з моєю

платнею ще неполагоджена й предкладали мені позичку. Та я не міг її прийняти, щоб не попасти в залежність від них.

Згодом виплатив мені отаман Даньків більшу суму титулом платні старшини для доручень при штабі а в якийсь час опісля дістав я „задним числом“ свою платню. І вже мав досить грошей. Але й опісля грошеві кошти були так неупорядковані, що коли мене висилали в Одесу й треба мені було порядню й скоро одягнутися в цивільний одяг, то мою подорож в останній хвилі мусіла сфінансувати — Команда Січових Стрільців . . .

З київських вражінь вбилося мені в память м. ін. ще одно, якого не можна помінути, бо воно характеристичне з багатьох причин: Німці збиралися вже до виїзду й до мене до бюра прийшов попращатися майор фон Фельзен з двома иншими німецькими старшинами. Я вже згадував, що був це чоловік дуже розумний. І якраз тепер справджувалося те, що він уже тоді говорив, а саме, що ми не видержимо напору більшевиків. Ми говорили про це, як задзвонив телефон: Я приложив слухавку до вуха:

— „Гальо! Чи др. Назарук?“

— „Так! Хто говорить?“

— „Політичний відділ Осадного Корпуса! Полковник (імярек)! Просимо вас о пораду. Ми зловили начальника ще царської охрани разом з ріжними доку-

ментами його убийств політичних діячів. Словом, він заслугує на це, щоб його не раз, але три рази повісити! А тут у нас абсолютно нема кому налагодити розвідки на більшу міру! Не знаємо, як це робиться. А треба дуже! Чи застрілити того пташка, чи ужити до праці? Уважайте, як довідаються про це, що ми маємо царського посіпаку! Тож то буде крику! А опінія! І так закидають нам несотворені річи!"

Я завагався з порадою. Та в тій хвилі прийшла мені до голови цікава думка: як таку справу вирішив би фон Фельзен з товаришами. І я переповів йому цілу справу, не називаючи імени вязня, але змалювавши його минувшість далеко чорніше, чим мені представили.

Фельзен відповів:

— „В такій ситуації я пришлявби його без пія-кого вагання. Державний інтерес передовсім!"

Тоді я відповів:

— „Цілу справу переповів я Німцям, які прийшли працатися. Вони дали таку відповідь". Я сказав, яку.

— „Дякуємо. Щож! Більшовики також беруть на службу царських чиновників".

— „Може не таких?"

— „А може й гірших! Нема ради! Що робити! До побачення!"

Уратованого від смерти бачив я потому в Камінці в службі отамана Петлюри. Він здається, сліпив м. п. й мене (про що пізніще). І певно досі не знає, який

дивний збіг обставин уратував його перед смертю в ярі під Київом, де Січові Стрільці розстрілювали таких пташків. Памятаю між стрілецькими жандармами особливо одного дуже рослого угорського Українця, про якого говорили, що він і за міліони не випустить з рук того, кого команда казала розстріляти.

І ще одно з київських вражінь мушу згадати, бо й воно дуже характеристичне. Як відомо, всякі українські часописі й видавництва мають найдивніщі назви, які з українством як таким нічого не мають спільного. А нація, яка відроджується, а може щойно твориться, повинна при кожній нагоді акцентувати те, що її відріжняє від сусідів, а в першій мірі своє національне імя — тим більше, що його наші вороги нарочно викорінюють. Навіть нації далеко більше освідомлені постійно акцентують в титулах своїх видавництв своє національне імя. І так Німці мають „Deutsches Tagblatt“, „Deutsche Zeitung“, „Deutsche Post“, і т. д., Поляки мають „Słowo Polskie“, „Dziennik Polski“, „Gazeta Polska“ і т. д. А ми „Діло“, „Раду“, „Шлях“ і „Шляхи“, „Трудову Громаду“, „Народну Волю“, „Дзвін“ і т. д. А найбільше іритує мене у народа, який ще не привик до свого імени, такі назви, як „Наша Хата“, „Наш Шлях“, і т. д. Дійде до того, що і свої і чужинці не будуть говорити: Це українська територія або: Це українське видавництво, тільки: Це „наша“ територія . . . .

Отож при поданнях о уділюванню допомог звертав я всякім видавцям увагу на потребу вже в титулі зазначувати, що це українське видавництво. Раз прийшла до мене депутація від одного поважнішого видавництва за субвенцією.

— „Одержите, кажу, коли зміните титул свого видавництва так, щоб було видно, що це українське видавництво“.

— „Але дасте нам тоді вдвоє більшу субвенцію“ — зовсім серіозно заявив голова депутації, хоч я передтим виложив всі арґументи за зміною заголовка . . .

Мою мрією в Київі було, допомогти українським кольоністам в Азії (буде їх там коло 8 міліонів!) поставити українську пресу. Я збирав в тій ціли потрібні інформації, але наразі налагоджував блищі справи. До таких належала справа з'орґанізування української преси на Кубанщині. Гроші на це були. І люде були — то є: зголошувалося їх багато. Але трохи не кожний, що приходив по другім, називав свого попередника злодієм, який хоче забрати державні гроші і втечи з ними. Тай перестерігали мене в імени своїм і партії. Не знаючи людей, боявся я втопити в це предприємство більші суми державного гроша й здав усе на Директорію. Справа тягнулася довго — ще й по евакуації Київа. Я оставив її своєму наступникови і не знаю, чи він її полагодив. Так зрозумів я одну з таємниць проволікання справ на сході.

Ще більші клопоти були з творенням інформаційних бюр на Україні й за кордоном та з фінансуванням їх. В краю творило їх кожне міністерство „для своїх справ", з чого повставав просто ідеальний хаос, якого не видумалаб найбуйніща уява. Кілько людей відтягалося в той спосіб від праці на инших полях, Бог один знає, бо уряд не знав. А за кордоном творило такі бюра передовсім міністерство закордонних справ. На чолі його стояв премієр В. Чехівський, чоловік освічений, симпатичний і розсудний, але з одною слабістю: загорілий партійник. І цю його слабість визискував хто хотів: признавалися до партії с.-д. люде, які ні з нею ні, що гірше, з освітою абсолютно нічого спільного не мали і їхали-їхали . . .

Я мігби ще довго описувати цей хаос і давати до цеї картини численні ілюстрації. Але гадаю, що читач має вже сяке-таке поняття про це на основі сказаного.

Відомих з преси подій (як дійсно величного акту злуки Галичини з Великою Україною 22. січня 1919) описувати не буду. Згадаю тільки, що цілий Київ виглядав тоді як чисто українське місто.

Але буря вже надтягала: зі сходу й півночі насували більшовицькі сили. Не можна сказати „війська", тільки — сили. І взагалі читачеви з західної України трудно представити, як це відбувалося. Починалося шаленою агітацією проти Директорії, яка зручно вико-

ристовувала кожний промах. А було що використати: на лівім березі Дніпра мав команду над українськими військами отаман Болбочан, елеґантний пан старих поглядів, що любив перфуми й елеґантне товариство. Тай длятого до свого штабу приймав старорежімних офіцирів, які кожне віче селян або робітників уважали проявом „більшовизму“ й били-били. Це очевидно тільки шкодило більшовизм. Коли вісти про це дійшли до Київа, Січові Стрільці увязнили Болбочана й привезли в Київ (опісля розстріляно його з приводу іншої мені недокладно відомої справи). Та це було вже за пізно. Зі всіх боків почали приходити покищо глухі вісти про повстання проти Директорії. Почало рухатися й правобереже І в самім Київі чути було дух бунту. Але столиця ще мовчала — з жаху перед Січовими Стрільцями, що вірно стояли при Директорії. Що до инших частин, то ніхто ніколи не був певний, чи більшовицька аґітація не викличе між ними бунту. Підготовляли йому ґрунт — розуміється без злої волі — ті українські партії, що вели виключно соціяльну аґітацію, не освідомляючи народ національно. Річ ясна, що коли темним масам вічно говориться і пишеться тільки про жолудкові ідеали, то годі дивуватися, коли ті маси вкінці підуть за гаслами тих, які прирікають їм найбільше. В неспокійних часах все рішає крайніще гасло. Був в раді міністрів один чоловік, який ясно бачив те, що наступить і отверто говорив про це. Був це міністер для

єврейських справ Авраам Ревуцький. Але він не мав смілости, подати вихід з цього положення (що я й зазначив йому на одним з засідань). Та мабуть якби він це й зробив був, то його булиб не послухали. Тепер, коли переглядаю події ретроспективно, бачу, що такий вихід був, хоч і незвичайно болючий. Та на це треба було не тільки знання відносин, але й великої відваги, саможертви й головне: ума з сильним предвиджуванням. Винниченко це мав. Чому це не сталося, я докладно пояснити не можу, бо за мало тоді займався політичними справами. Це мігби зробити тільки Винниченко.

На правобережу довіре до Директорії захиталося в масах — на мою думку — від хвилі, коли др. Луценко „отаман Херсонщини" просив у Директорії дозволу, напасти в Одесі на французькі війська й „скинути їх в море", а Директорія заборонила йому робити це. Луценко був старий сивий дід, лікар по званню, який з військом мабуть ніколи передтим не мав нічого спільного. Яким чудом став він отаманом значних українських сил, не знаю. Памятаю тільки, що з нього до сліз сміялися, коли він попросив о згаданий дозвіл. Бо ніхто не вірив, що французьке військо, озорене недавною побідою й заосмотрене в усякі дива найновішої техніки — можна „скинути в море". Взагалі перед антантою був якийсь дивний острах. І тільки рідко коли чув я в кругах Директорії погляд, що антан-

та не може їхати своїх військ у глибину України. Разураз приходили сенсаційні вісти, що Французи або Анґлійці то тут то там висадили на український беріг сильні залоги з танками й ослінителями, що Румуни перейшли Дністер і т. п. А більшовики напирали щораз сильніше і щораз більше кричали, що Директорія віддає Україну антантській буржуазії. Проти них рушили з Київа Січові Стрільці — полк за полком. Навіть тяжко хорі полковники (як Роман Сушко, родом з Ременова під Львовом) поїхали особисто — боронити столиці України.

Рівночасно збирався Трудовий Конґрес. З Галичини приїхали делеґати, між ними й мої старі знакомі селянські діячі, головно з Товмаччини. Я перевів з ними кілька приємних годин на спільній вечері. Але на Трудовім Конґресі не довелося бути ні разу. Бо мене в день приїзду Галичан завізвали до Директорії і в присутности всіх її членів заявили, що разом з міністром народнього господарства (пізнійшим премієром) Остапенком поїду до Одеси в дуже важній місії: до представників держав антанти, головнож до Французів, які там мали реальну силу. Повновласть виставлена на імя моє й Остапенка уповажняла нас, заключити іменем України всякі договори в справах політичних, торговельних і військових. Інструкція була коротка: Ви знаєте наше положення, нам доконче треба скорої допомоги, бо інакше Київ упаде. Я витягнув потес і просив подати

мені точніщу інструкцію (Остапенка не було, прийшов пізніше), наперед в справах військових.

— „Якої допомоги?“

— „Виключно в матеріяльних засобах“. Вичисляли. Я писав (записок не маю при собі). „Зрештою там є наш військовий представник, з яким порозумієтеся“.

Дальше обговорили ми справу нашої державної самостійности й аґрарну. Від цих двох условій не смів я відступити. На другий день був я щераз в Директорії. Хотів поговорити з Винниченком в чотирі очі. Я знав, що в Одесі зажадають в першу чергу його голови. Знав це й Винниченко. Він сказав мені:

— „Не вяжіться тим, що там зажадають мого уступлення — за більшовизм. Ми вже раз зробили помилку в Винниці, яка не дасться направити. Я готов уступити“.

З тим поїхав я до бюра й передав урядування з правом підпису касових асиґнат начальникови інформаційного Бюра для Армії с. р. Григорєву. Тимчасом рознеслося вже по Київі, що я їду в Одесу. До мене прийшов один старий жидівський учений, який часто передтим заходив до мене і його знакомий польський аристократ з українськими симпатіями, якого я вже передтим познакомив з Винниченком і отаманом Коновальцем, бо він предкладав мені інтересні плани, про які я вже згадував. Вони заявили, що як возьму їх в Одесу, де вони мають свої інтереси, то будуть мені

дуже помічні. Я знав уже про „приємности" їзди до Французів, бо це була це перша проба навязати з ни ми. Нпр. Генерала Грекова держали дві чи три доби перед містом у ваґоні, заки одержав дозвіл, — в'їхати в місто. І тому по порозумінню з Отаценком приняв услуги.

Оставала ще дуже важна справа: купити цивільний одяг. Якраз прийшла до бюра в справі видавництва для Українців латинського обряду відома дівчка пані Вольська, яка була така ласкава, що не відмовила виєквіпувати мене на дорогу, що я з дійсною вдячністю згадую, бо це заощадило мені — при моїм незнанню Київа — багато трудів.

Коло 3-ої години з полудня виїхали ми екстренним поїздом під охороною січової сторожі, повідомивши Одесу апаратом Юса, що їде українська політична делеґація. По дорозі на деяких станціях здержував я поїзд на короткий час, щоби переконатися, як функціонує апарат мого міністерства. Рідко де зустрічав я розліплені відозви, нових часописей не зустрів нігде. А на це держава видавала міліони! Й удержувала окремих урядовців до роз'їздів і окремих до побуту на місцях!

Одного такого пана мав я сумнівну приємність зловити тоді на одній зі станцій. Приступає до мене, представляється, як шеф місцевого повітового бюра інформаційного й просить о дозвіл на виїзд у Київ в приватних справах.

— „Чому навіть на станції нема ґазет?“ питаю його.

— „Даю що дня!“

Я знав уже від начальства вокзалу (двірця), що це неправда і що цей пан абсолютно не дбає про свої обовязки. Я спровадив їх „до очей“ і на місці увільнив зі служби того пана, наказавши віддати урядування заступникови. Чи він був лучший?

На одній зі станції перед Одесою, де стояла вже французька залога, здержали наш поїзд. До нашого ваґону ветупив елеґантний і дуже чемний французький офіцир і заявив нам, що не може нас пустити дальше поки не порозуміється з Одесою. „Починається“, подумав я й був дуже цікавий, кілько днів скажуть нам тут ждати побідники світа. Але за годину чи дві прийшов дозвіл, пустити нас дальше. І ми поїхали.

Вже при першій стрічі з французьким військом запримітив я, що між ним крутяться російські офіцири з золотими нагонами або переодягнені в французькі мундури (говорили між собою по російськи). А як наш поїзд став на одеськім двірци, обскочив його невеличкий відділ золотонагонних офіцирів. Командант його заявив по російськи (не вступаючи в ваґон — мабуть з „поважання“ перед нашими Січовиками), що ми — арестовані.

— „Таке не лучилося навіть ґенералови Ґрекову, хоч мав досить непрємну подорож“, подумав я. А що вже раз був в руках російських офіцирів і на-

віть в подібнім характері, отож закуривши папіроску, спокійно положився на софу. Нічого лучшого не мав до роботи й Остапенко (з фаху він професор торговельної школи, походить з народа, а доля його дуже подібна до долі Шевченка). Ждемо.

Тимчасом польський аристократ і жидівський учений, яких я взяв з Київа, вимикнулися з ваґона й щезли. Було полудне. Здається перед вечером вернув польський аристократ (жида я більше не бачив). І сказав нам, що на другу годину визначив нам авдієнцію шеф штабу неприсутнього французького ґенерала Д'Анзельма - - полковник Фрейденберґ (Альзатець?). Тимчасом російські добровольці вправді вступилися зпід нашого ваґона коло 2 години, але ніхто нас не повідомив про нїщо. Можливо, що вони взяли на себе той обовязок супроти Французів, але не виконали його. Повідомила нас про це значно пізнїше молода жінка нашого військового аташе, Французька з роду й обіцяла ще раз прийти в тій справі, залишивши нам, що „кольонель“ Ф. ждав на нас і потому кудись поїхав.

— „Як хочете, скажу вам зміст вашої повновласти“, сказав до мене польський аристократ. „Я бачив відпис вашої повновласти в кімнаті французького консуля Ено, якого знаю з давнїщих часів“.

— „Неможливо“, відповів я здивований. Бо при писанню повновласти стояв я сам. Одинокий примірник був при мені. Я ні разу його не виймав з кишені.

Зміст повновласти знали тільки члени Директорії, Остапенко, я і панна, що писала на машині. Але вона не могла чейже запамятати собі так докладно змісту, щоби зробити потім відпис. І як переслали його? Тільки нашим поїздом було це можливо . . . .

Польський аристократ переповів мені докладно зміст повновласти. Можливо, що хтось чув іще як відчитувано цю повновласть, подумав я . . . .

Прийшов наш ататше, чоловік згаданої пані й повідомив нас, що полковник Фрейденберг просить нас до французької команди на год. 9. вечером.

Взяли ми двох своїх товмачів з нашої військової місії (один з них був той ататше, якого імя я забув) і поїхали. Приїздимо точно о 9 до французької команданту ри. По коридорах крутилися якісь марні жовняри в французьких уніформах, як на українську зиму — лихо одягнені (те саме бачив я вже передтим, як тільки зустрівся з Французами). Зверхний порядок, який тут панував, ані не вмився до порядку, який я бачив в німецькій внешній команді в Київі. Прості жовняри стояли собі дуже „леже“ перед своїми старшинами чи підстаршинами.

Нас впровадили до якоїсь студеної, брудної кімнатки з рудими, пообдираними тапетами, де навіть сісти не було на чім порядно. Бо крісла були поломані. Не роздягаючися, посідали ми обережно й ждемо. При нас пудяться два Французи (один мав якісь відзнаки, але

що це був за чин, не знаю). З ними говорять наші товмачі. Ждемо довго. Минула година. Ніхто нас не кличе. Генерал Греків ждав добами але бодай у теплім вагоні, а нам доведеться ждати мабуть тут, подумав я. І вдався в розмову про це з нашим аташе.

— „Е, з вами ще добре поводяться. Атже визначили вам „рандеву“ вже в 2 години по вашім приїзді, а тепер другий раз. Я вже повідомляв їх шефа штабу, чому ви перший раз не могли прийти. Варта було бачити, як вони приймали тут першу українську депутацію — з Одеси . . . Прикро згадувати.“

Я вже знав про це від кузина гетьмана Скоропадського, високого залізничого урядовця п. С. який вже від початку взяв участь в повстанню проти гетьмана). З ним зустрівся я був по дорозі, на одній з більших станцій і він оповідав нам про це докладно. В Одесі на вечері пізнав я в товаристві Галіпа одного дуже симпатичного французького журналіста, якому переповів це, що чув від п. С. Він сказав на це:

— „Не дивуйтеся. Здається, що тут вислано людей, які десятками літ мали до діла з Неґрами. Отож і тут поводяться, як в кольоніяльних областях.“

Читач може собі представити, з якими почуваннями ждав я на представника культурної Франції, для якої від наймолодших літ мав тільки подив за її Велику Революцію та славні бої за „права горожанина й людини.“

Нарешті — коло год. $^1/_2$ 11 в ночи — прийшов шеф штабу французької армії пан полковник Фрейденберґ. Увійшов поспішно. Був це чоловік літ коло 50, з великим, червоним лицем, з великим кадовбом, середнього росту, пригадував троха описаного передтим фон Фельзена, тільки голову мав значно більшу. По рухах і поставі видно було відразу, що це старий жовнір. Подав нам руку, буркнув „Фрейденбер.“ Ми представилися. Він рухом руки показав, щоб іти за ним. Французькі жовніри щезли.

Ми перейшли з ним дві чи три кімнати й знайшлися в його бюрі. Фрейденберґ сів за бюрком, показав нам два крісла близші, а двом нашим товмачам сусідні, поставив обі руки на бюрко, випрямивши їх таксамо як ноги, схопив кілька разів воздух і бючи писальцем по столі, почав говорити по французьки — скорими, рубаними як команда словами, задержуючись по кождім реченню, щоб товмач мав час перекласти.

Почав д о с л і в н о так:

— „Винниченко і Чеховський — ффють!“ Тут слідував відповідний рух рукою й — ногою.

Вже перші слова представника Франції, а особенно спосіб і ґести, з якими він висказувався про начальних державних мужів мого народа — так мене заболіли, що аж знечулили. Якусь майже фізично відчувану гіркість почув я в устах, а в умі блиснула думка: „Ех, коли ми вас так проженемо з України, як прогнали

Німців?" Я мимохіть порівнав у думці поведення Німців з поведенням Французів. І подумав: „То так вигладають офіціяльні Французи?" (Я ніколи не був у Франції). Але рівночасно пригадав я собі слова Винниченка, щоб я не вязався нічим що до його особи, пригадав собі положення нашої столиці й держави — і сидів — хоть мав вражіння, що сиджу на розжарених углях. Припускаю, що тесаме діялося з Остапенком Але я з сорому не міг подивитися на нього і дивився тільки на французького полковника. Тепер щойно запримітив я, що половина його лиця нервово дрожала. Або мусів бути контужений, або може „перемагав" себе, думаючи, що ще за чемно говорить з представниками европейських Нетрів. Можливо, що й я мінився на лиці і можливо, що пан полковник замітив це. Бо був ласкав арґументувати своє „ффють!" Він додав:

— „Вони мусять уступити за большевизм. Можете їх повісити" . . . (Це мав бути дотеп).

— „Петлюра має також стушуватися" . . . Цего я вже зовсім не сподівався і сказав, перериваючи:

— „Петлюра за свої антантські симпатії сидів в німецькій тюрмі . . ."

— „Знаємо це. Але з вождом бандитів не кооперуватиме французька армія. По якімсь часі може він вернути . . . склад Директорії мусить бути змінений, розуміється за відомом і затвердженням Франції. Так змінена Директорія буде суверенна."

— „Який ваш погляд на питання державної самостійности України?“ запитав я. Він відповів:

— „Я не політик, наше завдання — боротьба з більшовизмом. Справу самостійности України вирішиться в Парижі. Припускаю, що ухвалять плебісцит.“

Було вже для мене ясним, що в французьких військових кругах противні були державній самостійности України. Французький полковник рубав дальше:

— „Залізниці й фінанси підуть під безпосередний заряд і контролю Франції.“

Я подумав собі, що це перше добре для нас уславе й запитав, як це малоб виглядати в практиці.

— „Директорами стануть Французи, низші урядовці остануть старі.

— „Українська армія має провадити війну проти большевиків і йти хочби до Петербурга.

— „Директорія видасть і оповістить декларацію до Франції, в якій проситиме о протекторат під оглядом політичним, мілітарним, фінансовим, в заграничній політиці і т. д. В декларації має бути сказано, що Україна відкликається до відомої благородности французької нації . . .“

Полковник говорив з притиском, я писав усе. Записок своїх з того часу не маю під рукою, але ця розмова занадто добре вбилася мені в память, щоб я міг але її передати. Зрештою маю нагоду сконтролювати свою память, бо зараз по повороті в Київ передав

я докладно зміст тої розмови Директорії й вона дісталася до відома партій, а один з представників с. д., що провадив записки, передав мені тепер ті точки для контролі.

— „Який ваш погляд на питання земельної справи?“ запитав я. Французький полковник дав дуже гнучку відповідь, якої я ізза її гнучкости не в силі вже передати. Памятаю тільки, що її всіляко можна було інтерпретувати. Я звернув його увагу на це, що без признання селяням землі ніхто не заведе ладу на Україні, але надармо.

— „Війна з Польщею мусить бути зараз застановлена.“

— „Які мали бути границі України на заході?“

— „Вирішиться в Парижі.“

— „Який ваш погляд на прилучення земель Угорської України до Великої України?“

Представник Франції заявив, що не знає, чи Українці мають і там національну територію, але що й про це подумають в Парижі.

— „Який ваш погляд на українські кольонії в Азії?“

— „Українським кольоніям в Сибірі й Туркестані не робитиме Франція ніяких перешкод.“

Тут Остапенко почав йому викладати, які торговельні й взагалі економічні користи мала би Франція з України, якби помогла забезпечити нам нашу державність. Властиво по заяві французького представника в справі

державної самостійности України й в справі земельній шкода було дальше говорити. Але ми думали, що може в дальшім тягу переговорів змінять вони своє становище. Та — venenum in caudo — при кінці виступив французький полковник з найкращим успіхом:

— „В свою армію маєте зараз прийняти російських офіцирів з добровольчої армії . . .“

На це я встав. Бо ясним було, що вони відразу хочуть задавити всяку можливість евентуального розвитку української державности. Стоячи заявив я:

— „Цього ми ніяким чином не можемо прийняти з тої самої причини, з якої напр. ви не згодилисяб, якби від вас зажадав хто, щоб у французьку армію прийняти німецьких офіцирів. Тут такі самі ворожі відносини між Українцями й Москалями. Ми щиро хотіли навязати з заходом якраз тому, щоб зірвати зі сходом. Тимчасом бачимо, що ви не хочете нам дати змоги відірватися від того сходу.“

— „Вже не маєте потрібної скількости офіцирів.“

— „Якби навіть так було, то цему легко зарадити. Цему в короткім часі зарадять військові школи. Зрештою дуже радо приймемо офіцирів французьких, англійських, американських, сербських, чеських і всяких инших, яких ви допустилиб, тільки не російських і не польських.“

— „Кажете, що не можете прийняти, тимчасом ваша повновласть уповажняє вас і до цего.“

Це було мені потвердженням того, що сказав

польський аристократ. Припускаючи, що той французький представник хоче переконатися, чи наша повновласть дійсно так звучить, витягнув я її й подав йому (вона була написана в мовах українській і французькій) зі словами:

— „Так, але кожду повновласть дають з певними директивами що до прийняття евентуальних умов. А це останне ваше условє таке, що лежало й лежить абсолютно поза можливістю прийнять кождого Українця, який хоче бачити власну армію й державу."

Французький полковник перечитав повновласть і звернувши її, змінив тон. Він почав уже переконувати нас, що це мусить бути виконане, бо це „одинокий вихід" для нас і т. п. Це ще більше переконало мене, що ніякої допомоги відси не одержимо і що нас просто хочуть „одягнути в шлії", якими ми малиб витягнути з болота — стару, реакційну Росію. Щоби скінчити розмову, яка вже дуже починала мені тяжіти (я тоді боявся, чи застанемо ще з поворотом Київ у руках Директорії) сказав я:

— „В цій і деяких інших справах, порушених паном полковником, мусілиб ми порозумітися відси з Директорією апаратом Юса."

— „Добре", заявив він. На тім ми попращалися.

Приїхавши до свого ваґона, подивився я на Остапенка а Остапенко на мене й ми згодилися, що нема найменшої цілі говорити з Директорією. Но перше

тому, що цілу розмову знали російські добровольці, які були при всіх апаратах, а по друге тому, що крім обурення иншої відповіді годі було сподіватися. Але дальше ми розходилися в своїх поглядах що до висліду першої політичної конференції Українців з представником Франції на українській землі: я твердив, що з цеї муки не буде для нас хліба, він що підписавби зараз всі услівя, якби не деякі українські партії (між ними очевидно й його власна — він був с. р.). А потім життя виглядилоб якось усе.

— „Якраз з тим „якби" треба числитися," відповів я. „Атже вас просто відкликалиб і здезавуалиб, умову анулювалиб і вийшовби тільки оден скандал більше."

— „Правда."

— „Зложимо Директорії звіт і нехай робить дальше, що знає."

На другий день рано впровадив нас Галіп до американського військового аташе. Був це високий, старий полковник, чи підполковник, який десятки літ жив в Росії і знав Україну. Імя його я забув. З ним говорили ми довго (він знав добре російську мову). Але конкретної вартости в нашім положенню розмова з ним не представляла, бо Американці не мали в Одесі крім якогось малого военного корабля ніякої сили й не могли нам дати зараз ніякої допомоги.

В полудне прислав французький полковник по

мене. Я поїхав — без Остапенка, тільки з товмачем, за якого служила жінка нашого аташе.

— „Чи порозумілися ви з Директорією?“ запитав мене.

— „Ні“, відповів я, „ми обговорили цю справу між собою й прийшли до переконання, що шкода непокоїти цим нашу владу.“

Він знов почав переконувати мене про необхідність цього условія. Заявляв, що коли Директорія прийме це условіе, зараз одержить допомогу. Я відповів йому, що коли Французи не дадуть нам зараз тої допомоги, то вправді Київ упаде, але в короткий час опісля і їх більшовики викинуть з Одеси в море. На здійснення моїх слів не довго потребував я ждати.

По виході, пані, котра була моїм товмачем, заявила мені, що французький шеф штабу приняв нас надзвичайно добре, хоч різні злі люде доносили, що ми вороги Франції і т. д.

Я забув додати, що в часі розмови Фрейденберг прихильно висказався про Галичан і назвав їх елементом, з яким можна порозумітися.

Свою другу розмову переповів я докладно Остапенкови й він почав робити дальші заходи, до яких ставився я пасивно, але товаришив йому скрізь. Писати про них не можу. Думаю, що він повинен колись описати це.

Вечером були ми на приймі, який давав Галіп різним дипльоматам. Там пізнав я цікаві типи, але

описування їх занялоб за багато місця а розвитку подій це не вияснилоб.

На другий день були ми щераз у Фрейденберґа. Но короткій розмові дав він нам свого адютанта, який мав з нами їхати в Київ. Називався він Ляжерон і був ще менше гладкий, чим його шеф. З Остаменком мав я потоцу гострі непорозуміння, але мушу висказати свій подив для нього, що потрафив цілу дорогу вести через товмача розмову з тим паном. З тим адютантом їхав знов його адютант, якийсь підстаршина.

Перед самим виїздом прийшов до нашого ваґона американський представник зі звіздистим флагом та двома секретарами й заявив, що хоче їхати в Київ. Нам було це не на руку, бо Французи могли нас підозрівати, що хочемо грати подвійну гру. І ми радили йому приїхати троха пізніще. Але він заявив, що хоче тепер. Не було що робити й ми призначили йому куне тай разом з Французами запросили до стола. В Роздільній серед великого збіговища й шуму на стації арештували його Французи і казали опустити ваґон. Він відкликувався телеґрафічно до французької команди в Одесі, але відтам мусіла прийти некорисна для нього відповідь, бо його таки не пустили дальше з нами. Чи були з того якісь дальші комплікації, не знаю.

Я переповів Винниченкови все, що бачив і чув в Одесі тай висказав свої висновки, а саме, що з французького боку Україні нічого сподіватися. Від тоді

умів я руки від дальшої акції й не хотів більше брати в ній участи, з чого вийшла ще ціла історія, яку на своїм місці згадаю.

Зараз виїхав в Одесу ґенерал Греків, переговорювати в справі військовій.

Тимчасом радив Трудовий Конґрес (на якім інтересну роль відограли галицькі селяне) і дальше наступали большевицькі сили. Зза Дніпра приходили щораз гірші вісти. Наддніпрянські частини подавалися взад шляхами, якими не мали відступати тай перейшли на правий беріг Дніпра. Не встояли й дві групи Січових Стрільців під командою Роґульського і Сушка (опісля самого Сушка). Їм кинули на підмогу молоденьких галицьких новобранців, яких я передтим оглядав в одній київській казармі: на богатій Україні не мали вони ні одягу, ні навіть соломи. Тай страшно кашляли. Аж серце в грудях стискалося, коли чоловік дивився на тих гарних дітей, які ще крісом не уміли орудувати. Вони в значній мірі вигинули в боях коло Київа, як марно скошені квіти нещасливої галицької землі. А на Великій Україні така неперебрана маса здорового ситого жовняра, якого не було кому з'орґанізувати й освідомити національно. Бо партії жерлися над своїми принціпами.

Большевики йшли, в кривавих боях спихаючи крок за кроком групу Сушка.

А з заду далі підніманися повстання проти Директорії. На правобережу виступив Зелений. Проти

нього пішла майже остання залога Київа, зложена з Січових Стрільців. Остало їх уже лиш тільки, щоб охоронити в потребі уряд України. І дуже нещевно стало в столиці. Вона була вже мов остров, оточений розбурханим морем. Трівожні вісти ходили по місті. А конгрес радив. І вся увага з'осередилася на політичних а не на військових питаннях . . . Оскільки мені відоме, загал його членів не цікавився тим, чому досі не основано ні одної кадри для правильного доповнювання котрої небудь частини (на потребу цего останнього постійно звертав увагу колишній сотник а тепер уже полковник Січових Стрільців Іван Чмола, але не добився нічого!). Словом — якась непритомність, якась відсутність від пекучих питань хвилі характеризувала загал інтеліґенції. Я переконаний, що найбільший інтерес викликалаб тоді була напр. не книжка з критикою цего, що діялося й проектами змін, тільки книжка про якесь темніще місце в однім з творів Маркса. І то чим автор вибравби собі місце більше відірване від усякої анальоґії до сучасних потреб, тим на більший успіх мігби числити.

Коли читач думає, що я хочу бавитися в парадоксальні афоризми або „робити" дотепи, грубо помиляється.

Технічна орґанізація Трудового Конґресу була просто скандальна. Я ні разу не міг бути ні на однім засіданню. Хоч дуже хотів, бодай оком кинути на салю в часі засідань і заховати в памяти вигляд нарад

представників полученої України в старій столиці нашій. Приїздив я кілька разів до будинку конґресу. І ждав, хоч дуже не мав часу. Раз завзявся я й ждав $1^1/_2$ години від часу, на який призначено отворення нарад! Телефеную до впорядчої комісії (аякже! цілу комісію мали на те!), телефоную навіть до голови Директорії, чому не зачинають, хоч оповіщено — ніхто нічого не знає. Винниченко відповідає, що сам жде на це, щоб їхати. А впорядча комісія відповідає, що голови нема. Глибока відповідь. Там дійсно мало де була голова. Так я ніколи не міг побачити засідань, бо на це треба було втратити за багато часу.

Оден з моїх інтеліґентних знакомих, що бував у світі, говорить: „Високу культури інтеліґенції кожного народа пізнається не по добрих віршах, бо дуже гарні пісні мають також дикі племена. Високу культури пізнати по практичних, доцільних урядженнях, а головно по точности людей, які ні собі, ні другим не марнують часу. Бо час це одиноке, що людина дійсно посідає, а що змарноване ніколи не вертається".

Я ніколи так сильно не відчував правдивости цих думок, як на нашій великій Батьківщині (хоч і в Галичині можна дещо з того відчути).

Нарешті прийшов день 1. лютого 1919 р., в котрім Директорія мала опустити Київ. Я рано поїхав до штабу Січових Стрільців, щоб одержати директиву, чи їхати з ним, чи з Директорією. Сказали, що з Дирек-

торісю. Полагодивши в своїм бюрі на Хрещатику останні справи, прийхав вечером до гетьманського палацу, де мешкали Винниченко і Швець. В останнє подивився на приємні кімнати, де я багато пережив і передумав в часі всяких докладів і засідань. В останнє посидів у червоній кабінеті Винниченка, де все вечерами горів у старосвітському комінку огонь з великих полін, які я любив сам докидати. І тепер вдивлявся я в нього.

Винниченко був хвилями дуже пригноблений, а хвилями мав саркастичний гумор, який характеризує людей у прикрих переломових хвилях життя. Робив особливо влучні і їдкі замітки на адресу управи армії. І про помилки, в які сам дався втягнути.

З київського двірця разураз телефонували, що поїзд ще не готов.

Вкінці десь коло год. 10 повідомили що готов. Винниченко з подругою (це високо освічена й скромна жінка, на якій все тяжіла ненависть деяких кругів за її „ліві“ погляди а може й неукраїнське походження) і проф. Швець зійшли з малими клунками парадними сходами до вестібулю палацу. Я йшов з ними й обсервував стару службу, що якось дивно дивилася, як опускають це місце влади. Кілько таких „exodus'ів“ ріжних влад бачила вже ця служба!

Подруга Винниченка зайнтересувалася ще перед виходом, як добра хазяйка, забезпеченим служби на найближчий час і сказала, усміхаючись:

— „Ну, нічого, якихсь хожаїв знов будуть мати. І ті дальше подбають за них".

У ясно освітленім вестібулі треба було троха ждати, заки заїхали авта у відповіднім порядку. Винниченко глянув на сторожу і сказав до мене:

— „Переконайтеся, чи це Січові Стрільці!"

Він любив їх мати як охорону і нераз говорив мені про це. А я часто звертав на це увагу в Команді Штабу С. С., щоб по можности Січових Стрільців посилали туди на сторожу. Їх відразу можна було пізнати — по вигляді так, що виглядало немовби ідея проймала лице кожного з них. І тепер стояли два Січові Стрільці у вестибулі при сходах неповорушно (в бічних убіканціях була більша сторожа), добре одягнені, з крісами на раменах, з ручними ґранатами при поясах.

Я приступив до них і запитав голосно:

— „Ви з котрої частини?"

— „З третого полку Січових Стрільців полковника Чмоли!" відповів один з них, подивившися на президента.

Авта вже гуділи. Ми повсідали в них. І скоро поїхали панів освітленими вулицями старої столиці України. Майже пусто було в них. Тільки тут і там мигнули в півтемряві штики якоїсь патрулі. Тільки тут і там засвистіла проразливо куля. А зза Дніпра глухо долітав гук гармат. Січові Стрільці стягали останки наших розбитих сил — вже в Дарниці, передмістю Київа.

Читач, який доси дочитав мої спомини, запитає себе певно:

— „Чому властиво нічого не пишеш про своє внутрішнє відношення до тих сил, які надтягали від сходу? Адже це твої особисті спомини . . .“

Так. І тут час згадати про це. Якраз тут. Я мав про большевизм погляди — свого оточення. Уважав себе тільки технічним працьовником, хоч був шефом преси й пропаґанди. Признаю, що є в тім певна суперечність. Бо щоби щось пропаґувати, треба мати свою думку про це. Але молодий читач, для якого я пишу ці спомини з найбільш нервозних і робучих місяців свого життя, нехай возьме під увагу, що я уважав себе свіжим на новім ґрунті й необізнаним з відносинами. Все, що тут діялося і що серед того робити, знали краще чим я — люде, які тут уродилися й виросли або які, хоч прийшли з Галичини, але довше тут жили. Я вірив їм і доси вірю, що це (з дуже малими виїмками) люде чесні, які працювали не за страх, а за совість. І тому міг я бути технічним працьовником, який наладжував їм апарат для висказування їх поглядів. Наладжував, як міг.

А ті їх погляди на большевиків були такі: Російські большевики це звичайні імперіялісти, тільки червоної краски. Вони хочуть таксамо загарбати Україну, як російські реакціонери, щоб панувати над нею. І таксамо як вони хочуть знищити національне лице

нашого народа: їх „визнавання“ совітської української держави — „вилоть до отделенія“ це звичайний політичний обман. І тому вони наші вороги, з якими мусимо боротися — тимбільше, що величезна більшість українського народа, селянство, противне й соціяльному ідеалови большевиків, а саме комунізмови.

Так коротко виглядали погляди мого оточення на большевизм. Це були й мої погляди, над якими я зрештою в своїй важкій праці не мав ні часу ні змоги застановитися.

Так було і — ніде правди діти . . .

VI.

Те, що наступило по виїзді Директорії з Київа, було страшне. Січові Стрільці й останки наддніпрянських військ Директорії кріваво боронили майже кождої позиції, яка надавалася до оборони, причім поносили страшні втрати. В боях при відступі з Київа вигинув майже цілий 3-ий полк С. С., що складався з Галичан і вибору Наддніпрянців. Вони зжилися вже були з собою так міцно, що той полк називали „цемент“. Я ще в Київі відвідував його раз.

Але властиво страшне було не так це винищування наших найкращих сил, як обставини, які товаришили йому: розагітовані большевиками селяне почали уважати Січових Стрільців „панським“ військом, яке бореться в інтересі поміщиків! Раненим Січовикам, які доволі-

клися до селянських хат, навіть води не хотіли подати. Вибивали до ноги поменші патрулі. Перервали їм получення і т. д. Словом, те що робили польські селяне з польськими повстанцями в 1830 і 1863 — повторялося й тут з нашими ідеалістами, тільки в далеко більших розмірах. А большевики також не щадили Січових Стрільців.

Дез'орґанізація влад Директорії (які на місцях щойно починали орґанізуватися) наступала щораз більша. А найгірше було те, що між нами зник запал, з яким ми колись працювали, заки здобули Київ. Якась внутрішня пустка опановувала моє оточення. І я також піддався їй. Вправді працював я дальше, але як автомат. Це лучалося мені й передтим. Але тоді було воно виїмком, в хвилях надмірної втоми. А тепер стало правилом, а виїмком став попередний стан. І таке помічав я у всіх.

Взагалі події по опущенню Київа аж до приходу на Велику Україну галицьких військ представляються мені в моїх спомінах дуже баламутно. І я без моїх щоденних записок можу представити тільки деякі з них, причім не ручу за хронольоґічний порядок. Хоч попередні, давніщі події памятаю так виразно, що можу передати докладно цілі розмови, описи людей, їх одягу і т. д. Це найкраще свідчить про те, як поділала на мене утрата столиці. Дятого ці події перебіжу скоро. Щойно прихід галицьких військ оживив мою надію а тим самим скріпив мене психічно.

По опущенню Київа Директорія й уряд сиділи

якийсь час у Вінниці. На тім самім місці, де передтим. Але той побут виглядав уже зовсім інакше: ми вже зійшли з вершка гори й були „по другім боці.“ З того часу вбилися мені в память такі події:

Передовсім дальше мучила мене справа з'орґанізування української преси на Кубані. Мучила ще гірше чим передтим, бо вже до краю надоїла. Як осінний дощ повторялися ті самі наклепи й закиди супроти людей, які туди хотіли їхати. Дальше протестували у мене представники партій одні проти других. Вкінці сказав я, що абсолютно не мішаюся до тої справи: нехай Директорія висилає, кого хоче. Я вже тоді зітхав за спокоєм свого місця і за відпочинком.

В тім часі порушили мене глибоко вісти про погроми. Такі слухи ходили ще як ми були в Київі і як нашій армії почало погано поводитися: робила свое відома психольоґія всіх відступаючих армій, які шукають „винних“. Уряд був безсильний, а Винниченко дуже занепокосний жорстокістю, яка скрізь почала проявлятися. В Вінниці зібрав я на нараду представників єврейських партій і міської громади, щоб нарадитися, як запобігти тому нещастю. Тою справою займався я живо до кінця. Писав відозви і статті, виголошував відчити. Головно ділав арґумент, що погроми нищать торговлю на Україні, а тим самим роблять неможливим заосмотрення української армії й дальшу будову української державности. Мені відповідали на це, що жиди орґанізують

большевизм і часто ззаду нападають українські частини. На це відповідав я, що між большевицькими повстанцями скрізь в десятеро більше Українців, чим жидів; зрештою не орґанізують большевизму жидівські діти й старі жінки, котрих також вирізується.

Особливо прикре враження робили наслідки погрому в Проскурові, який я бачив в кілька днів по доконанім злочині: цілі вулиці пусті. Очевидці оповідали, що різуни виходили з домів, маючи руки по лікті в свіжій крові . . .

Була це одна з познак розвалу армії (розуміється, більше злочинств робили звичайні розбишацькі ватаги) а тим самим держави. Я бачив це й старався разом з директором моєї канцелярії п. Ющишином бодай законно забезпечити в гроші галицькі й буковинські культурні інституції. Тоді перевів я закон про виплату 22 міліонів „Наук. Тов. ім. Шевченка", „Просвіті", Учительській Спілці і п. та якісь суми на культурну працю між угорськими Українцями. Тоді гріш не мав ще такої низької вартости як тепер і тому були це значні суми. Досі, здається, ніхто їх не підняв. Один міліон виплатив я укр. радікальній партії в Галичині, позичивши той міліон на рахунок мого міністерства, бо мій буджет ще був дефінітивно не устійнений. З того приводу попав я в конфлікт з Д-ром Трильовським, який тимчасом покликав до життя нову радікальну орґанізацію, про що я довідався щойно по вручению чеку делеґатови партійного виділу тов. Балицькому.

В Виннице виплатив я д-рови М. Галущинському 100.000 гривень на видання в Фінляндії перекладів книжок про державне право у ріжних народів і т. п. Там виплатив я також 100.000 на оснування української часописі в Виннице.

Ті три позиції згадую длятого, бо виплачені вони були виключно з моєї ініціятиви і я хотівби довідатися, як з'ужитковано цей державний гріш.

Переговори з антантою тягнулися дальше. Безвиглядність їх була очевидна не тільки для мене. Публична опінія теж була проти тих безвиглядних переговорів. Інстинктом чули люде, що з них нічого не вийде. І тому, коли мені запропонували знов їхати, — я положився в ліжко. Не дуже потребував я удавати хорого: знервований і перетомлений потребував я дійсно бодай виспатися. Але навіть у шпиталю приходилося день за днем полагоджувати урядові справи. По 10 днях встав я і прийшов на раду міністрів, бо переговори з Одесою дальше лучили з моїм іменем, та жадав від тодішного премієра Остаценка, який саме вернув з Одеси, щоби докладно поінформував мене про дальший хід і вислід нарад. Коли він заслонився тайною, заявив я, що мушу подати до прилюдного відома в часописях, що не маю нічого спільного з дальшими переговорами.

Це було вечером на раді міністрів. А коло півночі офіцирська патруля обійшла всі редакції й загрозила їм — карою смерти, коли оповістять яку-небудь заяву

в справі переговорів з Одесою. Рано доніс мені це редактор „Української Ставки."

Вечером представив я це на раді міністрів і подався до димісії. Одначе рада міністрів ухвалила не приняти моєї димісії, бо вона в тій справі некомпетентна. Тоді вніс я свою димісію на письмі до Директорії. Мені відповіли, що не приймають димісії, а член Директорії Андріевський прийшов до мене і заявив мені, що я мушу остати, бо — нема кому передати моєї теки. В тім часі Винниченко виступив був саме з Директорії (на домагання з Одеси) й виїхав а за ним як щурі з потопаючого корабля втікав з України, хто міг. Тисячі інтеліґентів виїздили — найрадше „в місії." Я мав з ними також хрест божий: зголошувалися до мене по гроші (і то по грубі гроші) люде, які в жадній чужій мові не уміли навіть „добрийдень" сказати! А хотіли субвенції на „інформування заграниці" — й окремих платень, навіть для своїх жінок і дітей! Розуміється, я говорив їм, що думав про них і їх виїзд, через що наживав з кождим днем нових воротів.

Коли Директор Андріевський*) заявив мені, чому не принято моєї димісії, відповів я, що мимо того не можу остати, особливо, коли мені замикають уста насильством. А він на те:

— „То ми вас арештуємо, як покинете свій пост."

*) Був це розумний чоловік, але з одною великою хибою.

Розуміється, таким аргументом трудніше було вилинути на мене. Але що Остапенко згодився сам помістити мою заяву в часописях і що я бачив стан справ, між якими новому чоловікови дійсно трудно було випатися, — ходив я дальше до бюра, не показуючись уже на раді міністрів.

Прийшла евакуація Винниці. Я уважав себе вже тільки сповняючим тимчасово функції головно-управляючого пресою й пропаґандою.

Так тягнулося аж до утечі уряду на Волинь. Належної міні по закону тримісячної платні не міг я видобути від касіера свого відомства, бо не одержав димісії. Тоді я порадив собі в той спосіб, що удався до державного секретаря, який має м. п. обовязок уважати на це, щоб не було противенств у законодавстві і його виконуваню (бере участь в раді міністрів але без рішаючого голосу). Він узнав мою претенсію слушною й виплатив мені зі своєї каси належну суму. Був це випадок інтересний з огляду правного й касового, длятого згадую його.

В квітні 1919 підписав я разом з отаманами Коновальцем і Мельником іменем Стрілецької Ради голосну „Декларацію Січових Стрільців", яка викликала багато шуму. Вона була оповіщена також в галицьких часописях. Зрозуміти її можна тоді, коли возьметься під увагу страшенно вороже відношення селянства до С. С. Поширення цеї декларації значно злагодило ці відно-

сини. Ми мали вісти, як зі Староконстантинова, що по оповіщенню цеї деляраціï С. С. могли спокійніще виспатися на своїх кватирах.

Якже я втішився, як в тім часі, коли це було, не знаю докладно, повідомив мене полковник С. С. Чмола, що нарешті добився дозволу, оснувати кадру (Кіш) С. С. і вибрав на місце постою чудове містечко Кремінець на Волині. Волинь я знав уже і дуже любив жити „у волинській тихій стороні,“ де багато ліса, багато води, багато спокою. Приїхав я до Кремінця: місточко як казка гарне — мале, між високими горами й лісами, над ним панує старий замок на стрімкій горі. Команда Коша С. С. закватирована була в старім інтереснім будинку Єзуітів, де був колись славний „Кремінецький Ліцей.“ Там і я жив. Парк був старий, великий, гарний, муром оточений. І так тихо в нім було. Тільки ворони крякали зі своїх гнізд. Земля будилася вже до життя. Якже приємно було відпочивати в нім, по Київі й Винниці, по довгих засіданнях ради міністрів, по ріжних-ріжних переговорах і всім тім хаосі, який я бачив і в якім жив! Розумні були Єзуіти, що побудували таке пристановище. А Січові Стрільці все мали гарну бібліотеку, дуже гарну. І я читав, писав (там видав дві брошурки для війська), ходив на проходи й грав у шахи з тяжко раненим в обі ноги сотником Матчаком, якого там привезли на лічення. Нераз грали ми майже до рана, приспівуючи тільки чотири слова: „На той приклад

річ беручи . . .“ Бо дуже сподобалася нам ця фраза, яка нічого нікому не говорить, а якої так залюбки вживають деякі „бесідники“, що виголошують довгезні „промови“ (починаються такі промови від якоїсь подібної фрази: „Собственно ґаваря“).

Там лежав і ранений полк. Роґульський і хорий на тиф Бісик. Приїздив досить часто от. Коновалець а часом і от. Мельник, Андрух, сотник Чиж, Сушко і ін. січові старшини. Я списував від них їх спомини, щоб написати докладну історію С. С.

Природа там була така гарна, що не дивниця, що відтам вийшов такий поет як Словацький (в костелі є його памятники). Описи пустині мусів уже тут мати в зародку і тільки опісля розвинув їх, подорожуючи. Бо коло гори Бони, на якій стоїть замок, є скелисті, пусті хребти, що незвичайно сильне викликають враження.

Відси, але докладно не памятаю коли, почав я автом їздити в Галичину, на кілька днів, щоб відітхнути якимсь близьким мені воздухом, щоб побачитися з родиною і взяти участь в засіданнях Національної Ради. Представлялися вони зовсім не зле: Велика саля якогось станиславівського „кіна“, посли в ній сиділи по партійним ґрупам, було заінтересування справами української державности так у послів, як у публики, що звичайно займала ґалерії. Тільки станиславівська преса робила прикре враження. Урядова була якась дуже суха, майже мертва. А опозиційна робила переважно враження боже-

вільної: в одній з часописей зустрічав я напр. підбурювання простих жовнірів, чому їм не виплачують офіцирських платень! І це писалося в часі, коли фронт ледви держався та коли бідний галицький уряд і так не міг собі дати ради з видатками . . . Не був я задоволений і з орґану моєї партії „Народа.“ Я не міг зрозуміти, чого він властиво хоче. Перечитавши ряд чисел, написав я замітки до них і просив о поміщення. Але — шановна редакція орґану (котрому я хотів забезпечити будучність зґаданим міліоном), — — відмовила мені місця на критику . . . Очевидно не мала арґументів проти неї.

В склад редакції входили самі молоді співробітники, оскілки не помиляюся Балицький, Рост. Заклинський і ін.

Та найкраще побачив я на з'їзді т. зв. Селянсько-робітничого Союза*). Була це свіжа орґанізація, покликана до життя кількома людьми, що досі мало або зовсім не брали участи в народній роботі. Близько ґрупи тих людей стояв Вол. Темницький, з яким я від наймолодших літ воював (ще в „Акад. Громаді“) і буковинський с. д. Безпалко, якого я щойно недавно пізнав був. Радикальна партія, запрошена на з'їзд того „Союза“, виделеґувала м. ін. мене. Приходжу і йду на ґалерію (в театрі це було). Чую — говорить В. Темницький.

*) Цей епізод з галицької політики мушу докладніше описати, бо він мав опісля значіння в розвитку подій у Камінці.

Як звичайно, довго і дуже баламутно, кидається на всіх і вся, аж селяне почали вигукувати: „Досить того вже, досить . . .“ До бесід Темницького я привик і вони на мене вже не ділали. Але поділала бесіда нового діяча на галицькім терені — п. Безпалка. Я знав його від недавна як солоденького папка, що в дуже чемненьких підскоках зближався до кождого й що кілька слів віддавав кождому „честь“ у можливо найвищій титулятурі. І тепер я дуже здивувався, почувши, як цей солоденький чоловік гремить і що він гремить!

Бо чув я вже багато підбурюючих бесідників, я грішний і сам до них належав за старої Австрії — але такого „wichrzyciela“ (українського слова на це не маємо) я ще не чув. Пан Безпалко кричав м. ін., що в українськім галицькім уряді засідають провокатори і зрадники, а в Національній Раді властиво нема Українців, крім него (Безпалка) і тов. Темницького та кількох, що з ними йдуть! Тепер промови звертався проти укр. інтеліґенції, але як! — Него було мені розуміється забагато тимбільше, що я знав особисто членів уряду тай Національної Ради, знав хиби але й добрі сторони цих людей — й уважав своїм обовязком представити зібраним масово селянам і робітникам, що і як. Зголошуюся до слова. Але предсідатель, др. Яросевич, старий с. д. діяч і мій знакомий, — мав оригінальний погляд на свободу слова і не хотів мені уділити голосу. Та на цім попікся разом зі своїми при-

клопиками. Бо галицький ґрунт я знаю лучше, чим великоукраїнський, а між зібраними селянами була маса моїх старих знакомих. Счинився такий рев, що президія мусіла мене покликати на естраду і дати голос, інакше з'їзд міг бути розбитий. Коли я переходив з галерії на естраду (треба було обходити будинок), мої противники хотіли кинутися на мене, хоч я ще не говорив. Але др. Ракочий, який ішов зі мною, чоловік енерґійний і сильний, так до них поставився, що вони мовчки щезли.

По моїй промові селяне, яким я виясиив трудности галицького уряду (я з ним зовсім не був звязаний), недвозначно виявили, що розуміють річ.

Потому пішов я на засідання Національної Ради, де якраз зголошувався до слова п. Безпалко. Я з зацікавленням почав його слухати. Він говорив, що на з'їзді селян і робітників як міг так боронив Високу Палату й уряд, але народ був дуже огірчений . . .

Перед годиною в присутности тисячів свідків п. Безпалко останними словами лаяв наш уряд і дискредитував Національну Раду, а тепер в присутности багатьох людей, які були там і чули його бесіду, — не соромився в живі очі тим людям представляти справу наоборот. Щоби це на місци припишлити, зголосився я до слова й відчитав зі свого дневника дослівно маркантніщі місця з промови п. Безпалка. Він, розуміється, кричав: „Лож!" А коли не міг мене заголюкати, — пустився бічи з пястуками до мене. Та селянський посол

з Коломийщини Лаврук і инші схопили п. Безпалка в свої руки й відкинули взад. Під впливом обурення ізза пястукових погроз п. Безпалка „викладав“ я дальше, що подібних поглядів як Безпалко не може виголошувати ні селянин, ні робітник, ні інтеліґент — тільки півінтеліґент, який відчуває свою здеклясованість і тому кричить без тями.

Мимо всего обридження, яке в мені повстало до непрактікованої у нас в такій мірі демаґоґії — заявився я in merito за внеском п. Безпалка, а саме щоб допустити делеґатів Селянсько-Робітничого Союза до Національної Ради. До цего, що я навіть форсував внесок Безпалка, причинилося очевидно й те, що й між його партійними товаришами були люде засоромлені способом його виступу (з деякими з них я в часі перерви говорив про це: вони прирікали мені, що Безпалко в другій части моєї бесіди заховається спокійно). Я збивав оден за другим всі арґументи противників, виходячи зі становища, що Національній Раді потрібне скріплення та що приняті в склад її нові селянські сили зовсім не підуть за п. Безпалком і Темницьким. За першим не булиб галицькі селяне йшли тому, бо вони занадто політично вироблений елемент, а за другим тому не пішлиб, бо він був відомий зі своїх комічних виступів на політичнім полі. В часі загального голосування виступав проти Петрицького як кандидат. Не маючи знання села, був такий певний побіди, що в часописях взивав свого контр-

кандидата або зрікся кандидатури. І Темницький дістав кілька сот голосів, а Петрицький кілька десять тисяч.

Національна Рада відкинула внесок Безпалка-Темницького, причім очевидно рішило крайно несимпатичне поведення особливо першого з них (він і до найстарших діячів, як до Левка Бачинського, кричав на салі „провокатор!“ і т. п.). Це не перешкодило потому орґанови п. Безпалка в Камінці вписувати на мене останні брехні, м. ін., що я виступав в Галичині проти допущення делеґатів Селянсько-робітничого Союза, про що кождий може переконатися.

По тій афері заявив я в правительственних галицьких кругах, що на мою думку повинні тепер п. Безпалка зробити міністром, щоби показав, як правити, або поставити під суд і розстріляти за підбурювання народа в найтяжшу хвилю галицької держави. Вони не зробили ні одного ні другого.

Зате виконали перший мій „проект“ наші наддніпрянські брати. І то виконали, нікого з Галичан не запитавши, хто ті панове. І в галицькій соціялдемократії люде, яким можна було доручити міністерські теки, але якраз не ин. Безпалко і Темницький. Тимчасом перший дістав теку міністра праці, а другий теку міністра закордонних справ. Про те, як Темницький розуміється на закордонних справах, писав я вже раз передтим у львівськім журналі „Шлях“. Розуміється і в сні мені тоді не снилося, що революційна комікa може п. Тем-

ницькому віддати в руки керму закордонної політики Великої України! Зрештою за це „кермування“, як доносить „Нова Доба“, мало поставити його перед суд навіть правительство, зложене переважно з однодумців п. Темницького.

Цілий той період, який розпочали ті панове, назвавби я „темниччиною.“

Та про це пізніще.

Я вернув на Велику Україну.

Забув я додати, що в якийсь час по моїм виступі з наддніпрянського уряду дістав я від Штабу Головного Отамана Петлюри номінацію на інспектора корпусу Січових Стрільців. Коли це було, не памятаю.

До річи замічу, що потому б. преміер В. Чеховський сказав мені, яким чином Вол. Темницький став міністром Великої України: в партійних кругах соц.-демократії знали його покійного брата Омеляна, який працював в Одесі й думали, — що Володимир буде такий сам .... Ipsissima verba Чеховського ...

Якеж це характеристичне!

Хто поручив їм Безпалка, не знаю. На всякий випадок була це дуже злобна людина — та, що це зробила.

VII.

Здається, що було це в маю, 1919 р. Большевики напирали на Волинь. Кінь Січових Стрільців у Кремінці складався тільки з хорих і виздоровців. Була

в недалеких чудових казармах у Білій Криниці школа січових старшин і підстаршин, яка щойно починала орґанізуватися. Я мав у ній викладати історію України й дати кілька лекцій про Січових Стрільців.

Якраз в гарний і горячий весняний день, коли я приготовлявся до своєї першої лекції в тій школі, — було це коло полудня, — дали мені знати, що большевики підступають під Кремінець.

Вже від кількох днів говорилося про небезпеку. Команданта Коша полк. Чмоли якраз не було: він виїхав був до Галичини по старшин. Мимо того всі були спокійні, бо команду по нім обняв тимчасово полк. Роман Сушко, добрий жовнір, який мав значний воєнний досвід. А вже передтим полк. Чмола приготовляв „ґрунт" до оборони: навязав з місцевим українським населенням, допоміг йому з'орґанізувати „Вільне Козацтво", скликав окружний Трудовий З'їзд (на котрім і я промовляв), заосмотрював убоге населення в цукор і т. п. Словом — ми сподівалися від українського населення допомоги в потребі. Ми забули про дві річи: 1. Що полк. Сушко щойно обняв команду і не мав часу запізнатися з Кошем і Білою Криницею, 2. що большевицька тактика зовсім інакша, чим инших військ. І тому сиділи ми спокійно.

Команда була менше спокійна: вона вислала досить сильну сторожу на схід, а кромі того приготувала на всякий випадок і школу старшин та підстаршин. Одначе большевики вминули не тільки сильний відділ

С. С. Солувчука, якого вислали фронтові Січовики, але й оба відділи вислані полк. Сушком тай з'явилися під самим Кремінцем. Сталося це так несподівано, що коли полк. Сушко повідомив мене, щоб я зараз вийздив автом разом з хорим братом полк. Чмоли і з моїми паперами — годі було втечи. Ми сиділи в авті, але перед брамою ґаражу йшов уже бій (в Кремінци визначився особливо сотник Турок родом з Дрогобиччини). Наші шофери зіскочили з авта і втекли.

Тоді й ми зіскочили з авта, оставивши всі річи (я взяв тільки матеріяли до історії С. С., бо за багато праці вложив у них, щоб кидати). Великий парк кремінецького ліцея тягнеться легко під гору аж за місто. Ми пішли туди. Крім мене й хорого брата полк. Чмоли йшов ще хорий (по тифі) підполк. Бісик (зі Стрийщини), по якого я в останній хвилі післав ординанса до готелю, де він лежав, бо мав ще горячку (наших старшин, які остали, побили більшовики на смерть м. и. старенького лікаря, Д-ра Барабаша, незвичайно доброго чоловіка; стверджено це опісля, як наші знов відібрали Кремінець). Повідомленням Бісика уратував я йому правдоподібно життя. І зовсім не довго треба були ждати, щоб він в такий сам спосіб віддячився мені.

Було це так. Ми добігли поміж деревами до муру, який оточує парк. З заду за нами розлягалися стріли — вже в парку. Мимо такої близької небезпеки не замітив я між утікаючими (а з нами втікало ще багато

хорих стрільців) пізнього замішання. Противно — з признанням мушу підчеркнути, що прості стрільці наперед повисаджували на мур своїх хорих старшин і щойно опісля самі поперелазили. З муру скочили ми на якусь стару селянську шпичину з соломяним дахом, а з нього на землю. І почали виходити на досить стрімкі й високі гори, майже зовсім наги. З противної сторони міста вже стріляли сюди. Горячо було страшне, а хід під гору так мене втомив, що я — рішився оставати. І тут Бісик, який знайшовся припадком біля мене, промовив до мене кілька лагідних слів. Тоді я встав — і пішов.

Довго ми йшли горами, полями й гостинцем. Вкінці дігнав нас сотник Цяпка, який їхав фаетоном. На нім знайшлося місце й для мене. Инші теж попрісідали хто де міг, то на якісь тягарові авта, що видобулися з Кременця, то на возп. Троха їдучи, троха йдучи, добилися ми до Почаєва. Але тут оставати було небезпечно, бо селяне, як оповідали очевидці, нападають на менші відділи війська. І ми мимо надходячої ночі пустилися йти дальше, лісами, переважно пішки. В лісі заблудили і довго шукали дороги. А як добилися до галицької границі, то — не забуду того ніколи — голос якогось стрільця сказав у темряві: „Дайте мені галицький камінь, нехай поцілую . . .“ Було в тім висказі багато болю, а найбільше мабуть їзза тої певности, яку ми переживали від своїх селян на своїй землі, на Великій Україні.

І ще одної сцени не забуду. Десь над ранком але ще не світало — добилися ми до якогось галицького села. Не памятаю, як воно називалося. До него з'їздилося дуже згори. В хатах невидно було світла. Тільки собаки тут і там лаяли. В яраці приступив до мене один з Січових Стрільців і показуючи одною рукою на загін, який ми переходили, а другою на село, сказав:

— „Переходжу через поле мого батька. А онде наша хата . . . Я вже від кількох літ не був в дома . . ."

— „То скочте тепер", сказав я до нього.

— „Ні, ніцу з командою . . ." відповів мені молодий галицький селянин, що служив при С. С. Мені пригадалися слова Винниченка, що в історії може раз на тисячу літ появляється таке військо як С. С.

Рано були ми в м. Підкамені, де відпочали, оглянули церков і монастир і поїхали в Тернопіль.

Не описуватиму того, що я бачив в нашій нещасній Галичині. Може колись знайдеться час і на це. Згадаю тільки, що в Тернополі лишив я у знакомих частину свого дневника. В ньім мав я як звичайно також ріжні друки, які збирав в архівальних цілях, щоб колись передати їх якійсь бібліотеці. Між тими друками була й якась друкована протипольська відозва. В тім домі зробили потому Поляки ревізію й за цю відозву поставили перед воєнний суд найневинніщих людей. Що

з ними сталося не знаю. Мав це бути суд, як мені опісля говорили, 11-ої польської дивізії.

В Галичині пережив я відворот нашої армії. Це було щось так болючого й пригноблюючого, що я ще не в силі описати це, навіть, якби воно входило в плян сих споминів. А найболючіше в тім було те, що багато наших людей ще дурило себе, що від антанти прийде Полякам наказ, застановити дальшу інвазію.

Дня 6. червня 1919 одержав я від Ґенерала Павленка устне доручення (яке мені потому дано й на письмі), обняти управу Пресової Кватири Галицької Армії. Я відповів, що можу це зробити тільки тимчасово, заки вияснять відносини, що чувати з Січовими Стрільцями, бо я ще в їх службі. І під ним услівєм прияв я новий обовязок, який сповняв аж до кінця. З Галичини поїхав я до Камінця н. П., бо там ще спокійніше було працювати.

Від дня 9. червня 1919 аж до свого виїзду з Великої України маю вже в посіданню свій дневник. Того дня був я вже в Камінци на нараді галицьких старшин у Катамая, б. поручика гал. армії, який в тім часі був в наддніпрянській службі й урядував у Камінци. Від него довідався я, що вийшов наказ, який підчиняє наддніпрянським командам всі галицькі частини, що перейдуть Збруч. На тій нараді заявив нам також Катамай, що наддніпрянська армія в розкладі, що ніхто не займається тут ні постачанням для армії, ні раненими . . .

Під цим знаком розвивалися взаємини обох наших армій до самого кінця: наддніпрянська армія щораз більше розкладалася а її провідники щораз напрасніще домагалися, щоб упорядковану галицьку армію піддати під їх безумовну команду . . . Це й була головна причина непорозумінь, про які опісля.

А Галицька Армія немов прочувала, що її жде на Великій Україні. І знайшовшися на останнім шматку галицької землі, без патронів, тільки штиками здержувала напір французької Польщі . . .

Дня 10. червня 1919 був я з отаманом Н. Гірняком у Головного Отамана Петлюри на нараді в губернаторськім палацу. Петлюра сказав тоді дослівно так: „Наш козак (наддніпрянський) у вашій атмосфері жити не може. Вашими старшинами ми задоволені. Треба їх переміняти. Новобранців також. Грошей диктаторови не дам! Має бути повна злука з Україною!"

Вже тоді почалося його змагання, підчинити собі галицьку армію, хоч її ще не було за Збручем.

Сумніваюся, чи між Галичанами булаб знайшлася якась поважніща група людей, яка булаб противна домаганню Головного Отамана Наддніпрянської України — якби були бачили там хоч половину того порядку, який був в галицькій армії. Тимчасом того порядку не видно було в нічім. Нпр. під днем 16. червня 1919 маю таку характеристичну замітку:

Звідів я український університет у Кам'янці. Наші професори оповідали мені всячину, а м. ін. таке: Большевики оберігали український університет. Забрали тільки папір. Коні теж забрали, але дали потому кращі. Університетського поля не дозволили заняти, срібних і золотих монет теж не зареквірували. Зате наша українська влада зробила без дозволу ректора трус і коли ректор протестував, заявила, що силою вломиться. Арестовано проф. фізики Маліновського і його асистента, хоч вони політикою ніколи не займалися . . . Мартос просто зруйнував університет, забороняючи на час видати приречений мільйон, але півтора м і л і я р д а мав для всяких отаманів . . . Університетську друкарню зареквізували нам, але друкарень приватних спекулянтів ні! Весь папір хочуть нам брати і студенти підручників не мати-муть . . .

Таке відношення до українського університету було очевидно тому, що між професорами його були с. еф-и, яких підозріваю о вороже відношення до уряду.

Такі й гірші справи не були тайною. Вони мов зимною водою зливали Галичан — навіть найбільших приклонників „абсолютної" злуки.

Дня 20. червня 1919 відбулася в Кам'янці нарада кількох січових старшин. На ній ствердив один з полковників, що в урядових колах по його певним інформаціям (імен не подаю, бо це могло б ще пошкодити тим людям) застановляються над тим, як знищити формацію

С. С.*) — одиноку певну частину, яку посідають: чи через розброєння, чи через зміну старшин. Петлюра має підозрівати С. С., що вони в звязку з галицьким урядом. Підозріння його підтверджує факт, що С. С. втікають з його армії в Галичину, щоб боронити її перед Поляками: особенно багато втікло з 1-го полку С. С. Нарада постановила: Предложити Стрілецькій Раді, висказати командантови С. С. Коновальцеви довіря і боронитися перед розброєнням та перед зміною старшин (одно і друге булоб рівнозначне зі знищенням корпусу), хочби прийшлося стягнути з фронту якийсь відділ. На нараді стверджено ще, що підозріння проти Коновальця (він не був на ній присутний) скріпило також те, що він заявився проти розстрілу Болбочана. Инший стрілецький старшина заявив, що на його погляд „ліві" в найгіршім разі усунулиб Кочовальця, а „праві" якби мали владу, то розстрілялиб увесь старшинський корпус С. С. —

Від себе додам, що С. С. все були й до останка лишилися найвірнішим військом наддніпрянського уряду і ніякої зради супроти нього не тільки не поповнили, але й не задумували, хоч багато разів могли той уряд арештувати. Навіть у Київі, коли вони посилися з думкою проклямування Диктатури, — то звернулися з тим

*) Не треба забувати, що С. С. (хоч старшини були переважно Галичане) це наддніпрянська частина, а У. С. С. чисто галицька.

до голови влади Винниченка й до Головного Отамана. А коли ті відмовили, не робили дальше ніяких проб.

Додам іще, що недовіря, з яким Петлюра почав відноситися до С. С., спадало й на мене. Бо і я „їздив в Галичину." Розуміється, ніяких навіть найменших „порозумінь" з галицьким урядом проти наддніпрянського я не мав. І тим більше боліло мене підозрівання, якому Петлюра дав навіть вираз в присутности от. Гірняка, на що я на місці реаґував сильно. Вже тоді постановив я усунутися зовсім на бік.

Довідавшися про вище описані справи, уважав я за відповідне як інспектор корпусу С. С. поїхати до нього. Дня 22. червня 1919 був я вже в Гречанах (польська кольонія з селян і зелізничних робітників, розагітована проти Українців, положена при важнім вузловім пункті). По дорозі не зустрічав я нічого — ні етапів, ні обозів, тільки кількох старшин С. С., які їхали до Ярмолинець. Вони оповідали, що селяне отягаються з мобілізацією, а як почули большевицькі гармати, то виразно сказали: „Петлюра знов втече до Волочиськ, а ми останемо! Не підемо!"

Кругом терен горбистий і лісистий. Поля фалюють. Дійсно — велика наша Україна й опанувати її можна тільки — освітою народа . . .

По дорозі довідався я від знакомих, що „Стрілецька Думка" печатається в Проскурові в 4000 до 6000 прим. З того 500—600 розходиться в місті, 500 бере повіт.

комісар, 300 міліція, 1000 запасний корпус, 1500 С. С. „Український Козак“ друкується в поїзді.

Пізним вечером приїхав я в містечко Чорний Острів, де о год. 10 в ночі почалося засідання Стрілецької Ради в помешканню команди міста, освітленім всего на всего 2 свічками. Крім полковника Безручка, шефа штабу С. С., присутні були самі Галичане. (Отаман Мельник був тоді шефом штабу наддніпрянської армії, чи може вже на урльопі ізза хороби).

Отаман Коновалець отворив нараду такою промовою (Подаю її майже в цілости, щоб читача з'орієнтувати в справах, якими займалася Стрілецька Рада: промови деяких інших членів Ради передаю в вирівках).

— „Користаючи з прибуття інспектора Корпусу, який був у Галичині й Камінци П.. скликав я Стрілецьку Раду. Корпус С. С. тане. Становище його прикре також ізза відношення до Запоріжського Корпусу. Він обдертий прийшов з Румунії, а у нас дещо є. На тім тлі антагонізм. Що до політичних справ то ми дальше хочемо стояти понад партіями. А це всім не подобається, бо психіка тутешніх така, що вони переконані, що військо мусить мати якусь „платформу“. І тому всі нам не довіряють. З огляду на те, що нашим однокім резервом можуть бути тепер тільки повстанці — хід в право немислимий. Ми приятелів між українськими партіями не маємо. Коліб антагонізм між нами й Запоріжським Корпусом не устав, то наслідком цего булаб

дальша дезерція С. С. в Галичину й відхід з нашого корпусу тутешніх Українців до Запоріжців. Нас меншає з кождим босм. Хорі теж не вертають. Видержимо ще 2—3 тижні й будемо знищені. Ліквідація наступить силою факту. Вчера в Ярмолинцях відбулася военна рада. Взяли в ній участь: Головний Отаман і представники Штабу Дієвої Армії. С. С. і Запоріжців. Нажим на наше ліве крило заставив начальника Дієвої Армії Тютюнника поставити внесок, податися — в Галичину. Запоріжці теж хочуть ліквідувати фронт, але вони не хочуть подаватися, тільки йти потому вперед. Це так: вони вміють йти вперед, але при сильнішім відпорі розлетяться. Напрямок жабби йти на терен повстанців, головно Григорієва. Першому плянови спротивився головний Отаман, бо це булаб ліквідація держави. Але й другий плян (Сальського) неможливий. Бо ми не можемо так скоро посуватися з босм, як большевики займати нам зади без бою. Значить: Остає одно — держатися, поки можемо. Треба отже скупчити сили біля Чорного Острова й ударити в їх правий флянґ. Слобідський Кінн і Гайдамацький Полк з 7-ою дівізією й кінногірською гарматною дівізією малиб пробувати пролому під командою Сальського. Мало це початися сьогодня зранку. Але наша комунікація виключає це й завтра, зрештою ситуація змінилася так, що жабуть треба буде це робити — з противного боку. Сальський говорив, що по докладам Кудрявцева і команди 7-ої запоріжської

дівізії ми С. С. вже небоєздатні й відступаємо без бою. Тому вони не можуть іти вперід. Я відповів, що це клевета і провокація: про наші бої свідчить число убитих і ранених С. С. Коли так дальше з нами поступатимуть, то Галичане підуть в Галичину й корпус С. С. розлетиться, а за ним розлетиться й Запоріжжя. Ми такі втомлені, що дійсно хотілиб відпочати. Вкінці ще одна особиста справа. Аґітація йде не тільки проти С. С., але й проти поодиноких людей. Можеб усунути тих людей, до яких належу і я. Може Стрілецька Рада вирішилаб це тепер, коли корпус так ослаб. І може це вратувалоб його."

Так говорив отаман Коновалець. Весь час його промови приходили гонці з різними донесеннями, бо фронт був дуже близько. Чути було грання скорострілів і грохіт крісових сальв. А тут говорилося про політику. Та читач уже певно розуміє, що з тим вязалося просто істнування найідейнішої частини військ Великої України, а з нею й самої держави.

По председателеві зреферував я погляди різних визначніших людей на політичні справи внутрішні й закордонні. Слідуючий бесідник, один молодий сотник, висказався за безумовним задержанням Корпусу С. С. „Бо запоріжці розбіжуться, як прийдеться відступати. Вони тільки так ідуть вперед, бо хочуть до дому. Ми повинні старатися, опертись плечима як найскорше о Галичину. Тоді чхаємо і на правих і на лівих."

Дальший бесідник, старший уже сотник, говорив так:

„Такі міністри як Безпалко и Лизанівський*) не мають права, заступати народ. Бо хто їх вибирав? Лизанівський мав охоту, розложити Корпус С. С. ще від Київа. Але це їм не удасться. Арести теж їм не удадуться в Чорнім Острові. Зрештою вистарчить, щоб набили якусь їх частину, аби уїдати на С. С. А знов вистарчить, щоб С. С. заняли якесь село, щоб „опінія“ їм поправилася. Штаб дієвої армії це переважно люде моменту: то хочуть наступу на Київ, то відступу на Галичину — нема що числитися з ними. Нам застановитися, як удержати Корпус. Зміни в командній составі немислимі: ми в полках не маємо ким переводити змін.“

Слідуючий бесідник, полковник: — „Я теж думаю, що не треба сподіватися рішучих кроків наших ворогів проти Корпусу С. С. Просто — не посміють. За багато в них рабської психіки. До Галичини йти не можемо... Ми репрезентуємо єдність України. Коли інтриги не припиняться, то скінчиться на тім, що дехто з тутешніх — втече в Румунію. В останній потребі повеземо в

*) Лизанівський, мій старий знакомий і наступник в уряді родом — з Золочівщини. До Київа прибув ще давно перед війною й зовсім „знадвіпрянщився.“ Належав до партії с. р., мав ідею, ужити галицьку армію до сотворення великої армії з Наддніпрянців, значить: розложити галицьку. Про це виразно говорив зі мною потім в присутности Ів. Кревецького.

Галичину що лучшого рекрута, харчі й військове майно. Треба робити припаси, бо як фронт подасться, то з хлібом буде тяжко."

Другий полковник:

— „Арести між С. С. — річ смішна. Нам треба задержати й скріпити корпус. Як прийдеться відступати, то не на Волинь, бо вона за темна, тільки на Поділля в напрямі Камінця. До самої Галичини ні. Бо тоді стягнемо на ту бідну Галичину большевиків. Пропоную стягнути корпус в дві дівізії й оповістити деклярацію, що в ніяку політику не мішаємося."

От. Коновалець: „В деклярації треба зазначити, що не підпираємо ніякої партії, а всякі авантури нищитимемо. Ми в своїй немочі ще на стільки сильні, що можемо давати поличники. С. С. служили й служитимуть кождому укр. правительству, яке проводить ідею самостійности України."

Згадуваний уже старший сотник: „Деклярації не треба. Бо ніякими аргументами не переконаєте ні Кудрявцева, ні такого Безпалка, ні Лизанівського. Вистарчить в статті сказати їм, що треба." (Це принято).

Молодий підполковник на мою інтерпеляцію, який дійсний стан Корпусу С. С.:

— „Харчевий стан понад 6000 людей. Боєвий такий: Перший полк змалів до 250 штиків, другий теж до 250, третий до 500, четвертий до 45 (!), пятий до

90, шестий до 80 . . . Полева Варта 120 штиків. Охоронна Сотня 100 штиків. Кінний дивізіон 200 шабель. Кінна сотня 70. 27-ий кінний відділ 100 шабель. 28-ий 50, Кінна Розвідка 100. Маємо ще 8 батерей по 120 людей. Маємо 100 кулеметів по 6 людей. Перша інж. сотня 110 людей, друга 65. На це маємо тепер фронт 25 верств, а до недавна мали 55 в.! Бої не з'їдають нам більше як 10%. Хороби значно більше. Головно цинга. Постачання й по два дні не дає хліба. Понад 15% маємо босих. По кождім дощи маса хорих. Плащів нема. Галичане втікають ізза безладійности тут і з ворожнечі, яка йде від тутешніх. На кождім кроці чують: „Ідіть в Галичину розпоряжаться!" Ненависть до Галичан ширять головно Москалі. Життя Галичан тут стає прямо неможливе. Політичні інтриги зневірюють їх до решти. До большевиків втікачів нема. Як наші займуть Львів, то з Галичан мало хто остане тут. Ранені не мають де лічитися. Ні одного шпиталя нема. А за це кілько енергії йде на партійні інтриги! Січовики дістають на снідання цукор з водою, бо кави нема. Запоріжці відпочали й можуть іти вперед. За це їх протегують і дають все. А нам нічого (в тім місці прийшов гонець і приніс вістку, що большевики розбили ваші броневики між Проскуровом і Старокостянтиновом. Бесідник говорить дальше:) Мобілізацію треба переводити бодай 40 верст за фронтом. Бо під фронтом селяне бачать нашу слабість і не йдуть. Бу-

демо котитися, поки не опинимося в Галичині або у Григорієва — як Мекензанці . . .»

Щоб по тих річевих інформаціях зачерпути воздуха, вийшов я на двір. Була година перша в ночи. Темно було цілком. Сік дощ і віяв вітер. А на північний з а х і д від нас — недалеко йшов бій. Чути було виразно крісові сальви й грання кулеметів. Починали гудіти й гарматц, але десь дальше.

Коли я вернув, отаман Коновалець реасумував вислід нарад:

— „Переведемо стягнення Корпусу С. С. в 2 дівізії. Кінь перенесемо на галицьку землю. Політичні перешкоди будуть в тім великі. Майно треба берегти, бо штаб Головного Отамана щодня забирає у нас остатки — для Запоріжців. Нахально реквірують у нас, особливо в Проскурові. Забрали навіть останніх 500 рушниць і набоїв. Моє глибоке переконання, що нас зліквідують бо нам уже за тиждень не стане набоїв. Ми без амуніції й без умундировки. Наші хлопці сильно змучені. В Галичині в Коні бодай часть їх відпочалаб і поповнилясаб. Вкінці звернў увагу всіх стрілецьких старшин, що старшинський корпус відстав від простого стрілецтва — з виїмком Андруха й Рогульського . . .»

На тім закінчилася Стрілецька Рада в Чорнім Острові. Деякі старшини, що прибули з фронту (всіх могло буги коло 12) були такі перетомлені, що зараз таки заснули. Весь час здержувалися від сну куренням

надмірного числа папіросок, від чого в кімнаті було як у комині. Оден з них простягнувся на увесь ріст і сказавши з гумором:

— „А нехай вам папська тіяра присниться!“, сів на крісло і також заснув.

Я вийшов знов на двір, щоб видихатися від диму. Битва продовжалася. Артилерія била вже десь блище. Чути було розриви. Я вдався в розмову зі стрілецькою сторожею. Вона твердила, що то С. С. „мають битву“. Але де, не знала. „Десь недалеко.“ Авта стрілецьких старшин загуділи в темряві — члени Стрілецької Ради роз'їздилися на свої становища.

Отсі вирвані з життя картини з'орієнтують читача більше, чим найдовші описи — про те, які були відносини на Великій Україні в передодні переходу Галицької Армії за Збруч і як там відносилися навіть до таких Галичан, якими були Січові Стрільці, що вже зжилися були з Наддніпрянською Україною, що працювали для неї серед найтяжших обставин й уважали себе представниками єдности всеї України. Ті, що свого часу не пішли боронити Львова ізза Київа — втікали тепер, щоб боронити останнього шматка галицької землі. А всі тільки на галицькій землі бачили тепер можність відпочинку й приходу до сил. Бо чули, що там, у тій бідній Галичині оброблений ґрунт між народом.

По тій нараді відставив мене от. Коновалець автом до Ярмолинець, де я припадком зустрівся з Гол.

Отаманом Петлюрою. Він знов дав вираз свому невдоволенню ізза моїх мнимих „коншахтів“ з галицьким урядом. Тоді я заявив йому, що ще сегодня подамся в відставку, що й виконав зараз на двірци. Передтим написав ще доклад про стан корпусу С. С., а за причину димісії подав, що не можу довше слухати, як підозрівають неслушно старшинський корпус С. С. о ріжні справи, про які його членам ані не снилося. В Ярмолинцях стояв тоді Штаб Дієвої Армії. Я й йому передав копію свого докладу.

Відси вернув я зелізницею до Камінця.

Тимчасом взаємини між обома українськими урядами загострювалися, хоч галицький був ще на своїй території. Наддніпрянці жалувалися, що галицька влада задержала їм в Тернополі й Гусятині 30 цистерн смази, що десь обезброїла їх сторожу при цукрі, що арестувала якогось наддніпрянського курієра і що на Збручі стоїть кордон. Галичане відповідали, що це неправда, — а кордон стоїть, бо з Великої України втікає в Галичину маса дезертирів і звичайних злодіїв з державними грішми, якими потім кидають по галицьких убогих місточках і деморалізують населення й військо. Особенно боялися Галичане внесення розкладу в галицьке військо. Не забуду обурення якогось галицького офіцира, котрий оповідав мені, що через границю мали переїхати дві наддніпрянські батерії, заявляючи галицькій сторожі, що вони — „партійні батерії“ й під таким урядом як

тепер служити не хочуть тай тому хочуть передати свої гармати Галичанам. Можливо, що це були батерії під проводом старшин з партії соціялістів самостійників, а можливо, що це була тільки поголоска. Досить, що між старшинами галицької армії викликали ті відносини соблазнь. Той, що оповідав мені про „партійні батерії", разураз плював з пересердя і говорив:

— „Про все я вже на війні чув, але про партійні батерії ще ні! Аж тут!"

Не дивниця, що між галицькими старшинами багато було таких, які не хотіли переходити за Збруч на Велику Україну. До них належав і пізніщий генерал Курманович. Отаман Гірняк просив мене, щоб я старався в розмові вилинути на зміну його поглядів, що я й пробував зробити (ми з редакцією „Стрільця" кілька разів переїздили то в Камінець, то з Камінця в Галичину, шукаючи спокійного місця). Я боявся, щоб Галицька Армія не перейшла в Карпати а відтам на Угорщину. Бо від переходу її за Збруч очікував я в найгіршім випадку (то є, навіть коли б вона розпалася) — її освідомляючого впливу на народ.

В Борщеві, де я редагував „Стрільця" (він був тоді щоденником), предложив мені Диктатор Західної України Др. Петрушевич ведення заграничної політики. Я відповів, що приймў цей уряд під умовою, що зараз вишлю депутацію до большевиків, до правих російських кругів і до Поляків. Но повороті тих депутацій

малиб ми вирішити, з ким іти. Тоді не виключав я ще навіть порозуміння з Польщею, хоч ставив його на останнім місці можливостей. А не ви ключав я його з одної причини позитивної й одної негативної. Першою називаю погляди, які я чув від майора (німецького генерального штабу в Київі) Яроша про зміну лінії німецької політики супроти України. Для мене було ясним, що Німці за ціну порозуміння з Росією вже тоді виреклися були будування самостійної української держави: відси походило їх завзяте підпирання гетьмана й його федеративної політики з правими російськими кругами, яку йому очевидно піддали Німці. Я думав, що Польща розуміє небезпеку, яка їй самій грозить від сходу, а якої вона без України не відпре ніяким чином, мимо хвилевих посувань при допомозі чужих грошей, чужих коней, чужих гармат і навіть чужих офіцирів. А другою причиною було те, що я не знав іще про систематичне вишпигування Поляками українського племени в занятій Галичині, хоч пригускав, що там недобре діється.

Диктатор не приняв ні одного з моїх предложень, аргументуючи так: До большевиків не можемо посилати депутації з двох причин: 1. Бо тоді пропалаб справа Галичини у антанти, 2. бо тоді прийшлосьби нам розійтися з Петлюрою. До правих російських кругів посилати ще передчасно. До Поляків неможливо з огляду на опінію між нашими людьми.

Супроти того не згодився я прийняти предкладаного мені уряду, бо круг мого ділання обмежувався б тоді до видавання паспортів, що я й заявив Диктаторови.

В якийсь час опісля одержав я вдруге те саме предложення. Відповів таксамо. І знов подібна дискусія була між нами.

Галицьке військо було б пішло на всяку комбінацію, бо це було спадкове військо. Розуміється, найбільш болюче відчуло воно було польську комбінацію. Я говорив про ці питання з багатьома старшинами й простими козаками, яких не мало знав особисто з давніших часів.

В тім часі мав я інтересну розмову з генералом Павленком (його місце займав уже Греків). Я питав Павленка, нащо він здобував Львів, а не знищив залізничого тору між Львовом і Перемишлем. Атже тоді Львів був би напевно піддався. Павленко відповів, що галицьке військо „вцілілося в свою столицю й зрадою було б уважало, якби хто пробував був відірвати його від облоги."

Дня 3. липня 1919 приїздила ще якась французька місія, яка прирікала, що до 3. днів застановить дальший наступ Поляків . . . Я без обурення не можу згадувати тих місій, що так до останку дурили наших. А наші вірили їм . . .

Дня 5. липня був я знов у Камінци, де мені показували одинокий в історії держав всіх часів і народів

комунікат наддніпрянського міністра війни з 30. червня 1919, виданий Міністерством Преси як 2. ч. Бюлетеню УТА. В тім комунікаті були про українську армію річи, яких не довідалисяб найлучші чужі шпіони, хочби довго студіювали нас. Чужинці платили за той комунікат грубі гроші (бо вкінци наш уряд з'орієнтувався і наказав його сконфіскувати, але розуміється за пізно).

На Івана ходили по Камінци найдивніщі слухи: що большевики заняли Красне в Галичині, а Поляки Кремінець на Волині і т. п. А народ нічого собі не робив з того всего: безконечними рядами возів їхав на прощу до своїх церков. Молоді дівчата грали на гармоніях, молоді парубчаки залицялися до них. Мобілізації не було чим перевести . . . На все це дивився я з балькону готелю „Бельві" — і дуже важко було дивитися на цей веселий образ як з давних часів. Дивився я, аж поки зливний дощ не розігнав моря молоді, якою можна було ще тоді здержати чи більшовиків, чи Поляків.

Дня 8. липня 1919 виїхав я з ред. „Стрільця" в останнє в Галичину: їхав на Кудринці. По дорозі в українських селах навіть за грубі гроші не хотіли нам продати ні шматка хліба, ні склянки молока, хоч достаток видно було скрізь. Щойно в галицьких Кудринцях, це ми прибули пізною нічю й зайшли до першої, якій завалечної хати (дощ починав падати) приняли нас селяне дуже гостинно.

В Галичині довідався я, що укр. большевики з Київа знов прислали умови союза з ними. Вони були такі: 1. Галицький уряд зривас з Петлюрою й відкликає всіх Галичан від нього, 2. оповіщує це прилюдно як також союз з українським большевицьким урядом, 3. заключає з ним союз проти Польщі й Румунії, 4. творять з укр. большевиками спільну армію в тім розумінню, що буде одна команда, 5. в організаційні частини Галицької Армії посилає український большевицький уряд з Київа своїх комісарів, 6. у внутрішні справи Галичини київський уряд не мішається. „Ви иншого виходу не маєте, тільки або піти з нами або героїчно погибнути", переказував київський уряд галицькому. Відповіді не одержав, хоч з заходу вже прийшли вісти, що справа Галичини погребана. Така міцна була гіпноза сили антанти . . . Ділав і опір Петлюри та його „лівого" правительства, зложеного з с. д. і с. р. Першу скрипку в руках мали с. д. Дійсно трудно дивуватися, що галицький уряд, який був в руках націоналдемократа, не зважився йти з большевиками, коли не робили цего такі революційні партії, як українські с. д. і с. р. В тім часі Гол. От. Петлюра і по два рази в добу приїздив до Диктатора з просьбою о допомогу проти большевиків, приїздили і його міністри, прирікаючи все, чого Диктатор хотів. Рівночасно преса тогож уряду — вона вся видавана була на урядові кошти уїа

партії — лаяла того Диктатора в страшний спосіб, закидаючи йому катування людей і инші несотворені річи. Будучий історик матиме психольоґічну загадку, переглядаючи ті лайки й рівночасні просьби о допомогу. Тимчасом тут нема ніякої загадки: в тім уряді засідали переважно люде, які до ніякого навіть звичайного діла не надавалися і тільки. Декого з них треба була ще післати в школу, щоб навчився бодай згрубша того, що повинен знати кождий урядовець, не то ресортовий міністер. А декого треба була дати в поправче заведенія і по можности довго не випускати, піддаючи відповідні книжки й товариство та можність солідної праці без мелення язиком над тим, про що не мається ніякого поняття. Відповідальність за цей кабінет паде виключно на Гол. От. Петлюру, який його іменував (хоч міг був з наддніпрянських Українців зложити дійсно світлий кабінет). Ті між ними, що мали розум і почуття відповідальности, повинні прилюдно вияснити, чому допускали, щоби в той спосіб „підготовлювано“ ґрунт до приходу на Велику Україну Галицької Армії й Галицького Уряду або чому не виступили з такого кабінету.

Кінець кінців в Борщеві прирік Петлюра, инші члени Директорії й міністри, що настушить зміна кабінету. Тоді диктатор рішився перейти за Збруч з усею галицькою арміею. Диктатор Петрушевич це людина кристальної чистоти характеру. Я знав його довго перед війною, знав його родинне й суспільне життя, його

грошеві відносини і т. д. Він уже по своїй вдачі, немов органічно — не міг зрозуміти, як це можливо, щоб союз народів, що виграв війну під справедливим гаслом освобождення поневолених націй — мав тепер, коли Європа порядкується на нових основах, віддати таку стару українську землю як Галичина її споконвічним ворогам Полякам. Уважав це хвилевим маневром антанти, яка зле поінформована в нашій справі Поляками. Словом — в нім було за глибоко вкорінене почуття права й справедливости, щоб міг повірити в те, що діялося. Провідників великих народів заходу як Вільзона, Льойда Джорджа і т. п. не міг уважати аж так „нестійкими в слові". Твердо вірив, що справа наша невдовзі поліпшиться (я кілька разів звертав йому увагу на те, що він оптиміст) і що ми в короткім часі повернемо в свою Галичину як її правні хозяїни.

Як повернемо? Зі зброєю, з італійськими полоненими. В силу большевиків Диктатор не вірив. Уважав большевизм хвилевим полумям, яке довго горіти не може. Чи мимо того не бувби дав себе наклонити — піти з большевиками для рятування від мук українського народа в Галичині? Думаю, що так. І що Петлюра перешкодив розвиткови внутрішнього болю Диктатора в тім напрямі. „Ціла Україна против большевиків," говорив йому Петлюра, як мені оповідав Диктатор. „Це означалоб зраду против українського народа." Це був для Петрушевича сильний аргумент, бо він сильно від-

чував свою відповідальність „перед історією.“ Коли галицькі війська почали потім скоро посуватися на Київ, Диктатор ще більше впевнявся, що зробив добре, не давши себе пірвати болеви: очевидно большевики були слабі, коли уступали перед галицькою армією, що навіть амуніції не мала.

В дійсности сам факт получення з большевиками бувби напевно прогнав Поляків в паніці далеко за Сян. Петрушевичови як чоловікови й українському патріотови годі щось закинути. Але як Диктаторови закинувби я йому, що він не підписав ні одного вироку смерти, хоч треба було підписати. Тут нема оправдання, що судові референти не предкладали таких вироків до підпису: бо Диктатор міг і повинен був спонукати їх до нажиму, особенно в справах злодійств і корупції. Пять — шість таких вироків булоб очистило старшинський корпус зовсім, бо всі булиб почули тверду руку.

Не треба думати, що на Петрушевича легко було мати вплив. То тільки орган Безпалка виписував собі, що Диктатура це редакція „Стрільця“, себто я. В дійсности Петрушевич мав свої погляди на все — слушні або ні, але свої. А я хоч отверто висказував перед ним те, що думав, одначе був рад, що він такий, який є: я не почував на собі відповідальности за катастрофу, яка мусіла наступити, що було ясним вже по перших днях побуту Диктатора в Камінци. — Але ми за далеко відбігли від тих днів, коли Галицька Армія опускала галицьку землю.

Були то страшні дні: З одного боку напирали Поляки, з другого большевики. Територія обох українських держав займала вже тільки дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу й від заходу. Галицька Армія без амуніції. Одну її бриґаду в силі 2000 людей, вислану на підмогу Петлюрі проти большевиків — розбили українські селяне, заки вона побачила большевиків і то розбили так, що ледви останки її опинилися на границі. С. С. теж доходили до Збруча. Ліквідація Петлюри була очевидна.

В такій страшній ситуації зустрів я в Мельниці (одно з галицьких містечок близько границі) молоденького старшину С. С., техніка Левандовського, який їхав кудись службово грузовим автом. Побачивши мене, задержав авто, вискочив з нього і весь сіяючи радістю, защебетав:

— „Знаєте?! Ситуація чудова!“

Я дуже здивувався, але мимохіть щиро засміявся і запитав: Чому?

— „Чехи виповіли війну Полякам, Німці заняли Краків, большевики від півночі вдерлися в Галичину — Полякам на зади!“

Я не виводив з приємного блуду того симпатичного молодця і часто з приємністю згадував його потім в тяжких годинах смутку.

VIII.

Камінецький період.

„А як прийшли на місце, зване Голгофою або місцем людських черепів, дали йому пити оцет змішаний з жовчю".

ЕВАНГЕЛІЄ МАФТЕЯ. 27, 33-34.

Дня 16. липня 1919 року в само полудне почало Галицьке Військо масово переходити річку Збруч.

День був такий чудовий, що — здавалося — галицька земля немов нарочно таким ясним днем прощає своє військо, щоб воно тим дужче тужило за нею. Збіжжа легко хвилювало на галицьких полях, а темні надзбручанські ліси аж запрошували на відпочинок у них.

Я з нашим істориком Ів. Кревецьким і з Масляком, хорунжим галицької армії, переїхавши міст на Збручі коло Скали й приміститвши коні Пресової Квартири в першім селі за Збручем (там застали ми С. С. під командою полковника Соловчука), вернув скупатися в останній галицькій річці. Якраз почали надіздити величезні обози галицького війська. Сунули з гори — на міст і на броди в ріці та рвучою водою переїздили на східний беріг Збруча. Стрільці сиділи купами на возах. Деякі переїздили Збруч на конях. Багато з них, особливо старших віком, плакало як діти.

Нескінчені ряди галицьких обозів тягнулися дальше. Їхали: галицька жандармерія, команди з поодиноких міст — з жінками й дітьми на возах, шпиталі з надписями, відкіля вони . . . Жаль стискав серце в грудях, коли дивитися було на це, як український народ Галичини мусів покидати свою землю. І перед ким? Перед польськими наїздниками, які ціле століття наповняли Европу й Америку своїм плачем і молитвами до Бога й людей, що вони бідні, поневолені . . . . А тепер — самі йшли огнем і мечем поневолювати нашу землю, йшли навіть не власною силою, тільки французькою допомогою. І то як поневолювали! Царські злочинства були в порівнанню з польськими забавкою, бо вони руйнували горстку польської шляхти. А цей польський наїзд руйнував український народ, широкі маси його — до самих основ.

Здалека долітав глухий гук-гармат: то галицька артилерія здержувала дійсно безприкладним геройством польський напір, щоб мали час вицофатися наші обози з хорими й раненими, з майном. Артилерія мала ще трохи муніції. А піхота вже ні. Вона білою зброєю помагала, де могла, нашій артилерії здержувати напір Ляхів. І своїми трупами вкривала останні поля галицької землі. Деякі розбиті відділи її були вже за Збручем — такі перетомлені, що лежали при шляху, по фосах і в пороші. Де хто впав, там заснув. Були це молоді, біловолосі хлопці, переважно без наплечників,

тільки з крісами. Багато між ними було зовсім босих і ноги мали пошухлі від довгого ходу та поранені від каміння. Як кленове листя зірване бурею лежала та молодь наша на перших скибах землі Великої України. Лежала й спала — сном невинних, добре заслуженим сном. А там, від заходу сонця надходили битим шляхом молоденькі новобранці наші, без зброї, в подертих блюзочках, багато в цивільнім одягу, як з дому прийшли — і майже всі босі. Але йшли в найбільшім порядку, відділ за відділом — під проводом своїх командантів. Мусіли недавно вийти, бо не виглядали перетомлені.

На загал — наше військо не робило враження побідженого. Йшло граючи й співаючи. Дехто говорив: „Це навіть не відворот, тільки похід по муніцію".

Ми переночували в згаданім селі і дня 17. VII. 1919 поїхали до Орині́на. Весь час зустрічали на шляху безконечні галицькі обози, що тягнули на схід. Часто двома й трьома кольонами, рівнобічно і гостинцем і полем. Гнали стада худоби, яку забрали з дому, щоб не впала в руки Ляхів. Везли навіть сіно й багато конюшини. Три дні переходило галицьке військо границю.

— „Якеж щастя, що це лучилося нам в літі!" думав я. І так певно думав кожний.

В Орині́ні застали ми вже масу галицького війська й обозів. Їхали й тяжкі, грузові авта, кухні, артилерія. Тут і там між галицькими частинами їхали й дрібні відділи наддніпрянські. Це з тих, що перед на-

порох большевиків схоронилися були на галицьку землю, і тепер під охороною маси галицького війська вертали. Бачили ми й якусь наддніпрянську артилерію. Мимохіть пригадалися мені „партійні батерії“ . . .

Під самим Камінцем зустріли ми також масу галицького обозу і багато цивільної людности з жінками й дітьми. Так. То відступало на Велику Україну не тільки галицьке військо, але й галицький народ, найкращий вибір його. — Те, що працювало вдома і могло сподіватися польської німсти, а мало нагоду втечи. Обчисляючи, що відступ відбувався трьома більшими шляхами, приймали ми, що галицького війська могло відступити поверх сто тисяч. А цивільного населення тоді було навіть у приближенню обчислити. Бо воно втікало й передтим і потому і з військом і без війська.

Знакомі мені українські семї в Камінци відразу радили, щоб скоро повідомити команду, аби не пускала ніяких обозів ні гармат на Китайгород, бо там такі обривисті гори й дороги, що не переїдуть. Радили вже скорше посуватися на Слобідку—Кульчиївці—Суржинці—Ужицьке Привороття—Скалець—Загорянн—Бучню—Нову Ушицю, або на Дунаївці—Нову Ушицю—Ванярку—Крижопіль—на Балту й Херсонщину, де багато хліба й зброї у Григоріева (жнива саме кінчають).

Дня 19. липня мав я пригоду їзза своєї сестри, яка також втекла з Галичини й відшукала мене в Камінци. Шукаючи мене, загубилася від свого воза, де

мала річи. І я в ночі мусів вибратися, шукати бучацької команди, при якім був той віз. Їхав я візком і бачив, як у темній темряві тягнулися без кінця галицькі обози, майже без перерви. Зустрічав по дорозі й трени брига ди У. С. С. Враження з тої нічної поїздки мав я величезне, сильне і понуре.

Галицькі частини пересувалися відразу з протипольського на протибольшевицький фронт. Тільки перетомлені пішли на відпочинок.

В історії воєн мабуть не було ще такого парадоксу, щоб армія, прогнана жорстоким ворогом з Рідного Краю, йшла зараз боротися проти иншої сили, яка в дану хвилю могла й хотіла йти разом з нею проти її тяжкого ворога.

Вже по тім однім можна судити, яку велику вартість представляла Галицька Армія. Що з нею сталося і в який пекольний танець вона попала, побачить читач, коли терпеливо перечитає про те, що діялося за плечима тої армії.

* * *

Перейдемо тепер до політики й до взаємин обох українських урядів, які знайшлися в Камінци. Я був при галицькім уряді, як пресовий референт.

Коли тепер з перспективи дивлюся на ті події, то ясне для мене одно: що розумна стара засада: „Omne regnum in se ipsum divisum dilabitur“ (Кожна держава поділена в собі розлітається). А щож

доперва говорити про два уряди того самого народа, які перебували на тій самій території без порозуміння!

Чи порозуміння було неможливе?

Щоб відповісти на це питання і звязане з ним питання вини або невинности, треба передовсім означити спірні точки і представити реальну силу обох урядів та схарактеризувати ті уряди.

Галицький Уряд представити легко. Його становила одна особа — Др. Евген Петрушевич. Уроженець старого українського міста Бужська над Бугом (в Галичині), літ 57, сивіючий уже чоловік, але добре законсервований. Мав скінчену клясичну гімназію, університет, однорічну військову школу, був довго послом до сойму й парляменту, з фаху юрист. Форми поведення елєґантні, европейські, почуття відповідальности велике, активність з природи й культури (старий священичий рід, що видав великих, спокійних працьовників) досить слаба, але витревала. Етика висока. Чудово надавався б на президента республики в мирних часах і упорядкованих відносинах. Зрештою схарактеризую його далі фактами й подіями та його поведенням серед них.

Наддніпрянський уряд представити тяжко. Складався він з Ради Міністрів і з Директорії (але вже без Винниченка й Андріевського). В склад Директорії входило трьох людей: Петлюра б у в ш и й с. д., Швець с. р. і Макаренко, представник залізничників, безпартійний. Властиво диктатором Директорії був Петлюра,

що не церемонився з товаришами (по відході Винниченка; до того часу Винниченко мав абсолютну перевагу над ним). Петлюра літ около 38, сухий, середнього росту, з вигляду симпатичний, освіта: якийсь російський духовний семінар і короткий час фільософічного факультету у Львові, як надзвичайний слухач; в правильнім війську, як боєвий старшина, ніколи не служив. Робив все враження чоловіка слабого, але на гріш не лакомого. Говорив без запалу і неясно, — як дипльомат старої школи. Від часу як я з ним розстався на університеті аж до часу стрічі з початку повстання знав я за мало його розвиток, щоб осудити, чи спосіб його говорення був наслідком слабого знання чи обережности. В часі війни, а саме з початком 1915 р. коли я був у Стокгольмі, висланий туди, як інформатор скандинавської преси „Союзом визволення України", скомунікувався я з ним листовно (він був тоді в Москві, здається при цензурі листів, або при постачанню) й одержав від нього досить великий лист. З нього було видно, що Петлюра був тоді проти німецької орієнтації (лист цей прислав я „Союзови" й він буде в його архіві). Вже тоді підчеркував Петлюра, що між українським народом по обох боках Збруча є прірва. До Галичан відносився все якось невиразно, імлисто. І не закидав їм нічого (як це робив Винниченко) і не: любив їх і не: не любив їх. Сильної індівідуальности не було в нім чути, бодай я не відчував її ніколи. Спори закін-

чував усмішкою, яка вказувала на недостачу арґументів. Особенно супроти Винниченка він їх не мав і як був противної думки, то говорив: „Військо так хоче". Арґументація його в ріжних дискусіях була все слаба, непереконуюча. Але в українську справу вірив, навіть тоді, коли все валилося й коли всі тратили віру. В кожній його бесіді без виїмку приходили слова: „Я певний, я глибоко переконаний в цьому" і т. д. І та віра, якої він зрештою уарґументувати не умів, була найлучшим у нім. Найгіршим його блудом уважаю те, що сильно любив „прийдіте поклонімся". Через це відтручував від себе всякі твердші характери, яким через уста не переходив титул „Батьку!" Згодом усунулися з його оточення майже всі люде з розумом і самопошаною. Остало при нім двох-трьох людей, з якими можна було говорити. Але й вони ледви видержували в тій атмосфері, що я знаю від одного з них, який жалувався мені на це багато разів, причім я все наклонював його, щоб держався, доки може. Решта оточення Петлюри почала діставати якогось преторіянсько-цезаристичного завороту голови до тої міри, що неприємно було говорити з ними — тим більше, що були це люде переважно з малою освітою й величезною зарозумілістю, якісь квадратові, манекінові лоби, до яких шкода було кожного слова: переконати їх в чім небудь було трудно, а як навіть удалося це комусь, то все одно: нічого путнього вони не в силі були виконати.

Легендою є, немовби Петлюра мав тривалу популярність між народом. Ця легенда походить з двох джерел: з видавництв, роблених за урядові гроші й з того, що селянство, притиснене реквізиціями большевиків, дійсно висловлювалося: „Ех, коби прийшов Петлюра!“ Але як тільки його війська десь прийшли, зараз мали ми реляції, що селяне висказувалися так: „І хто його вибрав Петлюрою?“ (це ім'я уважали вони назвою достоїнства). Навіть в найближчих околицях лучалося мені самому чути від селян: „Ех коби вже раз настав хтось, когоб ми мусіли слухати!“ Ба, що більше: лучалися арештування на вулиці людей, які в сварці говорили один до другого: „І чого ти вченився мене, як Петлюра України?“

Орґанізаційного змислу в нім не було. Доказують це такі факти, як те, що майже до кінця не орґанізував ні одної старшинської школи, ні одної військово-кадри (С. С. зробили це в Кремінці самі), хоч іще в Київі зверталося на це увагу і то нераз і не два.

І не дивниця. Був це чоловік, який військового діла не знав. Щож він весь час робив? Їздив часто на фронт і займався більше політикою. Особливо виїздив тоді, як заносилося на якісь непорозуміння або скандали, коли його присутність якраз булаб придалася. Його „принціпом“ було: „Fortwursteln“ або „Якось то буде“.*)

*) Пор. брошуру Дра А. Мишуги: „Похід укр. військ на Київ“, а саме, як не відповідав на пекучі питання і т. п. факти.

Цієї правдивої характеристики бувби я з тактичних міркувань не поміщував тепер, бо знаю, як на Україні трудно видвигнути якесь популярне ім'я на довгий час і більший простір. Одначе я переконаний, що чоловік, який на тім становищі опинився під омофором Поляків і зрікся на їх річ величезної частини України без жадного еквіваленту, — вже не може відограти доброї ролі в історії нашої нещасної землі. (Тої думки були й всі світлі люде, яким я показував цю характеристику перед оповіщенням її, щоб не на мене самого в моїм нутрі падала відповідальність за евентуальну невчасність виповідженої правди. Зрештою — не все я ще сказав, що мігби сказати).

Другий член Директорії, професор університету Швець, с. р., чоловік чистих рук і заслугує на поважання, як приватна людина. В політичнім житті дуже мало досвідчений. Галичан брав в оборону і цінив їх. Це тип професора з у с і м и його рисами.

Третій і (тоді) останний член Директорії Макаренко, представник залізничників, особисто чоловік можливий але з політичним життям мабуть ще менше обізнаний, як проф. Швець. До Галичан відносився також гарно й до кінця старався наладнати взаємини між обома урядами чи радше: між Петлюрою й Петрушевичем. Впливу не мав. Бо не опирався на ніяку партію. Був безпартійний. А знов проф. Швець був експонентом своєї партії, не її провідником. Вона ним дирігувала.

По тім всім зрозуміє читач відношення Директорії до Ради Міністрів. До часу, коли в Директорії був Винниченко, була вона дійсно суверенною владою. З двох причин: 1) Винниченко це була сильна індівідуальність*). 2) Він опирався на партію. І хоч не все був з нею в повній згоді, але це знало тільки найблище оточення. Зрештою ті непорозуміння не були такі, щоб партія тратила до нього довіря. Тай ще була одна причина й основа тодішної суверенности Директорії: присутність в ній Андрієвського, як представника військової й досить правої партії самостійників, надавала Директорії марку більше універсально-національну, а не виділу тільки лівих партійних комітетів. Коли Винниченко пішов, а за ним мусів піти і представник самостійників Андрієвський (наслідком афери отамана Оскілка) — Директорія стала „враком", недоломком. Була це вже тільки тінь давної Директорії, яка лише формально являлася верховною владою України.

З природи річи першою особою в ній став Петлюра, як представник війська. Але політично він неопертий о ніяку партію мусів числитися з обома партіями, які мали вплив то с: с.-д. і с.-р. Самостійники по бунті свого Оскілка були скомпромітовані, хліборобі-

*) Мимо блудів. До тих зачисляю м. и. це, що він з чужими делегаціями поводився або за чемно або за напрасно (останнє було в Хвастові з Німцями; з того приводу мав я тоді з Президентом на жаль острий конфлікт).

демократи від початку повстання були проскрибовані як реакціонери, соц. федералісти, які мали ще найбільш освіченої інтеліґенції, теж належали до „неблагонадежних“, а т. зв. партія народних республіканів щойно слабо починала орґанізуватися (складалася вона з дуже малого числа інтеліґентів). Вона властиво не існувала навіть як клюб.

Тут треба згадати справу Оскілка. Був це молодий, коло 26 літний отаман з партії самостійників, який підняв бунт проти лівого правительства. Бунт цей здавили Галичане під командою галицького підполковника Бісика, родом зі Стрийщини, який з гумором оповідав мені про цілий перебіг бунту. На жаль — нема на це місця, щоб повторити його оповідання. Згадаю тільки з власних помічень, що навіть чоловік, який стояв зовсім з боку (таким я був тоді), міг замітити, що заноситься на щось. Я звернув на це увагу (щойно тоді іменованого міністром внутрішних справ) Мазепи й радив йому, порозумітися зі самостійниками. Позитивно не знав я про приготування до бунту, бо сидів на відпочинку в посуїтському монастирі у Кремінци. Але тут і там чув від людей, як обурювалися самостійники. І від них теж. Мазепа послухав мене остільки, що згодився відбути конференцію з ними. Я сам стягнув їх разом до вагона уряду (було це на Волині, але на якій стації, не памятаю). І був я присутний весь час тої наради. Вони не погодилися головно їзза скілько-

сти мандатів. Здавлення бунту Оскілка Галичанами інтересне тим, що Галичане (яким ліві разураз закидали „правість“), здавили бунт — „правого“ напрямку. Це також одна з прилог до „слушности“ наклепів на Галичан, що працювали на Великій Україні.

Головою партії самостійників був тоді Макаренко (не треба його мішати з членом Директорії, вони й не брати й не перві брати). Це чоловік освічений і бувалий, добрий обсерватор, робить інтересні помічення, але має мабуть мало орґанізаційного змислу. Я говорив з ним нераз, чому його партія не має якоїсь теорії та вказував на теорії анальоґічних партій у инших народів і т. п.

Річ ясна, що наслідком того всего фактична влада не спочивала в руках Директорії, тільки мала її Рада Міністрів, зложена з представників соц.-дем. і соц.-революціонерів. Коли ще дальше вглянемо в суть справи, то побачимо, що властиво і Рада Міністрів була зовсім залежна від Ц. К. (центральних комітетів) обох тих партій. Але що найбільше впливові члени тих партій були міністрами, отож можна сказати, що фактичну владу мала таки Рада Міністрів — з тим, що над нею була інстанція: одначе не Директорія, як можнаб думати, тільки два партійні комітети, причім одним з них можна було шахувати другий. Того факту, що в Раді Міністрів засідали найбільш визначні представники с.-д. і с.-р., не переціпить той, хто знає партійне життя і часту припад-

ковість хвилевого складу Ц. К. (Головних Управ) партій, тимбільше в революційних часах.

Цему фактичному станови пробувано надати й правну санкцію та з а к о н о м позбавити Директорію її законодатної й навіть репрезентаційної влади в державно-правнім значінню (заключування державних умов і т. д.). Галицький прокуратор Лев Петрушевич, що був старшим юрісконзультом надднінр. міністр. юстиції, оповідав мені, що одержав в тім міністерстві до зреферування проект закона (виготовлений державним секретарем) про новий спосіб ухвалювання й оповіщування законів, який змагав м. и. до того, щоб ніякий закон не міг бути затверджений Директорією без попередної ухвали Ради Міністрів. По дотеперішному законодавству була Рада Міністрів тільки виконуючим орґаном Директорії, що була сувереном як повновласник Трудового Конґресу. Цей інтересний закопопроект, що Раді Міністрів хотів дати владу законодатну (яку скрізь мають парляменти), виконуючу й репрезентаційну в державно-правнім значінню, — значить, хотів її на місце Директорії зробити сувереном держави всупереч постанові Трудового Конґресу — реферував мій знакомий на місяць перед катастрофою. Це також кидає дуже характеристичне світло на відносини майже в навечерс нещастя, коли рішуче не час було займатися такими справами, а крайний час було занятися збіркою білизни й чобіт для армії . . .

Вже з цего, що я доси сказав, може собі читач виробити певне поняття про складність і замотаність наддніпрянської влади, з якою приходилося галицькому урядови „годитися". Та це ще далеко не все! Я не знаю напр. докладно умови, яку заключив Петлюра з Мартосом і Одрпною, як представниками с.-д. і с.-р., коли на власну руку по уступленню Остапенка формував кабінет. Диктатор Петрушевич часто говорив мені, що така умова є і що нею фактично знесено всяку суверенність Директорії, з якою йому приходилося пертрактувати. Чи вона була формально заключена, чи ні, це не змінює фактичного стану. Бо відносини сил були такі, що в дійсности владу мали два партійні комітети. В приступі щирости сказав це раз виразно Безпалко на одним принятто в губернаторськім палацу в Камінці (я сам чув це): „До нашого правительства не можна ставити таких вимог, які ставиться до правительств. Бо це властиво партійний комітет". Не з глумом, а з признанням слід підчеркнути цей lucidum intervallum самосвідомости п. Безпалка, який на жаль не витягав послідовностей з того, що знав про якість правительства і партій.

Осталоб тепер ще: представити людей, які в тих двох партіях (с.-д. і с.-р.) надавали тон. Наперед слівце про самі партії. Не зрозуміє їх той, хто мірівби їх европейською або хочби галицькою міроо. В Галичині при всій її політичній мізерії все таки політичні партії

мали вже свою традицію і якийсь відзвук, ресонанс у найширших масах, що видно було особенно в виборчій боротьбі. Скріз була о с і л а інтеліґенція, звязана з певною партійною орґанізацією, ба навіть тревалі орґанізації з правильними вкладками, платними орґанізаторами повітів і т. д. Пісня „Ми руські хлопи радикали“, яку я чув з тисячей селянських грудей в своїх родинних околицях на вічах (і взагалі при кожній нагоді, не виключаючи весіль і хрестин), звенить мені досі в ухах як оден з проявів сильного партійного руху, що вкоріннився вже був у маси галицьких селян і з них витворював завзятих орґанізаторів (Ґарматії, Думки, Шміґельські, Соловчуки, Косарчини, Луцьові, Пилатюки, Новаковські і т. д.), щоб назвати тільки селянських дічів одної радикальної партії.

Нічого подібного на Великій Україні. Рух партійний ще дуже молодий, щойно вийшов з підземелля й таємної кружковости на світло дня.*) Низький і темний уровень народної маси не дає йому розвинутися. Словом — партії на Великій Україні це не партії в західнім розумінню, тільки радше клюби, які щойно можуть стати колись партіями. Їх основа: ще не широка о р ґ а н і з а ц і я й освідомлені маси, тільки кружкова

*) Перша політична партія (неістнуюча вже) на Великій Україні заснована щойно 1900 р. (Р. У. П.). УСДРП в р. 1905, У. С. Р. в 1907 і т. д. Але їх я в н а праця починається властиво тільки в останні часи. І в тім молодість тих партій,

ґенерація. Публічна опінія там слаба, невироблена й дуже легковірна, далеко більше чим в Галичині.

Першенство між партіями треба признати с.-д., хоч у тій часі найлучші її сили в роді Чеховського, Винниченка — не були при кермі. Отож те першенство належалося їй більше з традиції й утруятованости теорії (notabene: чужої). З цеї партії був тоді премієр міністрів — Мартос. Я знав його ще з часів двох попередніх кабінетів: Чеховського й Остапенка. Ніхто так не зражував собі людей, як п. Мартос. Був він аподиктичний й упертий. Його такт може собі читач представити по таких поведенню: На внесок одного міністерства ухвалює рада міністрів певну скількість міліонів на потребу того міністерства. Пан Мартос ще як міністер фінансів протестує, кажучи, що він ті гроші виплатить тільки (!) тоді, коли це міністерство не возьме участи в буджетнім розділі тих сум! Причини такої заяви не подає. Було це в Виннице. Я тоді заявив, що на основі такої самої льоґіки поставлю внесок, щоб міністер фінансів п. Мартос не мішався до — фінансових справ і навіть арґументами підіпру свій внесок. (Я в Раді Міністрів мав в справах преси й пропаґанди голос рішаючий, а в усіх иншій дорадчий). Інакшого способу, як доводити до абсурду — не було. Пан Мартос ще в часі, як Галицька Армія була в Галичині грозив, що „двигне" проти неї 70.000 війська. Розуміється, це було далеко більше веселе чим грізне,

бо всі знали, що й сім тисяч не міґли „двигнути", якби це навіть виключно від нього залежало. В диктатурі і загал Галичан уважали його головним виновником незаосмотрення галицькой армії.

Другим визначним діячем с.-д. партії був Мазепа (преміер по Мартосі, тоді міністер внутрішних справ). Був це чоловік гладший від Мартоса й без упертости його, в університеті студіював математику (що міністрови внутрішніх справ значно менше потрібне, чим право) й був якийсь час земським діячем. Як чоловік можливий, але вплив його в партії був, оскільки мені відомо, такий, що Мартоса не міг накрити (про що нізнїще), хоч заміпив його, як преміер.

Правдивим нещастям для с.-д. партії й відношення обох урядів до себе було спроваджепня Безпалка с.-д., вихованого в буковинській політичній атмосфері. Я вже писав про нього і ще згадуватиму дальше. Тут згадаю тільки те, що він був одним з головних героїв прямо базарної лайки на галицький уряд. Коли Вітик, що також кренко воював проти галицького уряду, бодай мав настільки такту, що не показувався у Петрушевича, — то Безпалко з м'якими уклонами заходив до Петрушевича, який по його виході вже навіть нічого не говорив, лиш раменами здвигав. „Sprachlos wurde der Mann." Супроти Петлюри мав Безпалко таку тактику, що ілакше не говорив про нього, як „Пан ґенерал Петлюра" і в його присутности виголошував

підлібні промови, як про великого вождя, що прикро було слухати. Таку промову Безпалька чув я на свої вуха і приміщив її в сатирі п. з. „Розмова в Ліддіз-Кіоску". Потому переказувано мені, що він виголошував ту саму промову і в инших місцях, їдучи з Петлюрою.

Галицький с.-д. В. Темницький, що був міністром закордонних справ „через анальогію". — не відіграв на Україні взагалі ніякої ролі (може за кордоном, де розпоряджував значними сумами!).

До спритніщих тілів с.-д. належав робітник: Романченко здається з Катеринославщини — поки його не зробили військовим інспектором. Невідповідні номінації звихнули там не одного. Вже в старім Римі говорили: Honores mutant mores.

Соціялісти революціонери це партія далеко більша й — інтересніша від с.-д. Партія це селянська. Ідеольогія її — відбитка російської. Вона признає терор. На нашім ґрунті не могла витворити навіть таких діячів, яких мали с.-д. Крім 3-4 одиниць, визначалася вона бодай тоді страшним безрибєм. Верховодив у ній під той час (покійний вже) Одрина. Лиманівський хорував. De mortuis nihil nisi bene, та мабуть тільки в приватнім житті. З Одрини колись міг виробитися чоловік в повнім значінню. Але він упав жертвою завчасної партійности. Був дуже молодий і без досвіду. Мимо того їзза недостачі людей видвигнули його пар-

тія на становище міністра здоровля. Це мало прикрі наслідки, що знаю від дра Рихла і п. Повинні освітити цю справу докладніше спеціялісти. Згодом став він і заступником премієра (в кабінеті Мазепи). — Григоріев був чоловік розважний (це той сам, що в Київі заступав мене), але слабого політичного вироблення.

Редактор орґану с.-р. „Трудової Громади" Любінський (відомий з мировых переговорів в Берестю), чоловік чесний, але абсолютно необізнаний з галицькими справами і взагалі політично слабо вироблений. На всякий випадок був це джентельмен в порівнанню з с.-р. редакторами.

Голубовича, б. премієра з часів Центральної Ради, Галичане здебільшого знають (з голосного процесу в Київі і т. п.).

Про инших або не хочу писати, або за мало маю даних, щоб писати.

На загал — партія с.-р. це партія, з якої щойно можнаб зробити европейську партію, давши їй власну ідеольоґію й виховавши більшу ґрупу провідників. Махнути рукою на неї рішучо не вільно, як це роблять у нас звичайно з партійної ворожнечі або з незнання обставин. І професор Грушевський правильно поступив, коли знайшовся в ній. Його тоді не було.

Я мало сказав про типи діячів обох ріжаючих українських партій. Але сумніваюся, чи пишучи більше, можна сказати більше.

Характеризувало їх у тім часі, як сказано, „безробіт". Галицький інтеліґентний обсерватор знає і з Галичини, що це значить, але не в такій мірі — розуміється: розмірно не в такій мірі.

Читач, зацікавлений духовим нутром тих партій, має до розпорядимости їх пресу з тих часів.

Сили обох українських урядів представлялися коротко так: Галицький мав около 10 разів лучшу мілітарну силу (в тім розумію й більшу). Наддніпрянський уряд мав гроші і в разі потреби агітаторів — безоглядних!

Спірні точки між обома українськими урядами (від самого початку до самого кінця) були три: 1. Справа армії, 2. Справа заграничного заступства, 3. Справа міністерства для Галичини. Всі ті справи то заогнювалися, то зовсім затихали, то виступала на перший плян одна, друга або третя, але всі вони весь час істнували як „каміння преткновенія" щирого порозуміння. Коли глибше вглянути, то вони покажуться нам випливом одного засадничого питання, а саме питання конечности одного-однякого уряду. Бо omne regnum і т. д.

З позитивним полагодженням цего одного питання булиб відпали всі три спірні точки самі собою. А це одно питання могло бути полагоджене в троякий спосіб: І) Або галицький уряд міг усунути наддніпрянський і всю владу взяти в свої руки, о що просили його від початку до кінця деякі праві наддніпрянські

політичні ґрупи й фахові організації (не можу зі зрозумілих причин писати, котрі) і з чим також симпатізували всі чужі нам національно жиюла, які хотіли ладу й порядку. II) Або наддніпрянський уряд міг усунути галицький, до чого всіми способами перли Безпалко й Вітик. III) Або один уряд міг віллятися з другим.

Так просто і ясно представлялася ця справа тільки в теорії. В практиці була вона дуже замотана.

Ad I.) За невиконання першої евентуальности багато Галичан і Наддніпрянців нарікає на галицький уряд, закидаючи йому, що він мав на це потрібну силу, отож міг був виконати це та в той спосіб ратувати українську державу. Я додам до того закиду ще підкріплення його: галицький уряд мав не тільки відповідну до цего силу, але й безліч доказів, що шкода всяких пертрактацій, бо наддніпрянський уряд не виконував своїх зобовязань і приречень навіть супроти галицької армії, на якій оба уряди опирались. А тепер подам причини, їзза яких галицький диктатор не зробив замаху на наддніпрянський уряд.

Уже по перших депутаціях деяких правих політичних ґруп Наддніпрянців, які недвозначно наклоновали Диктатора до замаху стану, Диктатор сказав мені:

— „Були у мене ті й ті. Говорили таке й таке, представляючи безвихідність теперішнього положення. Я маю враження, що ті ґрупи тільки говорять так, та са-

мі не тільки не приложилиб рук до замаху, стану, але навіть опісля, якби ми виконали його, то вони й тоді не відважилисяб взяти участь в правительстві. А що ми тоді зробилиб? Чисто галицького кабінету зложити не можемо, бо це виглядалоб на „панування австрійців", проти якого наддніпрянці розвелиб чудову аґітацію. На цім в першій мірі потерпілаб галицька армія, ну й згодом провалилисяб ціла та акція. Ви тут довше сидите і знаєте обставини. Що ви на це?"

Я втішився, що Диктатор так скоро зорієнтувався тай відповів:

— „І я того боюся. Це в найлучшім разі булаб гра в „вабанк" з дуже неневним вислідом . . . ."

— „Авантурником я не був ніколи і не буду. Тим більше тут, де я неневний, чи Петлюра не має вже якоїсь асекурації проти нас — з польського боку. Або чи тоді Поляки самі не скористалиб з перевороту і буцім то „в обороні правного українського уряду" не перейшлиб Збруча мимо заборони антанти. А тоді вся відповідальність передовсім за страшні польські звірства, яких вони і тут напевно допустилисяб, упалаб на Галичан. Що до політичних справ то вже й так висказуються тут деякі панн, що ми їм колода у ніг і перешкода до порозуміння з Польщею. Ми, що врятували їм істнування . . . . Маю враження, що котимося в порядку западню, з якої трудно вийти . . . ."

— „Що до Полянів", замітив я, „то я перекона-

ний, що вони на всякий випадок підуть за Збруч і що стануть аж там, де їм провалять голови".

(На це звертав я увагу вже тоді, за що мене всякі індівідуа, що абсолютно нічого не розуміли ні з історії ні з сучасности, лаяли прилюдно, закидаючи, що викликую „паніку").

— „Але тоді не почислять нам цего в вину", відповів Диктатор.

Я чув, що тут, в цім моменті переходимо якесь „розпуття" і не мав вражіння, що вибрали добрий шлях. Але я не знав, чи другий бувби лучший. Було це делікатне питання інстінкту самого диктатора, як того, що в даний мент мав владу: як Диктатора. Здається, що молодий чоловік на його місци бувби мимо всіх побоювань рішився інакше — без огляду на наслідки. Цим не хочу сказати, що рішившсяб лучше. Бо хто може сказати, які булиб наслідки замаху стану? На всякий випадок уже тоді видно було, що і в людях і в положенню крилося коріння катастрофи: непевне було тільки те, як вона виглядати-ме при кінци....

Опінія між старшинами при Диктатурі була поділена. Одні висказувалися за переворотом, другі проти, більшість не знала взагалі, що булоб лучше. Розмови такі були — приватні.

Ця розмова відбулася, коли наддніпрянська влада почала не виконувати приречень в справі зміни кабінету, виплати грошей галицькій армії і т. д., про

що далі докладніше. Одначе Диктатор вірив, що це прецінь наступить і справи з наддніпрянським урядом якось уладняться.

Ad II) Це було в практиці неможливе, бо наддніпрянський уряд не мав відповідної сили мілітарної. Галицька армія була куди сильніща. Колиб одначе якимсь збігом обставин удалося було наддніпрянському урядови доконати цього, то на мій погляд булоб це тільки приспішило катастрофу. Бо галицьке військо, — на якім по переході Збруча, головно стояла українська держава, — розлізлосяб тоді з ріжних причин далеко скорше, чим це сталося під виключно галицькою управою. Ті „ріжні причини" в части вичитає читач з дальших моїх виводів, в части викомбінує собі їх на основі вичитаного й почутого, а в части вишукає з власної обсервації.

Ad III) Злиття обох урядів могло наступити тільки фактично, в нутрі, „між нами". На це було потрібно, щоб у Директорію вступив Галичанин і щоби в раді міністрів засіло відповідне число Галичан. Правно й формально було це неможливим з двох причин: Диктатор (котрий майже до самого кінця вірив, що прецінь якось дійде до порозуміння з наддніпрянським урядом і тому не виїздив у Винницю до армії, але сидів в Камінці) в однім був все дуже недовірчивий, а саме: боявся, чи наддніпрянський уряд не зречеся Східної Галичини на річ Польщі. (Практика показала

опісля, що він мав цілковиту слушність). І тому за ніяку ціну не згодився б був на формальне злиття обох урядів. Зрештою стояв на становищі, що він не має ніякого права, допускати до формального злиття обох урядів. Бо він уважав себе мандатарем Національної Ради Західної України, владу якої виконує тимчасово. Тільки Національна Рада мала на його думку (і на мою) право вирішити таку засадничу справу, як злиття обох урядів правно й формально з усіми послідовностями цего кроку в справі Західної України. А скликати Національну Раду або хочби Виділ її було неможливо, бо ізза польської інвазії не було потрібного комплету. Постаратися о приїзд членів Національної Ради з Галичини міг тільки наддніпрянський уряд, який мав зносини з Польщею. Чому цего не зробив або бодай не пробував робити, не знаю. Мабуть з індолєнції.

До фактичного, на зверх не признававаного злиття обох урядів, на яке Диктатор не тільки пристав, але про яке навіть разураз пертрактував, не прийшло з таких причин: Його самого, що правно був членом Директорії, вилімінували з неї в такий спосіб, що ніколи не повідомляли його про засідання Директорії. А коли Диктатор говорив про це, відповідали: „Миж сходимося з Вами майже що дня і радимося". Але всі закони видавали без участи Петрушевича всупереч законови про Директорію, який постановляв, що в склад

Директорії мусить входити Галичанин. Петлюра, інтерпельований в тих справах, раз відповідав, що Петрушевич „уважається членом Директорії", а раз, що ні, бо зрезиґнував (формально резиґнації Петрушевича, яку він дійсно раз вніс, подразнений поведенням Петлюри, не прийнято до відома й повідомлено його про це, що не приймається її до відома). Коли ми переконалися, що Петрушевича вони в Директорії абсолютно не хочуть бачити, почали ми акцію за тим, щоб увійшов в неї якийсь інший Галичанин. Не ходило нам о цей гонор, щоби хтось з наших був в Директорії, тільки о це, щоб мати контроль над тим, що вони роблять з Галичиною. Я предкладав, щоб у Директорію з Галичан увійшов Др. Макух або Др. Горбачевський. Кінець кінців по довгих сондуваннях одержали ми відповідь, що це невказане, бо тоді кожна партія зажадає ще одного члена в Директорії і з неї зробиться тяжке тіло . . . . Так тягнулося до кінця. Я ще на три дні перед катастрофою домагався на спільній нараді допущення Галичанина в Директорію (на спільних засіданню дня 12. XI. 1919 р.) . . . . З тим самим наслідком.

Зрештою — на мій погляд — навіть якби наступило було фактичне злиття обох урядів, то це булоб скінчилося майоризуванням Галичан (пор. анальоґія у Польщі) у кожній майже справі: бо це люде з двох так різних культурних кругів, що вони думають інакше. Значить: у практиці евентуальність III. майже — евенту-

альности II. І в цім був весь трагізм положення. Я щойно тепер розумію добре значіння улюбленого вислову Миколи Ганкевича про „льотіку фактів“, яка пре до чогось: там неумолима льотіка фактів перла до катастрофи.

З цего читач бачить, що радикальне полагодження засаднічого питання одного українського уряду було дуже трудне. Ad II) згадав я, що наддніпрянський уряд не мав відповідної сили, щоб усунути Диктатуру. Длятого пробував він це зробити через галицькі партії. Галицька соціялдемократія була засаднічо за тим, галицька націоналдемократія засаднічо проти того, галицька радикальна партія могла рішати. Вона рішилася піддержати Диктатуру. Щоби зрозуміти, чому вона так рішила, треба представити чотири вище згадані справи: 1) війська, 2) заграничного представництва, 3) галицького міністерства, 4) характеристики обох урядів.

Ad 1) Ідеалом всіх Українців є і повинно бути, щоб українська держава була одна і мала одну армію. Це не значить, щоб з усіх земель і племен України зробити одну саламаху, бо з цего не вийшлаб пінка будова, тільки гризня й розвал. За великі економічні й культурні різниці є напр. між Галичиною й Херсонщиною, між Волинію й Кубанщиною або Кримом, щоб економічні і. н. справи цих різних земель вирішувати в одним київськім парляменті. Це просто неможливе й

багато справ треба буде оставити обласним сеймам на зразок Німеччини, яка через те зовсім не буде слаба, тільки навпаки: міцна й суцільна, мов кристалі, що міниться різними кольорами. Навіть армія була там складана й доповнювана з окремих країв. А яка вона була міцна, знає цілий світ, бо доси не може видихатися від ударів тої армії, хоч побідив Німеччину. Але внутрішня орґанізація тої армії й її найвища команда була одна й та сама. Та доведення до такого стану вимагало довгої, систематичної праці, шкіл, освіти, словом — усього, що Німці мали!

І цего останнього не могли зрозуміти ті, що безтямно кричали: зараз „получити“ обі українські армії! „Зрадники“ — „сепаратисти“ не хочут цего! Тимчасом справа виглядала так:

Обі українські армії побудовані були на зовсім інакших основах і мали зовсім інакший людський матеріял. В наддніпрянській армії старшини признавали „по посадам“, а ранґ там не було: сегодня він командір корпуса, завтра полковник, потому сотник — відповідно до посади, яку займав. В галицькій армії були ранґи на зразок всіх культурних армій: аванс наступав правильно, по законних нормах, ніхто не міг стати з денщика сотником, ні з капраля отаманом*) без відповідної освіти школи й практики (а це лучалося в над-

*) В наддніпрянській армії „отаман“ значить „ґенерал“, а в галицькій „отаман“ це „майор“.

дніпрянській армії).*) Річ ясна, що галицька засада була розумніща і практичніща, — як для поодиноких членів армії, так для армії самої як цілости, для її якости й розвитку. Ця засада робила галицьку армію упорядкованою, в якій кожний старшина міг обчислити собі наперед аванс і відповідно до нього заосмотрити сім'ю та бути спокійним за виховування дітей, що прив'язувало його до української армії й держави.

Засаднича різниця була також в адміністраційно-господарській системі обох українських армій, головно в їх скарбовости. В галицькій армії панувала засада, що і старшина і стрілець мають в натурі одержати все, чого потребує їх орґанізм, бо він не має часу сам займатися тим. В наддніпрянській армії виплачували гроші, а не було ні кравецьких, ні шевських робітень при відділах і т. п. В галицькій армії видача грошей на військо полягала на довірю до старшин перед видачею і на недовірю по видачі: по видачі грошей мусів галицький старшина, хочби найвищий рангою, зложити подрібний рахунок з видатків і все доказати квитами. У наддніпрянців було якраз противно: видача грошей полягала на недовірю перед видачею і на довірю по видачі їх. Коли гроші одержано, треба було порядно находитися — але потім могли

*) Слід памятати, що рівень освіти галицьких старшин значно вищий від наддніпрянських. До 70% старшин Галичан має університетську освіту.

робити з ними, що хотіли, бо сконтролювати при їх системі було неможливо. Коли в галицькій армії старшина, що брав гроші на військо, лишав в касі квит, а сам одержував від каси крім грошей ще протиквит, який був основою пізнішої контролі, — то у Наддніпрянців жадних протиквитів не було. Коли напр. контроль приїхала до якоїсь частини, віддаленої о 100 верст від осідку, то взагалі не малаб змоги довідатися, кілько та частина одержала грошей, коли її скарбник подасть неправдиву суму. Наслідком того були масові крадіжки, від оповісток про них аж роїлося в газетах. Змінити це було неможливо в короткім часі: цей систем мусівби бути викорінюваний в школах і т. д.

Дальше: В галицькій армії була засада, що само військо має своїми силами все собі робити, що потрібне для його заосмотрення — почавши від збірки хліба на полях. У Наддніпрянців нічого подібного не було. У них доходило до того, що напр. на дрова мусіли видавати величезні суми, хоч мали ліси й готові дрова в них і вози. Не було відповідної системи. Сипано грішми, що тільки обезцінювало валюту а зрештою вспіду з того не видно було.

Адміністрація армії це нерв армії а тим самим і держави. Дятого спинюються так довго на тім. Колиб цю справу удалося було якось разом наладнати, то все булоб пішло інакше. В наддніпрянське постачання приходили представники Галицької Армії з домаганнями

ц на спільні наради. Приходили: отаман Штробель (буковинський Українець), що був начальним інтендантом Галицької Армії, а потім інтендантом для звязку, отаман Др. Селезінка, отаман Кадайський і сотник Хробак. Штробель і Кадайський були фахові й активні інтенданти ще в австрійській армії. Головним начальником наддніпрянського постачання був полковник Мат'яшевич а по нім полковник Бандрівський, оба особисто люде розсудні, чесні і що дуже важне — галицькій армії прихильні. Але супроти пануючої у них системи та супроти відносин нічого зробити не могли. Їх апарат визначався страшною неймовірною індоленцією: нпр. в часі коли галицьке постачання (ком. етапу) мало 40 (сорок) старшин для армії 85.000 харчевого стану, то в наддніпрянськім постачанню було „занятих" 1.800 старшин для харчевого стану — як говорили люде, що бливше знали ті справи, чим я — дуже пересоленого 40.000*). Читач мусить задоволитися тим, бо стану штиків на фронті мабуть ніхто не подасть. Я був би задоволений, якби цей мій виказ спровокував когось, подати докладніші цифри до відома українському загалови й будучому історикови . . . .

По довгих парадах приділено Галицькій Армії район, в якім галицькі вишколи й робітничі сотні зібрали запас хліба, що вистарчав на більше чим рік,

*) З інформацій отамана Селезінки.

коли наддніпрянська армія не мала и зерна . . . Дійшло в ній до того, що нпр. в Жмеринці сам головний начальник наддніпрянського постачання п. Б. присилав до галицької команди просити о бохонець хліба, з чого мали ми сто потіх . . .

По довгих переговорах стануло на тім, що гроші одержать обі армії по половині (хоч галицька армія була куди більша) і що кожна на місци старатиметься заосмотрити себе в харчі й матеріяли. Тимчасом приречених грошей галицька армія не одержувала. Я був свідком того, як разураз приходили до Диктатури галицькі старшини цілими ґрупами й домагалися грошей, кажучи, що навіть „льону" жовнярам нема чим виплатити, ні ґажі старшинам, а про придбання матеріялів і одягів навіть бесіди не може бути! Др. Петрушевич за кожним разом удавався до Петлюри, а отаман Селезінка до Мартоса. Надармо. Вкінці Мартос зажадав, щоби предложити йому виказ стану галицької армії — по сотням. Предложено на 65 сторонах битого письма. Відповідь Мартоса звучала:

— „Неправда! Вас тільки нема!"

Галицькі старшини були тим крайно обурені. „Ми не прийшли тут обманювати Вас! Пришліть контроль і переконайтеся наперед, чи нас стільки нема!"

Розуміється, ніхто не перечислював, тільки дальше сипалися обидливі закиди, що представляється

більший стан. А грошей не давали на такий стан, який „по глазоміру“ прицускав пан Мартос.

Коли галицька армія вже вовсім обдерлася й голод починав її мучити в найбогатшій країні Европи — (самим хлібом тоді її було день у день кормити*), прийшла ґрупа галицьких офіцирів до канцелярії Диктатора і заявила, що одинокий вихід бачить в тім, щоб на вулиці застрілити Мартоса, що вона думає виконати для ратування від катастрофи цілої армії й держави.

Повідомлено про це Диктатора. Він вийшов до ґрупи своїх офіцирів і як того можна було надіятися заявив, що галицька армія це армія правової держави, яка розстрілює людей тільки після суду. Понуро похлюпивши головн, вийшли галицькі старшини з Диктатури ... Др. Петрушевич жалував опісля гірко, що перешкодив тоді усуненню п. Мартоса — Др. Петрушевич з високим почуттям етики й права! До такого стану доведено галицьку армію ...

Наддніпрянський преміср і міністер фінансів п. Мартос не все закидав галицькій армії обман. Часом говорив, що нема грошей. Як відомо, Денікінці розграбили в листопаді 1919 великий скарб Петлюри, в якім

*) Вже під датою 19. липня 1919 записано в моїм дневнику: Інтендантура повідомляє Диктатуру, що за теля 40 kg. живої ваги домагаються селяне 36.000 гривень або 1.500 гр. за 1. kg.! — Від тоді дорожнеча зовсім не падала ....

було багато золота й цінних паперів англійських, французьких, американських і ін. Десята частина того скарбу булаб вистарчила на заосмотрення Галицької Армії. Частина грошей, які пожерли заграничні місії, більша часть котрих тільки скандали виправляла по закордонних кавярнях — вистарчилаб була теж на заосмотрення Галицької Армії. Це все факти, які повинен освітити також той, хто за них відповідальний. А які грубі міліони виплатив п. Мартос партіям!

Тимчасом для галицької армії, на якій стояла українська держава, не було грошей! Ба, вкінці на домагання, щоб додержано умову в справі заосмотрення Галицької Армії грішми відповів п. Мартос письмом з 3 жовтня 1919 ч. 2749., що Григорєв не діставав від них грошей а здобув Одесу! Це порівнання Галицької Армії з бандами Григорєва бачив я в актах Диктатури (де воно вилинуло дня 6. жовтня 1919. й занотоване під ч. 2404) тай записав у свій дневник як куріоз.

Читачеви певно ясно вже, що супроти таких відносин можна було побоюватися, що якась ґрупка старшин таки не видержить подібних обид і недодержувань обітниць тай на власну руку виарештує наддніпрянську владу і поставить Диктатора перед доконаний факт. Тим більше, що з такими думками почали приходити до Диктатури й наддніпрянські військові. Раз каже мені адютант Диктатора, що прийхала з фронту депутація від одної наддніпрянської частини (імярек) й про-

сить о висилку до них 2 галицьких старшин задля порозуміння в справі перевороту.

„Була у Вас?“ питаю.

— „Була в військовій канцелярії Диктатора й просила о авдієнцію у Диктатора“.

— „А Ви?“

— „Я не допустив її до Диктатора, бо хотів наперед поговорити з вами й довідатися, що це за отаман, що їх вислав“.

— „Знаю досить їх отаманів, але того ні“, відповів я. „Та скоро дам Вам інформації“.

Я ще ранком бачив у місті двох членів Стрілецької Ради. Одного з них, до якого мав повне довіря, відшукав я і запитав про того отамана. Він дав мені такі інформації, що я порадив адютантови, навіть з цікавости не говорити більше з його делеґатами. Нобоюючись одначе, що та делеґація може порозумітися потайки з частиною старшин галицької залоги, звернув я увагу отамана У. С. С. Букшованого на це, щоб не пустив на замах Галичан, а колиб уже був колись звязаний словом або обставинами, то нехай памятає, що до наддніпрянських мундурів усе тут менше булоб ненависти чим до галицьких.

Чиж можна дивуватися, що вкінці галицьке військо вхопилося одинокого способу, який остав: самопомочі. Воно сягнуло по цукор в державних цукрових заводах і щоб заспокоїти свої конечні життеві потреби, почало

міняти цукор за сукно, полотно й т. д. В моїм дневнику під датою 9. вересня 1919. записана перша вістка про це, як якийсь галицький хорунжий чи четар розвязав для свого відділу некуче питання заосмотрення. Я був саме присутний в канцелярії Диктатури, як від Мартоса прийшло з того приводу письмо з обуренням. Між галицькими старшинами, що тоді були в канцелярії панувало переконання, що Диктатор заборонить армії, брати цукор. Що тоді сталося з цею справою, не знаю. Здається, був це щойно один зі спорадичних випадків. Мартос заявляв тоді, що це нищить основу української валюти — risum teneatis! Опісля Поляки вивозили з околиці самого Камінця (де ще розмірно мало цукроварень) — цукор цілими поїздами й валками. Але вони мали „будувати“ українську державу й валюту по плану деяких мудрагелів, отож це ніщо.

Найбільше крику в справі того цукру робилося не так ізза факту, що галицьке військо брало цукор (його було багато), тільки ізза того, що воно ставило стійки по цукроварнях і не давало цукор розкрадати. Урядовці по цукроварнях були переважно Поляки й Москалі — й вони підносили страшний крик в своїм „добре зрозумілім“ інтересі.

Крім цукроварень взяло галицьке військо в посідання також гарбарні шкір у своїм районі, найбільшу в Бердичеві. І знов піднявся крик про „руїнницьку роботу“ Галичан.

Кінець кінців сотворено одиницю колегію постачання для обох українських армій, котра мала бути свого роду „диктатурою постачання“ — з власним судом, екзекутивою і взагалі широкими компетенціями. До цеї колегії належало двох наддніпрянських Українців і один галицький, а саме: Стасюк, бувший кооператор й управитель Центросахара та Трофименко, теж бувший кооператор, добрий знавець товарів, сукна і скіри; від Галичан отаман Др. Селезінка.

Перше засідання цеї колегії відбулося дня 1. вересня 1919. Рішено зірвати з дотеперішною системою і опертися на кооперативи. Перед приходом зими треба було одягнути армію, зреорґанізувати апарат постачання й витворити щось посереднього між системами обох армій. Міністер Мартос свято запевнив, що зараз видасть тій колегії 100 міліонів. На тій основі позаключувала колегія контракти, подавала й завдатки, але — Мартос виплатив 50 міліонів з цілковитим поминенням тої колегії постачанню — наддніпрянської армії, а про других 50 міліонів заявив, що „нема“. На тім розбилася властиво діяльність Колегії, витвореної по довгих нарадах, бо ні кунці, ні кооперативи не хотіли вже з нею говорити. Потягнути Мартоса до відповідальности не було де й перед ким: за ним стояла його партія (с.-д.), якої й Петлюра боявся. Ніякого державного форум не було. А преса?! Вона (з виїмком „Стрільця“, орґану Диктатури, призначеного для Галицької Армії)

вся була видавана за гроші наддніпрянського уряду, отож залежна в першій мірі від того ж таки Мартоса. До перших днів вересня звязана вона була такою цензурою, що цензура старої реакційної Австрії була ідеалом (конфісковано напр. радіоденеші, відомі цілому світови, як „державні тасмяниці“, конфісковано офіціяльні звіти Начальної Команди Галицької Армії, конфісковано найпотрібніщі сатирн т и п і в урядовців, які пускав навіть царський уряд і т. п.). Правда — була крім с.-д. преси й преса с.-р. Але її партія була в тіснім союзі з с.-д. Зрештою політична невробленість преси с.-р. не дозволяла їй відріжняти того, що треба писати від того, що писати не треба. Про це одно можнаб написати інтересну студію.

„Стрілець“ був одиноким органом свобідної думки й критики, що признавали навіть члени наддніпрянського уряду. Але його уважали протидержавним (!) органом і поставили в такі умови, що він не мав навіть льокалю; в одній кімнатці, яку я приватно по знакомству одержав від державного інспектора Кедровського, містилася: редакція, адміністрація, експедиція, друкарня (наші черенки, де їх і складали), ліжка складачів і ординансів. Машину до відбивання „Стрільця“ давали нам на кілька годин в ночи, всі друкарні заняли головно на друкування ще більше непотрібних чим дурних „наказів“, яких навіть їх команди не читали і т. п. Щоб одержати напір. який держава взяла

на учот, домагався від мене член наддніпрянського уряду, щоб я підписав, що „Стрілець“ не буде протидержавним орґаном! (Свідки: історик Ів. Кревецький і четар Романишин, адміністратор „Стрільця“). Розуміється, я такої обидливої для мене заяви підписати не міг і папіру не одержав. А що папіру було доконче треба, отож адміністрація „Стрільця“ мусіла допуститися такого злочину, як ширення корупції між урядовцями одного з міністерств — і в той спосіб роздобути потайки при допомозі перекупства троха папіру! Мене повідомлено про це потому, але в таких відносинах навіть принціпіяльний противник, який гидиться всякою корупцією, мусить закусити уста й мовчати.

На своїх двох сторінках малого формату мусів „Стрілець“ подати армії найпотрібніщі інформації. Оставало дуже мало місця, залягали навіть оповістки галицького уряду. Мимо того робили ми, що могли, вистудіювавши передовсім, як найбільш телеґрафічний стиль їзза недостачі місця. У нас в редакції були цілі дискусії, котрий уступ статті опустити, „бо не влізе“. А статті були й так маленькі. Зрештою про це, яку чорну бурю викликав „Стрілець“ і тими маленькими статтями, буде мова дальше.

Так відбігли ми від теми, як зрештою там у Камінци все життя політичне відбігало від усякої упорядкованої норми. Отож вернім до неї: Представник Галичан домагався в спільнім постачанню від початку

заряджена реквізиція одягу й обуви по містах. Було це тим більше оправдане, що в державних одягах (які вийняті з „обороту“ в усіх державах світа) ходила по містах маса людей, що нічого спільного з державою не мала. Та предложення галицького предетавника відкидали до самого майже кінця. Щойно як прийшла зима й упали сніги, на кілька днів перед самою катастрофою, заряджено в Камінці реквізицію, яка в однім дни дала 5.000 білизни, багато шкіри й обуви, одягу і т. д. Показалося, що можна було одягнути армію і то даром. Але це було вже за пізно. Здається, що в суматосі, яка невдовзі почалася, ті одяги зовсім не дійшли на фронт. Взагалі — все там робилося за пізно. А наші на власну руку без Наддніпрянців боялися переводити реквізицію. Серед даних обставин булоб викликали проти себе не тільки обурення населення, але й наддніпрянських влад, що булоб далеко гірше.

Може український читач важко віддихає і питає себе: чи це були божевільні люде? Тими словами, тільки не в формі питання, але в формі твердження говорив член Галицької Національної Ради др. С. Баран на спільнім засіданню до члена Директорії п. Макаренка дня 12. листопада 1919.

Ad 2) Я ніколи не був того погляду. Бо в тій „божевіллю“ був систем, опертий на фальшивім заложенню в політичній концепції впливових Наддніпрянців: вони думали, що при будові української держав-

ности можна опертися на Польщу і що для позискання Польщі треба понести значні жертви. Польща в першій мірі хотіла мати Галичину. Поки існував такий галицький уряд, який непохитно стояв на становищі, що Галичина Польщі добровільно не признає, — не могло бути навіть бесіди про дійсне порозуміння з Польщею хочби теоретичне (про практичну неможливість порозуміння з Польщею переконаються наші наддніпрянські брати — в польських таборах полонених, де самі будуть пасажирами — розуміється, буде це трохи за пізно). І длятого Галичанина всупереч законови усунено з Директорії. І длятого велася безпощадна боротьба з галицьким урядом. І длятого не давалося грошей галицькій армії, хоч гроші були. Я вже не говорю про скарб, який забрали потім Денікінці. Ні. Сам директор Макаренко заявив мені в присутности отамана Селезінки, Дикт. Петрушевича і сотника Стефановича, що денно друкується 32 міліонів гривень. Деж ті гроші подівалися? Де подівалися гривні, так часто привожені літаками з німецьких фабрик? Публиці не оповіщувано ніяких рахунків, ніякого буджету. Не памятаю також, щоб за часів мого урядування робилося це хочби на Раді Міністрів. Маю враження, що просто величезні суми забрали партії, ну й поодинокі „отамани", які удавали, що „формують загін". На повстанців теж ішли гарні суми. Які саме? Ніхто з нас не знав і не знає. Взагалі наддніпрянські „формації"

переважно робили враження приватних підприємств різних „отаманів“, які в меншій або більшій мірі числилися з Головним Отаманом з двох причин: 1) бо він давав гроші, 2) бо міг мати екзекутиву в Галичанах (заки прийшла Галицька Армія були С. С.). Але ті Галичане за свою вірну службу не одержували ні то признання, але навіть — на харч від Мартоса ....

Галицькій армії, якій передовсім повинні були давати гроші, бо на ній все стояло, не давалося грошей. Бо треба їм було між нею викликати сильне незадоволення галицьким урядом, щоби по зваленню Диктатури мати свобідну руку в закордонних справах. Тут було жерело цілої боротьби між українськими урядами. Галичиною торгувалося з Поляками без дозволу Галичан а галицьким військом малося рівночасно „будувати“ якусь українську державу — під протекцією Польщі! Це був такий абсурд, на який не згодився б був навіть найтемніщий відділ галицького війська і на першу вістку про це від нас бувби кинув зброю. І длятого ми в „Стрільці“ тільки обережно інтерпелювали наддніпрянський уряд про його торги Галичиною. Інтерпелювали щойно тоді, як уже через польську пресу передіставалися вістки до галицької армії, що наддніпрянський уряд заявив своє „десінтереса“ (зречення) в справі Галичини на користь Польщі. І вдоволялися ми навіть такими спростуваннями, як інж. Пилипчука, що властиво не простували нічого, бо не простували

там, де треба було, то є за кордоном. „Стрілець“ з таким „спростуванням“ ніде не доходив. Зрештою, якби навіть дійшов, то який це вплив могло мати по довершених офіціяльних актах?

Досить я був обережний в освітлюванню цеї найбільш болючої для нас справи, що видно зі всіх чисел „Стрільця“, а що мене в нутрі багато коштувало. Але ще більш обережний був Диктатор: він навіть мені не показав звітів галицького представника Панейка з Парижа, в яких була зясована вся шкідливість заяв про зречення Галичини. Я кілька разів просив о ті звіти для використання їх у пресі, розуміється дуже обережного, бо й мені залежало на тім, щоб галицька армія не кинула зброї. Але тих звітів я не побачив.

Диктатор ходив зажурений до краю і говорив: „Чогось подібного я собі ніколи не представляв!“

Він страшенно терпів і говорив про — самовбийство, хоч був зрівноважений чоловік. Видно: сильно мусів йому смакувати той оцет з жовчею, який пив зрештою кожний галицький жовнір — на Великій Україні, медом і молоком пливучій, і кождий галицький урядовець. Тільки кожному той оцет з жовчею інакше смакував. Чим хто більше знав відносини, тим гірше смакував йому .... Я був у такім положенню, що знав досить, але ще не все. Був чоловік, що знав більше від мене. І я не завидував йому того знання.

Що так робили наші наддніпрянські брати, я не

дикувся їм. Стверджую тільки факти, а передовсім той, що вони не знали Польщі і Поляків. Але що думати про тих Галичан, які знаючи Поляків, помагали валити галицький уряд, уживаючи до того діла високого гасла єдности й низьких лайок та страшного крику про зраду .... Їх не обходило ніщо, навіть документи про страшне винищування галицького племени Поляками, що напр. мене вилічили зовсім з усякої надії на можливість згоди з Поляками, яку мав я ще в Борщеві. І від тих людей мусіли ми слухати та читати найприкрішої клевети, серед яких над'уживалося навіть імени й пророцтв Тараса. В с.-д. „Боротьбі", органі стичного н. Безналка в ч. 9. перечитає колись історик тих часів: „Петрушевичам, Тарнавським, Левицьким*) Назарукам .... Проклін Тараса Шевченка (Осії глава XIV) з такими підчеркненими органом н. Безналка словами: (вас)

> ... Уловлять і судить не будуть. Роздягнуть, розірвуть, розіпнуть. А кровю вашою, — собаки! — Собак напоять! .....

Такі річи подавали публиці не тільки в поезії, але і в прозі**), чим підбурювали товпу темних або неінформованих людей до убийства. Офіціяльні

*) Відноситься до старого працьовника на народній ниві, довголітнього голови „Просвіти", парлям. й соймового клюбу, президента Дра Костя Левицького.

**) Гл. „Робітничу газету", орган наддніпр. с.-д.

домагання розстрілу без суду (!) ставив до Петрушевича сам голова держави (!) Головний Отаман Петлюра в справі Тарнавського, про що пізніше.

Одно в тім було ясне: що коли нас уб'ють, то певно без суду. Бо кожний неперекуплений суд, оскільки був би тверезий, або тільки в міру підхмелений самогонкою, мусівби нпр. мене увільнити, а засудити тих, що таке вписували несвідомій масі.

Найцікавіше в моїм положенню було те, що в часі такої вже не тільки політичної але й особистої тровлі проти мене — запрошували мене наддніпрянські влади до такої відповідальної роботи, як викладати в їх школі старшин про ідеольогію С. С., про Галичину і її політичний розвиток, що я й робив — в університеті і в великім залі театру.

Цей уступ слід закінчити. Бо я пишу спомини; а ніяких документів про заграничні справи під рукою немаю. Стверджую тільки, що заграничка політика наддніпрянського уряду вимагала від нього усунення Диктатури. Справу цю обовязані докладніше представити галицькі делеґати до Парижа й Варшави, як також сам Диктатор.

Замічу ще одну важну обставину, про яку одначе звязаний я словом і докладніше про неї писати ще не можу: Петлюра мав звязок з Пілсудським вже тоді коли про це нікому не снилося. Припускаю, що Пілсудський нещиро робив йому ріжні обіцянки, хоч мій інформатор був переконаний, що щиро.

Ad 3) Галицьке міністерство при Наддніпрянському Уряді утворене було в тій цілі, „щоб не треба говорити з Диктатором“ (слова Мартоса, які нераз цитував Диктатор). Утворено його ще тоді, коли Галицький Уряд мав свою територію і коли Наддніпрянці потребували його війська. Мимо того хотіли трактувати Галичину, як одну зі своїх провінцій всупереч волі Галицького Уряду, ка котрим мимо всего стояла більшість Національної Ради. Пригадувало це сербсько-чорногорські відносини. Словом — пахло Балканом від початку.

Річ ясна, що Галичане (навіть т. зв. „сепаратисти“) хотіли без виїмку приключення Галичини до Матері городів наших. Одначе з кількох важних причин не безумовно і не зараз. Була це справа зовсім подібна з „полученням“ військ обох держав, тільки ще більше складна, якої длятого ще більше не розуміли ті, що кричали за „повним“ і „негайним“ злиттям обох держав. „Від Кавказу по Сян хай один буде лан!“ кричали вони словами поета й уважали зрадниками тих, що також хотіли одного лану, тільки з межами для лучшого хозяйнування на бесумнівно ріжних полях того лану*). Сам поет був горячим приклонником своєї думки („без меж“). Але коли В. Пачовський побув троха в Камінці й придивився тому, чому міг придивитися — змінив свою

*) Гл. мою брошурку: „За що ми боремося“, вид. „Стрільця“, орґану Галицької Армії.

думку й заявився від тоді за конечність „межі". Він живе й може це посвідчити. Зрештою — є на це й інші свідки.

Одначе була ґрупа Галичан, що обстоювала „безумовне злиття" обох армій і держав. Складалася. вона з маленької горстки с.-д. Крім того було за цею думкою може 3-4 моїх партійних товаришів, радикалів Більшість управи моєї партії була проти. Націонал-демократія стояла безумовно на становищі Диктатури.

Галицьке міністерство було запереченням Галицького Уряду. Диктатор між услівями переходу Галицької Армії за Збруч поставив також домагання, щоби знести галицьке міністерство. На це домагання Директорія й наддніпрянський уряд згодилися, але не виконували його таксамо, як і всіх инших точок умови. І над цим розпочалися довгі дебати, наради, переговори між партіями й урядом, між обома урядами і т. д. Що часу втратив я на ці безплодні переговори, Бог оцен знає і др. Макух другий. Бо я з рамени радикальної партії брав у них участь. Була це для мене одна з прикріщих „стацій" Голгофти. Бо я в тім питанню не годився ні з Диктатором, ні зі своєю партією, ні з нац. дем., ні з с.-д., а мав свій погляд. Тимчасом мусів я як карний член партії заступати її погляд. А погляд партії був у тій точці такий сам, як Диктатора: Галицьке міністерство треба скасувати

На чолі його стояв с.-д. Вітик. На нього мав я

ілакний погляд, як на Безналка. Переловсім уважав я його за чоловіка, який з Поляками не піщовби — „на угоду“ — даром. А знаючи, як Наддніпрянцям залежить на удержанню галицького міністерства, волів я бачити Вітика в раді міністрів, чим иншого. Він уже був в їх очах зріся з тим міністерством. Формально мали слушність мої противники. Але я обстоював думку, залишити галицьке міністерство з чисто тактичних причин. А щоб галицький уряд не став через те безпредметовим предкладав я зміну компетенції галицького міністерства так, щоб воно стало чисто лучниковим звеном між обома урядами, причім Вітик мавби мати двох заступників, одного з галицьких н.-д., одного з радикалів — з тим, що без їх згоди не смівби робити на власну руку в Раді Міністрів ніяких кроків. Одначе моя думка кілька разів провалилася на Головній Управі радикальної партії.

Кінець кінців галицьке міністерство скасовано на домагання двох галицьких партій (на голос партій звертали там увагу). Але тільки формально. Бо фактично істнувало воно дальше — „ліквідувалося“. Була це одинока, зрештою ілюзорична, уступка, яку наддніпрянський уряд зробив галицькому по довгих і прикрих періпетіях, хоч з'обовязався до того ще перед Збручем. Наступило це перед катастрофою, бо 20. жовтня 1919 р.

Ad 4) Но тім всім слід приступити до характеризування взаїмного відношення обох урядів до себе. На підставі всего сказаного тут читач уже певно ви-

робив собі поняття про ті уряди і знає, що Наддніпрянський Уряд всіми способами старався усунути Диктатуру.

Повалення Диктатури не мусіло ще означати усунення всякого галицького уряду, подумає читач. Може Наддніпрянців дразнила тільки форма того уряду, яка нагадувала їм єдиновласте одної особи? Вони про це й говорили в пресі. А в „Боротьбі" оден з найбільш ненависних „арґументів" проти Диктатора було слово: хан. І чого було так завзято піддержувати якраз Диктатуру? Чи не лучше було її заступити иншою формою влади, більше демократичною, яка не дразнилаб так Наддніпрянців? Нпр. влада зложена з представників галицьких партій?

Я вже згадував, що над наддніпрянською владою партійні комітети мали рішаючий голос. Ті партійні комітети не мали й не могли мати вкоріненого впливу на народ, бо той народ за темний. Значить — влада їх була диктатурою клюбів, а не народною владою, за яку (до часу усунення Винниченка) можна ще було не без певної дози уяви уважати Директорію, що одержала санкцію Трудового Конґресу. Коли порівнати галицьку Диктатуру з наддніпрянською владою, — то безумовна вищість була на боці галицької влади і то власне в формі Диктатури, розуміється, як влади переходової, на горячий час. Гадаю, що признає мені слушність кожний, хто мав нагоду на місци переконатися, кілько днів або й тижнів треба було ходити по над-

дніпрянських урядах, щоб полагодити якусь некучу справу, яку Диктатор полагоджував протягом пятьох хвилин. А час не ждав, тільки плив собі дальше. Та коби плив. А то він летів.

Що до „недемократичности“ Диктатури, як форми влади, то можна спорити над тим, чи більше демократична в своїх основах була галицька Диктатура, чи олігархія наддніпрянських партій, де напр. Мартос, як міністер фінансів був без порівнання безоглядніщим „диктатором“, чим Петрушевич. Всупереч ухвалам і прирученням всіх чинників говорив, що галицькій армії грошей не дасть, бо Григоріев без його грошей заняв Одесу — і кінець.

Зрештою представляю собі, що булоб наступило по завалению Диктатури. Галицький уряд бувби зложений правдоподібно з трьох або шістьох осіб, по 1 або 2 представників з кожної галицької партії. Від галицьких с.-д. булиб напевно попали туди такі типи, як Безпалко, бо ґрупка с.-д. не мала людей і мусілаб таких признати тим більше, що вони своїм поведенням мали вже вироблену „марку“ у Петлюри. Першим їх ділом булоб „вибороти“ участь в галицькім уряді т. зв. четвертій галицькій партії, себто „Селянсько-робітничому Союзови“, який свого часу скликав був до Станиславова памятне віче. З тої „партії“ було в Камінци тільки двох людей: Дем'янчук і Устиянович. Вони в усім ішлиб рука в руку з галицькими с.-д. Зна-

чить — ніяка діяльність нового галицького уряду булаб немислима, бо голоси в нім стоялиб пів на пів. А колиб цеї нової „партії“ не допущено до нового уряду, то почалосяб була аґітація між армією ще гірше безоглядна, як вже починалася. Тільки тепер, поки істнувала Диктатура, можна було н. Безпалка і його „Боротьби“ просто не пустити в армію. А тоді він мавби право їхати до неї як офіціяльна особа. Я нічого так не був певний (і досі я тої думки), що з хвилею усунення Диктатури розвал галицької армії мусівби був наступити протягом дуже короткого часу. Словом — рушення Диктатури булоб рівнозначне з рушенням підвального каменя в будинку, по якім рушивсяб був цілий будинок.

Такого я був перекопання і так я й арґументував на засіданнях радикальної партії, котра могла рішити долю Диктатури. Др. Макух був і як член радикальної партії й особисто проти Диктатури: він мав особисто великий жаль до Петрушевича, а як член радикальної партії говорив, що це властиво Диктатура одної (нац.-дем.) партії. Одначе хоч з прикрістю, признавав слушність моїй арґументації та з тяжким зітхненням — постійно заявлявся за моїми внесками: піддержати Диктатуру. А таке становище його було тим трудніше, що він опісля був уже й заступником міністра внутрішніх справ у наддніпрянськім уряді. Притім постійно говорив, що почувається там як у „домі

варялів" тай обома руками брався за голову. Був це чоловік безумовно чесний і витривалий працьовник. Він ним оцет з жовчею не менше чим Петрушевич. Здається, що скрізь ділає „історична" Немезіс. Бо Др. Макух своїм лагідним поведенням супротя Поляків в Галичині причинився немало до того, що вони зростали в силу за нашими плечима — й опісля „віддячилися" нам (і йому) так, як уміють „відячуватися" тільки вони: з дому одержував Др. Макух вісти, що його вирабували ляхи до тла, а жінці й дітям доскулювали, як могли.

Довший час носився я з пляном — ділати з нутра жерела наддніпрянської влади.

Був на це одинокий спосіб: зреорґанізувати найбільшу з наддніпрянських партій, с.-р.

З тим пляном виступив я на засіданню Головної Управи своєї партії. План мій прийнято одноголосно. Полягав він на тім, що радикальна партія мала постаратися о це, щоб с.-р. запросили її офіціяльно до тісного контакту обох партій (потім мали ми предложити условія). Було це можна легко виконати, бо вже від Станиславова говорилося про потребу такого контакту обох селянських партій. Офіціяльні запросини ми одержали. Тоді предложив я Головній Управі своєї партії условія, під якими радикальна партія могла увійти в контакт з с.-р. Условія ті прийнято, а були вони такі:

1. Українська радикальна партія вступає не в злуку (бо на це треба буде ухвали конґресу) тільки в кон-

такт з укр. с.-р., стоячи на платформі державної самостійности України з парляментарною формою правління.

2. Обі партії беруть взаїмно участь в засіданнях Головних Управ та нарадах партійних з'їздів через своїх делеґатів з дорадчим голосом.

3. Обсаджують за спільним порозумінням так уряд центральний як уряди на місцях.

4. Творять спільні комісії для витворення політичної літератури і ведення аґітації між народом.

5. С.-р. допускають радикалів до фінансових і взагалі господарських інституцій, кооператив і т. п., на які мають вплив.

6. В справі земельній було якесь вимінаючо стилізоване услівє (якраз ті услівя не виписав я в свій дневник, бо мав їх списані окремо і в дорозі загубив; вони є зрештою в партійних протоколах). Я змагав до того, щоб погодити ідеал с.-р. про соціялізацію з інстинктом селян і предкладав такий вихід: соціялізація землі наступає там і тоді, де і коли $^2/_3$ села заявиться за нею. На партійній управі довго стилізували мою думку, кілька разів зміняли і вкінці якось уложили. Але я вже не памятаю, як.

Досить, що Ц. К. есерів приняв всі наші услівя — і наші делеґати почали ходити на їх засідання. Я не показувався, бо був уже persona ingrata, як приклонник Диктатури, „недомократичної" інституції, що

було гріхом тяжким, чим у Римі заперечення папського примату.

Дня 12. вересня наші делеґати (Др. Осип Когут і покійний А. Шміґельський*), які вернули зі з'їзду есерівського Ц. К. у Виннниці, зложили на засіданню Головної Управи Рад. Партії звіт про те, як виглядає Головна Управа найбільшої наддніпрянської партії. Звіт був прикрий. М. ін. говорили наші делеґати, що члени Ц. К. есерів поділилися на дві части в справі питання, чи їх партійна програма стоїть на принципі трудовім, чи на парляментарнім . . . .

По тім звіті втратив я надію на це, щоб радикальна партія скоро відіграла на Великій Україні подібну роль, як свого часу відіграла при перебудові давної народовецької партії в Галичині. Мимо того зносин не перервали ми. Раз на засіданню Головної Управи радикальної партії прийшло двох делеґатів с.-р. Вони весь час не відізвалися ні словечком, але вже сама їх присутність так вилинула на деяких членів нашої Головної Управи, що ті самі люде, які вчера в справі

*) Покійний Андрух Шміґельський на Великій Україні весь час держався радикальної партії, яка його колись виховала на політичного діяча. Брав участь в головній управі партії й співробітничав у „Стрільци". Почав був також писати політичні мемуари про початки радикальної партії й т. ін. Може в Проскурові між його паперами заховалася бодай часть цеї праці, про яку мені Покійний говорив.

Диктатури голосували за неї, тепер голосували проти неї. Справедливість вимагає додати, що так не поступили старі партійні члени, тільки „свіжі приобрітенія.“ Голоси стали пів на пів і Др. Макух як председатель знайшовся в дуже неприємнім положенні: дірімувати. Він дірімував за Диктатурою (25. жовтня 1919).

Кожний розсудний і відповідальний чоловік мусів серед тих обставин бути за Диктатурою, без огляду на це, чи вона була для нього симпатична чи ні. Але відносини розвивалися так, що ясним було, що Диктатуру кінець кінців повалять. Аґітація йшла щораз гірша, щораз більш безоглядна й заходила між військо. Вже ні Поляки, ні большевики, ні денікінці не були в очах противників Диктатури таким „ворогом України“ як — галицька Диктатура тай ті, що важилися стояти при ній. Ненависть до Диктатури переходила просто в якусь скаженину, підсичувану панами Безналком і Вітиком на публичних зборах і в пресі — безнастанно. Уступити їм було неможливо: тому, що знести Диктатуру, значило тим людям віддати владу над упорядкованою галицькою армією, щоб розложили її в найкоротшім часі, як розложено значну армію Директорії. Де були великі маґазини й засоби, відібрані від гетьмана й Німців? Де був хоч один наддніпрянський відділ сяк-так заосмотрений і з'орґанізований? Неспосібність тих людей кидалася в очі — віддавати їм в руки

ще и галицьку армію уважаючи я був несовісністю (помнучи вже політичне значіння упадку галицького уряду). Як хто кому повинен був передати владу над військом, то повинен це був зробити наддніпрянський уряд на річ галицького. Розуміється, разом зі скарбовістю та внутрішніми і и. справами. Це булоб уможливило завести якийсь лад у тім хаосі, а бодай відсунути катастрофу.

Бо яку внутрішню політику провадив наддніпрянський уряд? Яку він міг провадити, коли його міністри внутрішних справ не уміли відріжнити закона від розпорядку! Це не шутка, але гірка правда. І деж при такім стані можна говорити про якусь доцільну внутрішню політику? Про адміністрацію? Адже напереперед треба, щоб бодай верхи знали, що це таке адміністрація. А того не знав ні Петлюра, ні професор ґеольотії Швець, ні залізничний урядовець Макаренко, ні міністер внутрішних справ Мазепа, зовсім таксамо, як Петлюра не знав військовости, як міністер закордонних справ не знав звичайно навіть одної чужої мови, не кажучи вже про чужі відносини, як міністер праці Безпалко не мав поняття про це, як виглядає міністерство праці та говорив, що поїде вчитися до — Варшави . . . . І все те мав бути „уряд“ великої держави!

Здалека в Европі виглядало, що це большевицький уряд. А він тілька на папері мав якусь часію

видавати „революційні“ накази, декрети, „закони“ і т. д. В дійсности під омофором того „революційного“ уряду в самім місці його осідку всі віллі і палаци польської шляхти тішилися надписами: „Дім увільнений від реквізиції“ — в часі, коли найпотрібніщі уряди не мали помешкань, коли старшини спали на столах в канцеляріях, коли хворі й ранені не мали де голови склонити! Це факт, який посвідчить кожний, хто був там і мав очі, щоб бачити й уха, щоб чути. Не знаю, чи нпр. польській шляхті жилося в часі царату лучше як під цим „революційним“ урядом. Бо під царатом не мала польська шляхта можности так безсоромно рити проти держави, на землі якої жила.

В заграничній політиці той — не проти ночі кажучи — „революційний“ уряд орієнтувався на найбільш реакційну державу Европи: на Польщу. А весь час сподівався допомоги від антанти, яка очевидно й чути про нього не хотіла. А Галичанам той „революційний“ уряд (забезпечений, скрізь застрахований, у польських панів — „на всякий випадок“) наказував „боротися до останної каплі крови“ — на всі фронти (не даючи їм одягу, ні обуви, ні харчу, ні муніції, ні навіть паперових грошей!). Більшої комедії годі собі представити. Чи такому урядови можна було віддати в руки галицьку армію?

Думаю, що кожна людина з розумом відповість: Годі!

Чужі аґенти знали докладно про стан справи.*) Не дивуймося, що такого уряду не визнали. Це не булоб наступило мабуть і тоді, якби визнання не противилося французькій політиці, що мала за ціль: відбудувати Росію і по можности сильну Польщу. Нехай читач вдумається в обставини і віддповість сам собі на питання: Чи він з чистою совістю міґби доручити таким людям владу на величезнім просторі, де живе 50 міліонів душ і де заанґажовані економічні інтереси багатьох держав світа? Тимбільше, що були й солідні люде, з яких можна було зложити добрий уряд.

Чомуж ми, знаючи цей стан річей, від початку не виступили проти цего уряду?

Я вже згадував вище, що Велику Україну пізнавав помалу і все відкривав річи, яких попереднього дня бувби навіть не припускав. А щож доперва говорити про инших, які свіжо прийшли? До них належав і Петрушевич. Він майже до кінця вірив, що ті люде прозріють і побачать, що так дальше не може йти та зложать коаліційний кабінет з відповідних мужів (з самих Наддніпрянців можна його було зложити).

Перший удар проти наддніпрянського уряду ви-

*) Поляки представляли цей уряд перед світом ще гіршим, як він в дійсности був — хоч у них діялося майже те саме — з виїмком армії, за яку дбали Французи. Поляки без допомоги Французів неспосібні були власну державу упорядкувати, не то ще й українську!

мірив я в „Стрільци“ щойно по скандалі й сорому, який зустрів нашу добру армію в Київі дня 31. серпня 1919 р. Диктатор і Галицька Начальна Команда і всі розважні люде між Наддніпрянцями були тої думки, що на Київ не треба йти перед заняттям Одеси, яка отворить нам доступ до світа. Але інакшої думки був Головний Отаман Петлюра. Іменем військової канцелярії Диктатора підполковник Долежаль вніс письмо, в якім представив усю шкоду, яка може вийти з походу на Київ. Нічого не помогло. Військо по волі Головного Отамана мусіло йти на Київ і здобуло його від большевиків — для Денікіна.*)

Тоді написав я статтю „До булави треба голови“ й помістив її в „Стрільци“ як дописъ. Числа цего до армії, розуміється, не допущено. Невдовзі приїхав до мене особистий ад'ютант Петлюри отаман Бень. Був він в редакції „Стрільця“, не застав мене і приїхав до моєї приватної кватири разом з адміністратором „Стрільця“ чегарем Романишином, який його привіз. Розмова між нами відбулася в присутности Романишина й виглядала так: Бень:

— „Чи ви не могли б зі мною поїхати до Головного Отамана?“

— „Не поїду з отих причин: Головний Отаман торгує Галичиною без волі й відома Галичан. Я вже

*) Гл. брошуру „Похід укр. військ на Київ“ Дра Л. Мишуги, який в тім часі був при Штабі Головного Отамана.

досить довго жив на світі, щоби розуміти, що ні одна держава не повстала відразу в цілім етнографічнім обсязі та що нераз треба утяти ногу, щоб ратувати голову. Але Головний Отаман зовсім не знає відносин в Галичині, яка не є ні рукою, ні ногою, тільки мозком України! Чому він бодай приватно не запитав Галичан, які кавтелі в договорі з Польщею потрібні або вказані в цілі забезпечення Галичанам їх істнування? То одно. А друге: Скандал з Київом, який завинив Головний Отамач. Перекажіть йому це від мене! Нехай уже раз перестане робити те, на чім не розуміється! Я не думаю, щоб він перестав називатися Головним Отаманом. Нехай їздить до армії, нехай промовляє, нехай помінує людей, але нехай не мішається до оперативних справ! Сам до нього вже не поїду, бо я говорив з ним не раз і не десять разів — все без наслідків".

Чи переказував це отаман Бень Петлюрі, не знаю.

Проти Безпалка, хоч як я його не терпів, не виступав я також, щоб не говорили, що хочемо дискредитувати уряд. І ще з одної причини. Читач мусів уже запримітити, що я далеко менше уваги звертаю на партійну чи клясову приналежність людини, чим на її індивідуальність. Сильній індивідуальности, людині, яку Німець називає „tüchtig" а бодай „leistungsfähig", готов я вибачити дуже багато, навіть недостачу етики супроти своїх. І з тої точки погляду приглядався я й

Безпалкови на новім ґрунті. Ніякого міністерства праці він, розуміється, зорґанізувати не міг. Але цего я в думці не брав йому за зле — вже тому, що знав, як трудно було мені орґанізувати міністерство преси хоч я з пресою більше мав до діла, чим він з міністерством праці. Вправді „псевдоніми", які боронили п. Безпалка як міністра праці, писали, що на це становище не треба ні юриста, ні інжиніра, тільки людину, яка дбалаби про інтереси робітництва. Але це очевидно пуста фраза. Бо про ті інтереси треба якось дбати: або шляхом законодатним, або шляхом орґанізування практичних робіт, а властиво одним і другим шляхом — не видаванням відозв хочби таких крішких і довгих, які видавав п. Безпалко. В тім був він дуже подібний до Гол. Отамана С. Петлюри, який оповіщував просто цілі романи під надписом „наказ", довжезні, водянисті, без змісту, з яких абсолютно годі було зміркувати, чого той „ґенерал Петлюра" хоче. Особенно клясичні були мобілізаційні накази.

Вперве виступив я проти Безпалка в „Стрільці" аж по київськім скандалі і з його приводу. Було це так:

На вістку, що наші війська здобули від більшовиків Київ (31. серпня 1919.), заряджено в Камінци нарад. На нараді, в якім взяли участь також усякі присутні в Камінци офіцири для звязку з Румунією, виступив Безпалко з бесідою, в якій для хвилевого ефекту перед товпою напав на Румунію. Вона була одино-

ким доставцем амуніції для наших військ (доставляла її неофіціяльно). Застановлення достави муніції кожної хвилі могло поставити нашу армію в дуже важке положення. Супроти того такий виступ міністра на прилюдним торжестві був крайно шкідливим нонсенсом. В кожнім нашім кабінеті скомпромітований тим міністер мусівби уступити. У нас, розуміється, ні. Я звернув на цей виступ Безпалка увагу в „Стрільци“ — зрештою дуже здержливо, щоб засвідчити, що публична опінія у нас не є до Румунії ворожо настроєна і що міністер Безпалко не був її висловом.

Так почалася гостра пресова кампанія. Я переконавшися по тім його виступі, що він і політичного спритy не має, уважав за потрібне, представити публиці „вартість“ того міністра тим більше, що був він найближчим дорадником Петлюри.

Кампанія в пресі почалася дика (так я її не починав). Органи п. Безпалка не придержувалися вже ніякої публіцистичної етики, представляли мене як найбільшого шкідника, лаяли навіть за нотатки, яких я зовсім не писав, приписуючи мені, що це я писав і т. д.

Пресову кампанію в Камінци можна поділити на дві части: Одна була звернена проти Диктатури і в цій кампанії брала участь безумовно вся преса (з виїмком, розуміється, „Стрільця“), з якої орґан с.-р. „Трудова Громада“ держався найбільш прилично. Вся ця преса видавана була за гроші наддніпрянського уряду

(via партії, або просто), з чого аж три орґани були в руках (або під впливом) „галицьких і буковинських с.-д.“, себто просто сказавши: Безпалка й Вітика: „Робітнича Газета“, центральний орґан с.-д., „Галицький Голос“, орґан Галицького Міністерства, якого шефом був Вітик і „Боротьба“, звана шумно „орґаном укр. соц.-дем. Галичини й Буковини“. Важко було дивитися на це, як малесенька ґруна людей розпоряжала таким числом орґанів і занихала їх в найтяжчім часі нападами на Диктатуру. Довго й даремно шукатиме в ній будучий історик розумної статті про найбільш пекучі справи, як про одяг для війська, про ліки, про страшний стан шпиталів, про страшний стан валюти, про страшну дорожнечу, про абсолютну дезорґанізованість влади на місцях, про військові школи, про буджет і т. д. і т. д. А за це знайде масу статей про „прінціпи“ й про „шкідливість“ галицької Диктатури, як основу, початок і кінець усякого зла.

Друга часть пресової кампанії було чисто особиста, звернена проти мене, як „головної підпори Диктатури.“ В ній не брала участи „Трудова Громада“ й „Галицький Голос“ (де я мав знайомих у редакції). За це уїдав на мене ще гірше чим „Боротьба“ — фронтовий орґан „Український Козак“ (гл. напр. ч. 56) — так, якби для війська на фронті не було нічого важнішого. Сміх і горе було, дивитися на це й переживати це.

На Диктаторі Петрушевичу не оставляли розу-

міститься, сухої нитки. Рівночасно з тим самим чоловіком провадив на дніпрянський уряд, за якого гроші видавані були ті органи, вічні переговори на тему „згоди“, причім Головний Отаман Петлюра як Голова Директорії незличиму скількість разів вневняв його, що застановить лайку в пресі. Розуміється, ніколи цего не виконав.

З камінецького озера лайки можна вибрати, крім тея про „принципи“ й Диктатуру, ще такі, які порушив я в „Стрільци“, а саме: 1. справу фаховців, 2. справу переповнення урядовцями центральних урядів, 3. справу коаліційного кабінету, 4. справу політичної орієнтації.

Справа фаховців викликала озеро лайки на мене. В своїй статті домагався я, щоб нефаховими силами не обсаджувати пяких постів, особенно військових, як це скрізь діялося там. Притім звернув я увагу, що серед атмосфери, яку в той спосіб витворено в усіх урядах, не вдержиться жаден спеціяліст. Бо він чує в душі погорду до шефів, які не мають поняття про діло. (Зрозуміли це досить скоро більшовики й мимо своєї демократичности взяли на службу старих царських Ґенералів та урядовців). Вкінці звернув я увагу на це, в який смішний спосіб хотуть урядові кола й органи дискредітувати фаховців: оповіщують, що вони вкравши навіть 100 (!) гривень, утікають, — хоч кожному відомо, що й замітач улиці не скомпромітується крадіжкою 100 гривень в часі, коли сніданнє більше коштує. — Замість спокійно розібрати цю тему, урядова преса

обкидала мене лайкою й такою грязюкою, як це, що я покриваю — злодіїв і шкоджу державі. Розуміється любовних відношень до себе по тій статті я не сподівався: адже весь урядовий склад з малими виїмками зложений був з людей, котрі найменшого поняття не мали про справи, якими мали орудувати. А всеж таки не сподівався я аж такого реву обурення. Один з панів під різними псевдонімами (всім було відомо, чиї це псевдоніми) і закриваючи свое неуцтво — цитатами, почав публіці виказувати на всі лади, який я страшний злочинець. Я не мав місця в „Стрільці", щоб виказати всю абсурдність їх „арґументів" і боронився тільки короткими нотатками в хроніці. Взагалі всю полеміку старався я перенести в хроніку. Годі не згадати, як псевдонім „Учитель" боронив напр. п. міністра Безпалка, що він може бути міністром праці, бо — у Франції й Німеччині є також нефахові міністри! Так ніби упорядковані держави можна порівняти з Україною!

Неменш непримемна була для уряду друга справа, яку я підніс, а саме переповнення урядів. На прикладі міністерства внутрішніх справ, де було аж 950 (!) урядовців, виказував я їм, що для такого числа урядовців нема в тім міністерстві не тільки кімнат, але й крісел, а про працю то й бесіди шкода. Вони не маючи де сісти ні що робити, ходили по всіх салях чередами й займалися балачками, а притім займали по кілька посад, щоби брати по кілька „жалувань": бо менше-

більше і в инших установах можна було так посидіти на футрині від вікна, поговорити й піти. Були це збіговища партійних і особистих знакомих, які українську державу коштували страшні суми. Я предкладав: нагнати тих 900 урядовців, а залишити в міністерстві 50. Річ ясна, що тих 900 урядовців, почувши такий „напад“ на свій карман, не могли бути приятелями „Стрільця“. І легко їх було переконати, що я найбільший шкідник, а вони корисні для держави й суспільности.

До скаженини доправдила моїх противників третя справа, яку я порушив в „Стрільци“, а саме справа потреби реорґанізації кабінету. Зробив я це дуже оглядно, зазначуючи, що ця справа повинна бути доконана тільки за згодою „лівих“, себто урядових партій і то виключно Наддніпрянцями, щоб не думали, що ми Галичане хочемо „захопити владу“. Мимо того центральний орґан с.-д. „Робітнича Ґазета“ в статті, п. з. „Схаменіться, недолюдки!“ загрозив простим і ясним арґументом у відповідь на мою статтю —: погромом .... Був це, розуміється, крик переляканих панів, які добре знали, що виконання погроз було тільки в руках тих, яким вони грозили (що я їм і відповів в „Стрільци“). Бо ми мали в Камінци військову перевагу.

Та з цего читач може представити собі, яке там було становище публіцисти, що хотів мати свобідну думку й очі відкриті на все. Якби не перевага галицького війська в Камінци, ніяка свобода слова булаб

взагалі неможлива. Ті „нездари, що не уміли з'орґанізувати не то держави, але навіть одного повіта“*), за ніяку ціну не булиб допустили свобідної критики. Згодом взялися вони до захитання аґітацією дисциплїни в галицьких частинах. Петрушевич з обуренням говорив мені, що читав офіціяльну відозву міністерства преси (ч. його видань 106), у якій пробувано валити дисципліну останної остої ладу й порядку: війська. Тай говорив мені, що ту відозву почали шарити між галицькими військами. Я сам не бачив її.

Найбільша й найголосніша лайка підялася ізза поміщення в „Стрільци“ статті Дра Костя Левицького п. з. „Куди дорога“, передрукованої з віденського „Українського Прапора.“ В тій статті заявлявся сеніор галицьких діячів за політичною орієнтацією на Росію. Я уважав за відповідне помістити її з інформативно-публіцистичного обовязку і на самім переді зазначив (від редакції „Стрільця“), що наше становище до цеї статті виясняємо в найближших числах. Значить: я зовсім не зсолідарізувався з поглядами Дра К. Левицького — ні поміщуючи цю статтю, ні в слідуючій, своїй статті на цю тему п. з. „На роздоріжжі.“ В ній скритикував я статтю Дра К. Левицького за його відношення до Румунії, а справу орієнтації на Польщу чи Росію поставив так, як уже давно її треба було поставити: предложити її до

*) Слова Дра С. Барана на спільній нараді з 12. листопада 1919.

вирішення представникам ширших кругів, яких можна було зібрати. Бо справа ця надто відповідальна, щоб одиниці чи малі гурти хали її вирішувати на власну руку. Не відважився зробити цего навіть великий гетьман Богдан, що сотворив нам державу і довгі літа оборонив її. Питання це длятого таке важке, бо фактом є, що під Росією наша етнічна маса не тратила території, тільки збільшувала її, а під Польщею тратила землю, а зискувала в боротьбі з нею і тільки з нею своє національне лице (яке затирала Росія).

Ніякого інакшого становища „Стрілець" ніколи не займав. Денікіна уважав „представником трупа без голови" і так писав про нього. „Стрілець" писав виразно, що „Денікінці це абсолютні вороги всіх народів бувшої Росії" і т. п.

Мимо того орган Головного Отамана Петлюри (офіц. орган Штабу Дієвої Армії) „Україна" (на яку йшли величезні суми) прозивав мене денікінцем, москвофілом, монархістом і т. п. (гл. напр. ч. 30). Я міг був на це відповісти, якто Головний Отаман Петлюра радився в Тернополі окружного комісанта Тернопільщини Дра Ілька Цьокана, чи не заложити собі на голову королівську корону (що др. Цьокан прилюдно оповідав нераз). Але не хотів я заогнювати і так невиносимо тяжких відносин. Зрештою я не мав замір підкопувати Петлюри, хоч щораз виразніше бачив, що мабуть справдяться слова Винниченка про Петлюру, сказані перед

виїздом Винниченка. Мені й тепер ще за прикро їх подавати до прилюдного відома. А тоді я ще був готов піддержувати не тільки Петлюру, але навіть Безпалка або Темницького, якби був бачив, що з їх роботи матиме хосен держава.

Орґан Петлюри витягнув з моєї книжки „Слідами Укр. Січ. Стріль.“, друкованої ще за старої Австрії, уступ, в якім обстоював я конституційну монархію й перенечатав його на доказ, що я монархіст. Я відповів в „Стрільци“, що книжка та печаталася ще в часі, коли пани з „України“ ревіли „Боже Царя храні“ та що їм і тепер далеко ще до конституційного монархізму, а одиноко доброю формою правління для таких панів уважаю но тім, що бачу — царат з тюрмою й нагайкою.

По такім argumentum ad hominem притих орґан Головного Отамана. Але згодом знов виступив з під'юджуванням до погромів — Галичан . . . Чи це буде вже апоґей страхіть? подумає читач. Але почує відповідь: Ні. Будуть ще гірші річи. А найгірших я зовсім не оповім, бо знаю їх тільки зі слуху: перебули їх ті, що довше видержали на Великій Україні, чим я. Нехай вони розкажуть. Та — йдім далше.

Так став я „реакціонером“ і навіть „духовим представником реакції“.*) Хто не вірить, може про це не-

*) Серіозно цих закидів годі було брати, бо ті самі панове при зміненім вітрі закидали „анархізм“ і т. п.

рекопатися з преси тих панів, що вже тоді були зв'язані з найгіршими реакціонерами, яких можна собі уявити. Невдовзі опинилися вони — в Варшаві, холопами холопів Франції . . . Це було їх найбільш „революційне“ діло, якого зрештою можна було по них сподіватися. Туди, в страшні табори ляцьких полонених, де пляново винищувано Українців, затягнули вони й найкращу частину свого війська — вірних їм до смерти й польського сорому Січових Стрільців. Туди хотіли потягнути й всю галицьку армію. Але того ми вже не дали їм зробити, бо занадто добре знали Поляків.

Замічу, що всі напади на Диктатора, на мене і т. д. відбувалися анонімно або псевдонімно, коли я писав отверто під своїм іменем. Коли ж я почав їм прилюдно витикати це стріляння ізза плота, почали вони підписувати напади: „Соціялдемократія Галичини й Буковини!“ Я занитував с.-д. діячів, як Старосольського, чи вони солідаризуються з тою кльоакою, яку лає „Боротьба“, й одержував відповідь, що вони навіть не читають її (це розуміється за слабе оправдання). Раз панове з „Боротьби“ здобулися на підпис — але не самі, тільки казали підписати напад одному нескінченому гімназистому, зрештою спосібному хлопцеви, який зробив це — припускаю — ради хліба. Таку боротьбу вела „урядова“ партія . . .

Характеристику ріжних типів „правлячих“ кругів знайде читач в моїх сатирах, як „Хам“ і „Дурень на

становищі" (мало бути: „Курень при владі", але з цензурних причин змінено, а потім остало так).

Заки прийдемо до опису т. зв. „переходу" Галицької Армії до Денікіна, кину ще кілька смуг світла на відносини в Камінці. Дня 25. жовтня 1919 скликано т. зв. державну нараду, на яку запрошено Диктатора, всяких можливих „нотаблів", всі редакції і т. п. Я вже не йшов, бо уважав їїм на такі наради за марнування часу. Перебіг і виспід наради був такий, якого можна було сподіватися. Реферував мені про неї тіїм. учитель Т--ук, чоловік, що бистро помічав: „Зпочатку, оповідав, лаялись як у „Боротьбі". Нападали на Диктатуру. Премієр Мазепа*) робив вражіння революціонера, котрому як удасться замах, то добре, а як ні, то друге добре. Показалася нечувана партійна безоглядність особенно супроти народної партії. Представник її Богун **) остентативно опустив салю. Так і чути було, що якби мали силу, то вирізали би усіх противників. Нарада тривала до години 3 рано."

*) Я забув зазначити, що по довгих переговорах обох урядів, по сварнях, погрозах, заявах прийшло вкінці до „реорґанізації" кабінету. Виглядала вона так, що премієром і міністром внутрішніх справ став с.-д. Мазепа, який був доси тільки міністром внутрішніх справ, а премієр с.-д. Мартос, який був рівночасно міністром фінансів, став тільки міністром фінансів — і дальше робив, що хотів. І на це треба було місяців сварок!..

**) Його держали в тюрмі без подання причини й випустили аж по довгій голодівці.

Предметом наради була вічна тема „єднання".

І так „єднались" в салі. А на дворі відбувалося ще краще „єднання". Площу перед губернаторським палацом, де відбувалося „Єднання" політиків, обсадили наддніпрянським військом. Коли про це довідалася галицька залога, прийшла також на ту площу і то з двома кулеметами, щоби в потребі боронити Диктатора. Як Наддніпрянці побачили, що Галичане привезли „техніку" (так називають там машинові крісі й т. п.), пішли по свою „техніку". І так скріплювалися майже цілу ніч! В тім напруженню треба було тільки, щоб один другому наступив на ногу знебачки, аби почалася бійка. (Знаю це з оповідань, не з власної обсервації). В такій атмосфері добре було „єднатися."

Найкраще представлю читачеви чистоту тої атмосфери і її запах, подаючи йому кілька китиць з „Боротьби":

Властиво якби прийшлося розбирати статті „Боротьби", орґану міністра Безпалка, якого випиралися навіть його партійні товариші (що правда, випиралися тоді тихцем) — то майже все, що в ній пишеться, можна поділити на три пайки: І. Брехня. ІІ. Неуцтво. ІІІ. Лайка. Не пишу цего задля полеміки, бо 1) и. Безпалка вже не треба більше „разоблачать", коли тепер і явно випираються його партійні товариші, 2) оскільки мені відомо, залишилося небагато комплєтів „Боротьби". Я тут довго розшитував, заки у одного зі збирачів бібліоґрафічних рідкостей знайшов тих 9 чисел кам-

нецької „Боротьби“. Значить — вплив її „думок“ на будуче не буде могутній.

Коли ж я говорю про неї, то роблю це виключно для характеристики даного часу і подій, точніше: для характеристики натольотічних проявів революції.

Зачнім від першої статті 1. числа н. з. „Шляхами держаного злочину“. Починається вона так: „День відродження галицького народу до самостійного державного життя був рівночасно днем державного злочину української буржуазії і її проводників в Галичині“.

Це речення належить до другої категорії: безграмотного (як на публіциста) неуцтва. Поминаю глупу стилізацію про „Галицький нарід“ і запитаю: Кому відома в Галичині „українська буржуазія?“ Міста — неукраїнські. Промислу й фабрик там не було не тільки в Українців, але й у Поляків. Нафтовий промисл в руках чужинців. Селян навіть більшовики не зачислюють до буржуазії. Остає робітництво й троха бідного урядництва (всі вищі місця були в руках Поляків). Деж була та українська буржуазія в Галичині? Брошурково „освічений“ редактор не може собі представити, щоб десь могло не бути буржуазії. І бореться з вітраком (але ціляє в конкретних людей).

Друге речення тої статті звучить: „Коли нарід піднісся до революційного акту 1. листопаду і кинувся в криваву боротьбу проти шляхетської неволі, — галицькі парляментарні посли піднесли рівночасно стяг

контрреволюції, проголошуючи себе найвищою державною владою".

Це друге речення належить в першій части до першої категорії (І. Брехня), а в другій части переважно до другої категорії (ІІ. Неуцтво). Але і в другій части того речення є брехня. Що до першої части речення, то революційний акт 1. листопада 1918. р. обдумала й виконала якраз та категорія людей, яку ред. „Боротьби" хоче уважати українською „буржуазією". А „народ" без тої української „буржуазії" бувби і в сні не снив про це, бодай в тім часі. Я був особисто при підготовці цего акту і знаю справу. Що до другої части речення то воно передовсім неправдиве: бо найвищою владою Західної України проголошено відразу не тільки послів парляментарних і соймових, але також представників всіх українських партій. Між ними як представник партії увійшов в Національну Раду також я, а згодом і п. Безпалко на тій самій основі. Глупота цего речення полягає знов на тім, що ніхто не в силі показати розумнішого способу зложення Найвищої Влади в тім часі: Переведення виборів було тоді неможливе, бо це як відомо довго тривав. Чисто партійний склад Ради давби ще менше представників лівим, бо його булиб укладали після останнього показчика виборчої сили. А тоді напр. с.-д. мали в парляменті на 33 українських послів — одного (Вітика). В соймі ні одного. Зрештою фактично був склад цеї Найви-

щої Ради партійний, бо з малими виїмками (вірилістів) всі її члени належали до одної з українських партій. І чого в тім моменті хотіла „Боротьба?“

Так требаб розбирати речення за реченнім і виказувати три вище зазначені групи „думок“. Але на це в Камінци не було ні часу ні папіру. Тай тут його шкода. Длятого вихоплю тільки дещо з „державних злочинів“, які виссав собі з пальця орґан п. Безпалка, що бачив тріску в оці других, а не бачив цілого ліса дрючків в очах власних і своєї компанії.

Тріскою тою — вона, що правда, істнувала — було те, що часть парляментарних послів за довго оглядалася на Відень. Але хто знає виснаження Галичини в тім часі і всі обставини, ну, тай вихования й атмосферу тих людей, як знають її люде, що писали в „Боротьбі“ (бо самі вносили гучні многоліствія цісарям хоч с.-д.), тому й на думку не прийде, називати це „злочином“. Зовсім подібно мається річ і зі справою злуки обох Україн. В дійсности нема такого Галичанина, котрий не хотівби злуки. Але тільки неук, який не знає, що напр. підбите Росією Царство Польське через сто літ задержало окремі закони, може кричати про негайну злуку без усяких кавтель правних, адміністраційних і т. д., не кажучи вже про політичні вимоги хвилі. Годі сумніватися, що напр. М. Галкевич, який виступив з резолюцією про злуку, мав на думці ухвалу самого принципу злуки, а не переведення її зараз, бо

це було неможливе. Ухвала принципу булаб в нічім не змінила відносин, а багато політиків було тої думки, що булаб утрудняла нам становище супроти австрійських команд, які ще тоді мали силу в руках. Це було ще перед переворотом і ухвалення такої резолюції булоб напевно скінчилося увязненням. А тоді велике питанне, чи булоб прийшло до акту з 1. листопада. Все це знала, розуміється, ред. „Боротьби“, але це їй зовсім не перешкоджувало писати про „державних злочинців“, які — „знеохочували (!) суспільну мораль . . .“ Дійсно, трудно в цім місці не засміятися, маючи перед собою орган такої високої суспільної моралі, як „Боротьбу.“

Я тільки прикладово вибираю деякі „думки“ з „Боротьби“, бо багато людей припікало прилюдно освітити вею неправду тих закидів. Годі сумніватися, що бодай 2—3 зробить це. Не можу одначе помінути таких особистих нападів, як пр. у тійже „Боротьбі“: „Вже тиждень п. Назарук спакувався і сіяв паніку по Камінци. Тепер як чуємо п. Н. перший утік в невідомім напрямі й без цілі . . .“ (ч. 1 з 12 X. 1919).

В тім часі ні мені, ні нікому з Диктатури навіть не снилося, утікати „в невідомому напрямку і без цілі“. Виїхав я з Камінця щойно з 15 на 16 листопада 1919 разом з галицьким правительством. Одначе вже в жовтні був я тої думки, що Диктатор повинен виїхати з Камінця до армії з ріжних причин м. п. тому, що це було просто понижением уряду, сидіти під боком польського

фронту, який протягом кількох годин міг знад Збруча пересунутися на лінію Смотрича. Це я разураз повторяв Диктаторови. Одначе він усе був тої думки, що може удасться довести до порозуміння з урядом наддніпрянським — і тому не виїздив.

Друге число „Боротьби“ з 13 жовтня 1919 ще „краще“ чим перше. Вступна стаття: „Сіячі паніки.“ В цій статті на мене не нападає (в нотці ніше виразно, що я „вже заспокоївся“) а за це Диктаторови Петрушевичеви закидає, що то він ширить паніку і що це „з погляду державного є — злочин, бо паніка може перенестися й до фронта й вилинути розкладаюче . . .“ „Нам Галичанам стидно за Петрушевича, як галичанина й українця, що він видав свої недорічні розкази.“ (Читач не повинен забувати, що так редаґований орґан ті панове намагалися ширити між галицькою армією, котрої начальником був Петрушевич). „Нас повідомляють, що деякі козаки з охорони п. Петрушевича були лішими патріотами єдиної України й в і д м о в и л и с я їхати.“ „Геть з панікою та з полохливими «Народніми Героями»!“

Все це з приводу того, що тоді кінчилося завішення зброї з Поляками. Про відновлення його Диктатор нічого не довідався від Наддніпрянців, бо й вони не знали, чи Поляки схочуть відновити. Отож Диктатор видав наказ, щоб галицька залога приготувалася до евентуального виїзду, що зробивби кождий розсудний

чоловік. Але „Боротьба“ крім такої вступної статті помістила ще фейлетон, у якім є такі квітки „суспільної моралі“:

„Горе, Горе! Україна гине!

„Незчисленні полки йдуть на нашу землю. Тікай, спасайся! Ой ратуйте, хто в бога вірує! Хан західного вілєту Ботокудів ходив по кімнаті із кутка в куток...“

Таким тоном — до кінца. По тоні всі пізнавали, хто автор цеї приличної „праці“. Знав це й Диктатор. Але хоч мав силу, потрібну до виконання аресту, не зробив цего. А це тільки додавало „відваги“ людцям „з суспільною моралю“.

Як „розумно“ було сидіти в Камінци під боком польського фронту, нехай осудять читачі також по факті, що між наддніпрянськими граничними полковниками (розуміється, вони стояли на границі без війська) часто лучалися — Поляки. З Диктатури зверталося увагу наддніпрянській владі, що ті Поляки можуть бути в в порозумінню з польськими наїздниками. Але коли читач думає може, що їх замінено*), то грубо помиляється. Основи цеї бездонної наївности не знаю напевно. Правдоподібно була нею віра, що це польська „демократія“ або якийсь инший подібний нонсенс.

В тім самім числі „Боротьби“ є ще інтересна

*) А замінити було ким, бо на такі масні пограничні посади буліб з підскоком пішли всі, що викручувалися від фронту.

своїм „правительственним тоном“ стаття звернена проти „Стрільця“ під заголовком „Не рух!“ Ось вирвики з тої демагогічної ельокубрації:

„Стрілець у ч. 80 читає мораль правительству: „Нас досі не визнали і не визнають, поки у державної керми не стане коаліційний кабінет, який представлявби весь народ.“ — Отже „Стр.“ жалується на „диктатуру“ соціялістичних партій... Чи представляє диктатор Петрушевич весь народ? Чи є там, при п. Петрушевичу коаліція, так мила серцю пп. Назаруків і їм подібних... (стаття в „Стрільци“ не була підписана — О. Н.)... Не рух правительства, бо всі обвинувачення полетять на твою власну голову!... Кликали представників деяких партій на (?) міністри, а що вони відповіли? „Хиба ми дурні, щоб у цей момент іти в правительство“... До чого ж „Стр.“ вліпив на першій сторінці таку безглузду статтю?... Тут є плян. „Стрілець“ взагалі проти соціялістів. Тому то він і починає підгризати. Але даремна затія. Канрала ніхто тут не хоче (це була найделікатніща лайка на Петрушевича: звичайно прозивав його орґан п. Безналка „злочинцем“, „провокатором“, „манекіном“ і т. п.). Тут усі за демократію і проти канралства.“ Підписано під статею: Наддністрянець і Наддністрянець“ а під тим „Castor et Polux“ (авторови захотілося показати „доказ вищої освіти“).

З цего бачить читач тільки якість демагогічного тону, якого вживав орґан правительственної (!) партії

підчеркую ще раз, що він в заголовку мав напис: „Орган укр. соц. дем. Галичини й Буковини“ і що ніхто з галицьких соц. дем. тоді не запротестував проти цього способу боротьби прилюдно: протестували напр. соц. революціонери, хоч також були проти диктатури). Та мутність цього дематогічного органу зрозуміє читач щойно по одержанню бодай деяких коментарів. І так: 1. При Диктаторі дійсно була коаліційна рада, в якій засідали також соц. демократи, а перед якою диктатор заявив, що на її домагання зложить свою владу кождої хвилі. 2. До слів „Кликали представників деяких партій на (!) міністри“ — треба пояснення. Дійсно — ведено переговори з правіщими партіями в справі зложення коаліційного кабінету. Але як ведено? Якби розписав конкурс з завданням: „Видумати спосіб аби ніяка партія, до якої звернемося, не могла прийняти участи в правительстві“, — то мабуть ніхто не придумавби „кращого“ способу і більше комічного (оповідав про нього в Диктатурі один з „правих“ учасників тих переговорів, Наддніпрянець):

— „Одержите шістьох міністрів в кабінеті.“

— „Мало. Ви їх переголосуєте. Але скажіть, яких?“

— „Петров — це ваш!“

— „Який він наш?!“

— „Якже ні?! Ваш!“

„Не наш! А ваш!“

„Ні, він ваш!“

Таких „ваш'ів“ вичислено їм пятьох. А за шестого вони вже подякували. Так і скінчилися переговори про „коаліційний кабінет,“ як його розуміли ті ґеніяльні будівничі великої держави, що „стояли за демократію.“

На закид, що „Стрілець“ взагалі „проти соціялістів“ можу відповісти хіба так: Хоч яка тепер дорожнеча, одначе прирікаю отсим, що тому, хто це доказе, куплю власним коштом осла з упряжею, щоби мав пару (бо сам бувби першим). Такий „арґумент“ видвигнув проти мене ще в Станиславові п. Темницький, коли я представив в Національній Раді деклярацію п. Безналка. Чи тепер, коли соц. демократи теж виступили проти „подвигів“ п. Безналка, напишуть їм, що й вони „взагалі проти соціялістів?“ Все можливе.

Але мабуть і читачеви вже досить цеї „картини для богів“. Бо мені досить, хоч я мігби ще дуже багато оповісти про таке „освідомлювання“ народа. Та хоч воно цікаве як причинок до типів, яких революція видвигає часом на верх, то ще цікавіше булоб знати кілько державних (це називалося: „партійних“) фондів пішло на тих девять чисел „Боротьби“. До Диктатури хтось з людей, яких п. Безналко уважав за своїх, приніс був квити чи відписи квитів, про що говорили при столі в Диктатурі, подивляючи висоту суми. Але я не мав тоді часу занятися відписаннім їх. Інтересно булоб, оповістити суму, видану на цей орґан „суспільної моралі“. (Тепер у Відні відносився я в тій справі до

військової канцелярії Диктатора й одержав відповідь, що ті квити чи відписи квитів принесено референтові галицької жандармерії отаманові Дичці, якого нема у Відні).

Я розуміється, приготований на те, ще за ці слова правди про орган п. Безпалка буду з'окрема обкиданий болотом і що між закидами буде й приблизно такий: „Назарук повирнвав деякі місця зі статей" і т. п. З таким закидом виступив був п. Безпалко, коли я відчитував Національній Раді його промову про неї, виголошену на „Трудовім Конгресі." Отож на той випадок заявляю, що найкраще булоб, якби пан Безпалко видав і цю свою бесіду (я подам до неї евентуально потрібні доповнення публиці — на підставі своїх записок) і щоб видав передруком також „Боротьбу". Кошти не будуть надто великі, бо її всего 9 чисел. А публика моглаб собі виробити докладне поняття про мораль і хосенність того всего. Ну й для історії це буде цікаве. А так марно пропаде.

Я певний того, що напр. кожний співробітник „Стрільця" бувби задоволений, якби міг видати передрук цілого „Стрільця".

На додаток конто надпінрянських с.-д. треба занотувати, що хоч вони не виступили проти орґану п. Безпалка, але вкінці і їм було за багато цего „способу" боротьби — і їх „Робітнича Газета" оповістила (як жалується „Боротьба" в ч. 3. з 17. жовтня 1919) вічливу але строгу нейтральність супроти газети „Бо-

ротьба", бо „наддніпрянські Українці мають досить свого клопоту".

До цего меляхолійно запримітив орґан п. Безпалка: „Ми думали досі, що є одна Соборна Україна, а не має окремої Галичини" . . . „Як можемо вимагати, щоби чужі держави нас визнавали, коли ми самі себе не визнаємо".

До такого чудового комізму договорився, що годі вимагати визнання Української Держави, коли „не визнається" демаґоґії й лайок. Так. Були й добрі дотепи в орґані п. Безпалка, хоч що правда — мимовільні.

Закінчім цей уступ окликом „Боротьби" з того таки 3. числа: „В тінь неслави зійти мусять усі крамольники, усі амбітні одиниці, усі шкідники українського народа!"

До цего патетичного оклику редактора „Боротьби" випадає нам додати хиба слово: „Амінь" і бажання, щоб він написав теж свої мемуари тай спробував виказати фактами, що то не він був крамольником і шкідником, тільки др. Петрушевич. За себе не упоминаюся, бо знаю, що ця „честь" припаде мені і без того. Що робити! Треба ждати на оцінку доказів мого крамольництва: вони заховалися в моїх підписаних статтях у „Стрільци" й моїх промовах на засіданнях радикальної партії, протоколованих М. Галицьким і дром О. Когутом, з котрих перший від початку до кінця був дуже гострим противником Диктатури. —

Годі мені як правникови не згадати ще про це, як там укладали закони. Знаю про це і з власної обсервації й з оповідань инших правників: Міністер, який звичайно не був правником, кликав до себе першого-лучшого урядовця, який теж з правом мав звичайно тільки спільного, що знав, що десь в світі істнують закони. Той сідав і „писав закон“ — на довільну тему, якої зажадали у нього. Нпр. про саботаж (спеціяльно про „чудовий“ „законопроєкт“ про саботаж оповідав мені др. Осип Когут гарні, веселі річи). Розуміється, пізніх студій не робив до того. Не дивниця, що виходили куріози нпр. такі, що при вичислюванню компетенції подавано два-три приміри й писано „і т. д.“ В одним законопроєкті були такі мудрощі: „Сільська Рада виконує найвищу владу на своїй території.“ „Вона контролює розпорядки центральної влади.“ „Вона має нагляд над залізницею на своїй території . . .“

Уважаю за відповідне вивернти читача, що не роблю жадних дотепів.

Зрештою нехай читач перестудіює „Вістник Державних Законів“, нпр. закон про Галицьке Міністерство, а переконається про законодатні здібности тих людей.

Розуміється, тільки неук уважатиме всі ці комізми за доказ державної незрілости української нації. Бо не скаже цего той, хто знає документи Великої Революції у Франції (гл. Історію Тена), хто знає, що за

безголовля діється в Польщі й Росії, які мали без порівняння більше виробленої інтеліґенції чим Україна.

На основі того, що я бачив, скажу, що простий український нарід навіть без допомоги інтеліґентів адміністрував великими полосами краю — довгий час. А з інтеліґенції теж можна було вибрати гарних адміністраторів, якби влади не захопили всякі Безпалки, що кричали проти „привілеїв“ — розуму і знання . . . —

Розуміється — такі „державні мужі“ правити не уміли й другим не давали.

Ні законів, ні розпорядків ніхто не складав: В жаднім міністерстві не було комплету законів! Я хотів видати дві інформаційні книжечки про суди й адміністрацію на Україні і в тій цілі постарався о придїлення до Пресової Кватири Галицької Армії д-ра Л. Мишуги, якому й доручив цю роботу. Він ходив до міністерств, до судів, до прокурорів й оповідав чудові куєнки про знания тих справ у людей, які мали обовязок, знати це. Але щойно з його брошур довідалися про це, що новинні були знати. На видання їх не добилися ми ні копійки.

Закони переходили через Раду Міністрів, в якій більшість мали люде, що не то з правом, але й зі звичайною на заході освітою мало мали спільного. А в Директорії (по уступленню Андрієвського) не було теж правника. Поки державним секретарем був робучий правник Корчинський, уважав на це все. Але, розу-

міється, й він фізично не міг опанувати тої фабрики „законів“, чи радше фабрик „законів“. Бо кожне міністерство вносило „законопроєкти“. Хто був по нім державним секретарем, не знаю. Розпорядки теж появлялися чудові, з куріозами, які надавалисяб тільки до гумористичних орґанів. І таким хламом завалювано друкарні, з'уживано на нього масу дорогого паперу. На щастя — ніхто того всего не читав. Навіть їх команди не читали, на що є багато доказів.

Так виглядала „забава в державу“. Скривати цего не вільно, бо чужинці і так добре поінформовані про все, а ті самі „будівничі“ держави і дальше стоять на становищі, що тільки вони мають право, „будувати“ українську державу. Безпалко дав навіть теоретичну „основу“ таким „будівничим“.*) А хто думає, що так не може бути, той реакціонер або більшовик (після потреби!) і того „уловлять і судить не будуть“ . . .

* Гляди полеміку в пресі про фаховців! — Більшої сатисфакції в боротьбі з п. Безпалком не міг я сподіватися, як осуду того пана його власними товаришами в орґані, яким він так бризкав на всіх. Часопись „Боротьба“, яка по 9 камінецьких числах почала виходити у Відні від 1. ч. (на фонди Вітика) принесла в ч. 4—5 з 4. лютого 1920 статтю п. з. „Подвиги міністра Безпалка“ (у Варшаві), в якій називає Безпалка сервілістичним рабом і запитує його: „Як вам не сором чванитися, що вас не піддержують власні партійні товариші?“ — Замічу, що таким типам, як п. Безпалко, треба відразу наступати на ноги, інакше вони багато можуть нашкодити.

Характеристичне було це, що найбільше довіря у наддніпрянського уряду звичайно мали ті Галичане, яким в Галичині ніхто бувби не повірив взагалі жадного уряду. Маю в своїм дневнику занотований такий клясичний випадок: Диктатор Петрушевич ходив особисто до Директорії й до міністра здоровля Одрини в такій справі: Був один Галичанин, який в Галичині поповнив два злодійства у двох адвокатів. Вони не віддали його судови, тільки казали йому підписати таку декларацію: „Я нище підписаний заявляю отсим, що в часі таким то обікрав я свого шефа на суму таку то й уповажняю його оповістити це прилюдно, коли я колинебудь схотівби брати участь в публичнім життю.“ Дата і підпис. Отож Диктатор довідався, що тому чоловікови має наддніпрянський уряд доручити важні папери й більші гроші для закупна санітарних засобів за границею. Длятого пішов перестеречи їх перед ним. Наслідок був такий, що якраз тому чоловікови дали куріерські папери і більші суми грошей. Певно думали, що це ворог Диктатури, отож певний чоловік.

Це не був спорадичний випадок. Дезертири з галицької армії одержували від наддніпрянського уряду визначні й відповідальні посади і т. п.

Коли я дивився на те все, то мав враження, що не переживаю революції, тільки розвал величезної царської будівлі, яку розвалили народні маси несвідомими судорогами великого болю, причім на верх повипливали

випадково якісь дивні одиниці й куртки, що розпоряжали грішми. І до тих грошей почало злазитися всяке гаде, скорпіони, чорні дергани — та ссали-ссали . . . І притім кричали, що вони „будують державу“ . .

Гадаю, що кожному, хто без упередження перечитав ці мої переживання, ясним стане, що добре зробила галицька влада, не передаючи навіть останків галицької армії в руки тих випадкових „отаманів“ без військового знання й „міністрів“ без поняття, що це таке держава, адміністрація, політика, сусід-ворог, революція і т. д.

Щоби скоротити ці прикрі спомини, які і так за довго розтяглися, згадаю тут ще тільки коротко, що й статті в „Стрільци“ й навіть малі полемічні нотатки, хоч писав я їх переважно сам, але все давав передтим читати або самому Диктаторови (важнішці статті) або своєму співробітникови, відомому історикови Ів. Кревецькому. Запротестовані уступи я зміняв радо. В редакції все було багато праці, бо ми видавали й дрібну бібліотечку для війська (видали 25 книжечок протягом 2 місяців) а крім того редагували й „Українську Старовину“ (вийшло 1 ч., а друге, лучше, було приготоване). Кромі Ів. Кревецького, який був ідеально робучим співробітником, згадаю ще свого редакційного товариша В. Масляка, що багато працював та наших складачів, які дійсно з посвятою працювали серед незвичайно важких умов. Раз тільки мав я з ними непорозуміння, але

воно полагодилося, хоч я не міг устушить. Від тоді жили ми в найбільшій згоді. Про редакційні відносини треба ширше написати.

При тій нагоді згадаю, що „Стрілець" був найсильніше поширеною часописю: виходив (як був папір і полученнія) навіть в 16.000 прим. (книжечки печатали ми найбільше в 3.000 прим.), коли жадна инша газета не виходила більше чим в 7.000 прим. Знаю це з наради редакторів з 23. IX. 1919. (Як ми були ще в Київі, та наклади української преси були значні.*)

До характеристики камінецьких відносин не можпустити ще таких справ, як клевети, кидані на Галицьку Диктатуру, що вона тихцем убивас противників! Це поти повторялося, аж поки публика не почала вірити. Так було зі справою мнимого розстрілу сотника Сіяка. Диктатор завізвав всі галицькі суди, щоб заявилися, чи не арестовано де Сіяка, але це показалося видумкою. Мимо того вірив у це навіть такий освічений чоловік як б. преміср Чехівський (говорив мені). Розстрілів у галицькій армії ніхто нагайки не робив — і взагалі вона нікого не розстріловала хиба за очевидні грабунки. Але чим там не воювалося проти Диктатури?

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Такі річи діялися за плечима тої вимученої галицької армії, яка пішла просто з польського фронту в

*) Напр. „Українська Ставка" печаталася в 60.000 прим.

бій проти більшовиків. А на фронті діялося не лучше, тільки далеко гірше: бо армія, як сказано, не одержувала нічого в достаточній скількости, а одягу й ліків зовсім не одержувала. В Диктатуру майже день у день приходили просто страшні вісти про стан армії на фронті.

Про абсолютну орґанізаційну нездарність в тій справі тих, що взяли на себе обовязок заосмотрити обі армії й що дня дурили без сорому, що „все буде“ — свідчить найкраще такий факт, записаний в моїм дневнику під датою 1. жовтня 1919 (отож на 6. тижнів перед катастрофою): До Диктатури прийшов якийсь цивільний Наддніпрянець, що хотів подарувати наддніпрянському війську троха білизни. Він оповідав, що ходив цілий день по ріжних наддніпрянських урядах і питав, хто займається збіркою білизни для війська, але його відсилали з одної вулиці на другу . . . . Таке було по незлічимих гучних закликах: „До зброї, народе!“ Ті, що гукали про це на вічах, засіданнях, відозвах і т. д., ні трохи не журилися тим, хто має підготовати цей народ до зброї. А на засіданнях довго і глупо дискутували над таким „важким“ питанням, чи Український Червоний Хрест можна так називати, чи тільки: „Відділ Укр. Черв. Хреста“, бо „він сам — у Київі . . . .“

Вже 9. жовтня 1919 р. Диктатор Петрушевич не мав ілюзій що до катастрофи армії але ще мав ілюзію

що до можливости порозуміння з наддніпрянським урядом (бо хотів разом з ним надати ізза відповідальности перед історією). Ось зміст моїх записок на засіданню Прибічної Ради Диктатора з того дня (з соц.-дем. був присутний др. Старосольський). Петрушевич говорив так:

— „Поляки й Денікін уже правдоподібно порозумілися. Поляки можуть 11. ц. м. розпочати наступ (тоді кінчилося перемиря). Денікін вже наступає. Румунія замкнула нам границі. За одну годину можуть Поляки бути залізницею в Проскурові, де знаходиться 4000 рапених і хорих Галичан, і майно в магазинах. Галицька Армія розкинена на великім просторі і навіть одної армії Денікіна здержати не в силі. В разі окончного розвалу заявляється військо за переходом до Денікіна."

По нім говорив Др. Голубович:

— „Очевидно народ на Великій Україні ще національно неосвідомлений. Бо скрізь все є, тільки українське військо не має нічого. Катастрофа певна. До порозуміння з наддніпрянським урядом не прийде: він вічно говорить про „стихію" і серіозно не дивиться на світ. Тутешні все впевняють нас, що скрізь можуть викликати повстання, але тут — не можуть змобілізувати народу." *)

*) Це вимагає пояснення. В багатьох місцях, особенно дальше від фронту, народ ішов навіть на ті безграмотні мобілі-

По ім я переповів тільки погляди на ситуацію б. премієра Чеховського, з яким говорив перед самим засіданням:

— „Петлюра — говорив мені Чеховський — це потрібна Україні Жанна д' Арк. Що до Диктатури, то поки столиця її буде у Львові, мусить вона з військом дійти до моря й посидіти може в Катеринодарі на Кубані. З Донцями можна прийти до порозуміння. Крим і Грузія теж були б за нами, а не за Денікіном. Як наступить удар, то й союзник знайдеться. Народня стихія повстань дійсно є . . . Денікін і Польща це одно. Він ставленник Англії, а що вліз у сферу, яку для своїх впливів хотілаб мати Франція, отож Французи радіють його невдачами. Зараз треба вести переговори з більшовиками й всі наші сили спрямувати на Кубань."

Від себе не додав я тоді ніяких заміток. Но мені говорив др. Старосольський. Аргументував слушність переповіджених мною думок Чеховського. Др. В. Старосольський, львівський с.-д., що вернув сильно пригноблений з довгого польського полону (в дорозі вимін), виступив був з різкими закидами проти Галицько-

заційні накази. Але прийшовши і пождавши терпеливо, часом і два-три дні на вулицях, розходився. Бо Головний Отаман і його оточення не тільки не подбали заздалегідь про одяг, харч і збрую для мобілізованих, але звичайно не визначували навіть будинків, де ті мобілізовані мають збиратися! Неймовірне, але правдиве. І так було не раз і не два рази . . .

го Уряду у львівськім „Вперед“ таки зараз по виході з тюрми, не бувши ще на Великій Україні і не розглянувшись в обставинах. Як приїхав до Каміщя й прийшов до Диктатури, застав там мене й запитав з жалем: „І що ви робите?“

— „В якій саме справі?“

— „Військовій пор.“

Тоді я виявив йому відношення між обома арміями — і др. С. замовк зі своїми закидами. Я сказав йому тоді, щоб наперед все приходив інформуватися також у другої сторони, заки видасть свій суд про справу тай радив йому вступити на службу при Наддніпрянськім Уряді, щоб наочно пізнав відносини.

Дру Старосольському маю зробити важкий закид: Я звертав йому увагу на те, як „Боротьба“, що називає себе органом партії с.-д., до якої й він належить, в нечуваний спосіб підриває повагу галицького уряду й деморалізує цим армію. Др. Ст. відповів, що не читав її. „То перечитайте!“ сказав я. „Вже співодвічальні за це.“

Прилюдна заява одного з поважніщих членів гал. с.-д. партії, що не годиться з напрямом або бодай способом її вступів, — булаб спараліжувала її крик в опінії Наддніпрянців, які думали, що „Боротьба“ це виславів переконань усеї „дійсно поступової“ частини Галичан. А в опінії Галичан, які знали, що „Боротьба“ це орган кількох людей, булаб така заява поділала ще лучше.

Тимчасом др. Ст. мовчанкою покривав злочинну роботу „Боротьби". А коли я йому прилюдно у Відні закинув це, відповів, що — не міг дістати деяких чисел „Боротьби", щоб перечитати (так, якби в Диктатурі їх не було, де він заходив), що відкіля я знаю, чи він не реагував — на засіданнях партії, що він мав хіба виступити з партії, а цього ніхто не має права жадати від нього . . . Стійність цих „аргументів" така, що я не уважаю за відповідне, додавати до них коментаря.

На дра В. Старосольського довгий час дивилася молодь в Галичині, як на свого представника. Дивився і я на нього з найбільшим довірям. І тому роблю йому закиди, яких другому не зробивби. Бо до нього прикладаю інакшу міру. Закидаю також поважніщим дічам с.-д., чому не поінформували вчасе суспільність про В. Темницького, про якого орган гал. с.-д. „Боротьба" (віденська) пише в ч. 6., що він в часі війни „був ревним трабантом п. Василька. Він одержав навіть посаду в міністерстві закордонних справ в Австрії. І через цілий рік виступали українські робітники у Відні проти нього, на конференціях у Відні прямо осудили його й відрекались".

Що такі о нікого неоперті люде можуть у нас доходити до місць, де і в передпокою їх не повинно бути — це вина злочинну мовчання тих, котрим вірять, а котрі з усіми хотілиб бути добрі і всім симпатичні.

Перебіг засідання з 9. X. 1919 навів я тому,

щоб показати, наскільки люде орієнтувалися в положенню. З того читач бачить, що Петрушевич уже тоді дивився на Денікіна як на польського союзника й евентуальний перехід армії до нього уважав просто фізичним збереженням останків її перед страшною долею, яка ждала Галичан у польських таборах полонених. Це було основою звороту думки до Денікіна, а не думка про політичний звязок зі старою Росією. Правда, така думка була і такі розмови були*). Але як вислід конечного „переходу“ армії, не як його причина. А це засадничо зміняє річ. Взагалі тут у цій темній і страшній западні, в яку попала Галицька Армія, можна було як при наглю заваленім мат'незіовім світлі обсервувати в даним випадку слушність твердження Маркса; що всяка теорія це надбудова економічної (в даним випадку: економічно-фізичної) дійсности. Я переконаний, що якби так від сходу наближався не Денікін, але напр. Татаре з „воскресшим од гроба“ Батуханом, то в тій хвилі булаб появилися теорія, що це „властиво“ добре, що вони надходять, бо можна їх буде пхнути на Польщу і т. п. Як відомо, до такої теорії дійшов перед 679 літами галицький восвода Дмитро, намісник нашого короля Данила в Київі. Але не скорше, аж його галицька залога була знищена, Київ здобутий а він сам покритий ранами на цілім тілі попав в руки Татар. Було це теж в зимі — дня 6. грудня 1240 р.

*) І Петрушевич говорив про це.

Річ ясна, що тої „теорії“ не мав він іще 5. грудня 1240 р., бо як бувби мав її тоді, то вже день передтим булиб Татаре панами навіть цитадельної церкви Київа.

Ходило вже тільки о фізичне збереження людей Галицької Армії — більш о ніщо. І так а не інакше дивився на ню справу я й багато людей з оточення Диктатора. Я виразно говорив про це словами: „Тут панове, діло вже не в якійсь політиці, але просто в збереженню життя людям.“ Вправді Диктатор підозрівав, що Денікін уже союзник Польщі, одначе все таки не підозрівав його, що він видасть Галичан Полякам. Як відомо, Москалі без порівнання менше нелюдські чим Поляки. Це галицька армія чула й знала. Розуміється, ділало теж почування сорому: Галичане радше зложилиб зброю перед Айнотами чим перед Поляками. А тут була ще (як показалося, оправдана) надія, що Денікінці не розброять нас. Від переходу до большевиків здержувало віддалення й острах старшин, які були переконані, що пощади їм у большевиків не буде.

Так виглядає правда про „чорну зраду“ галицької армії. Підчеркую ще раз, що політичні фантазії на цю тему були, але було це просто лахміття, яким закривалося страшне, поранене, кровю сливаюче тіло. Рани, кров, голод і т. д. були вже передтим а були з вини тих, які опісля мали безсоромність, кричати про „чорну зраду“ Галичан, хоч самі були тої думки, що треба з Денікіном вести переговори, бо иншого виходу

нема. А що переговори ведеться в такім положенню на ще, щоб до чогось договоритися, цего може не розуміти тільки квадратова голова з сточення Отамана Петлюри. Такій „голові“ ніхто не дивується.

Головні дати цих переговорів такі: Дня 25. жовтня 1919 одержали отаман Лесняк, сотник Куріца й сот. Осип Левицький наказ від НКГА (Начальної Команди Галицької Армії), яка ділала в повнім порозумінню з обома українськими урядами — їхати до команди добровольчої армії в справі виміни полонених і завізнення зброї. Про це останнє мали вони щойно неофіціяльно спробувати говорити. Кожний розсудний чоловік, що знає відносини, мусить признати, що проти цего можна піднести сильний закид, а саме — що роблено це за пізно.

Дня 1. листопада 1919 (отож на 2 тижні перед катастрофою!) зустріласи ця делеґація у с. Взятківцях (між Гайсином і Христинівкою) з добровольчим ґенералом Слащовим, який прийняв її з великою ґречністю (знаю це від учасника делеґації сотника О. Левіцького), заявив готовість перемиря з Г. А. і ще того самого дня порозумівся з Одесою. Відти прийшла позитивна відповідь. Дня 2. листопада 1919 р. вернула наша делеґація до НКГА з тим, що 4. листопада мала привезти остаточну відповідь. Розуміється, нарада, на якій мала бути вирішена ця остаточна відповідь, спізнилася (не памятаю, що там не спізнилося!) і щойно 4-о приїхали

у Вінниці Петлюра, Петрушевич, міністри, відпоручники всіх корпусів галицької армії й представники армії наддніпрянської. Вирішено: Вести переговори іменем обох українських правительств і армій. Петлюра домагався тільки, щоби з виконанням цього рішення виждати два дні, „бо ї це комбінована (!) місія антанти.“ Ця віра в антантські місії була чимсь уже не прикрим, але прямо смішним. В антантські місії не вірив уже навіть найдурніщий четар галицької армії, бо наші пізнавали між т. зв. французькими місіями польських шляхтичів з Галичини в французьких уніформах і доносили про це канцелярії Диктатури. А ми говорили про це Наддніпрянцям, до яких такі „місії“ навідувалися в гості. Але замість арештувати тих шпіонів і поступати з ними по военному праву — Наддніпрянці справляли їм військові паради, на яких особисто (!) командував сам військовий міністер (Петров). Кінець кінців перестали ми взагалі звертати увагу Наддніпрянців на це, бо ясним було, що нам не вірять, а вірять чужим обманцям. Зрештою наддніпрянський уряд так був задурений Поляками, що дозволяв їм зі зброєю і в мундурах волочитися по цілій нашій території, а коли галицькі сторожі арештували їх, випускав їх на свободу й давав легітимації. Це діялося в часі, коли Поляки в страшний спосіб знущалися над зловленими членами української армії не тільки галицької, але й наддніпрянської, що було загально відоме. Но Камінці в без-

соромний спосіб волочилися купами озброєні польські легіонери і навіть провокаційно співали „Jeszcze Polska“ і т. д. Словом — годі було дивитися на повну недостачу вже не державної або військової обережности „революційних“ наддніпрянських влад, але на недостачу звичайного достоїнства їх як влади на своїй території.

Супроти того дійсно годі дивуватися, що НКГА не ждала на вислід розмови Петлюри з „місією“, яку він називав „комбінованою“ (вона дійсно могла бути комбінована з польськими переодягненими шпіонами). І 5. листопада 1919 виїхала галицька місія сама. Дня 7. листопада 1919 виїхала й спізнена наддніпрянська місія, бо „комбінована місія“ антанти(!), розуміється, не сказала Петлюрі нічого інтересного. Дня 6. листопада 1919 підписала галицька місія п е р ш и й п р о т о к о л з російськими добровольцями, який відносився виключно до військових справ і в нічім не переступав того, на що згодилися у Вінниці Петлюра, його міністри й представники його армії. Петрушевич не знав про це, що галицька місія виїхала сама. Як він числився з Петлюрою, побачить читач з такого факту:

В ночи зустрів мене на вулиці адютант Диктатора і сказав:

— „Ідіть зараз до Диктатури, бо маєте їхати в місії. Я чекаю за вами.“

Пішов я, хоч мені дуже не хотілося їхати. Бо

до старорежімної Москви відчував я все рівно сильну відразу, як до Польщі. Але годі. Приходжу. Др. Ст. Витвицький, який тоді провадив аґенди заграничного уряду Західної України, дуже переконував, що треба, аби поїхав хтось з галицьких політиків. Місія ця мала їхати разом з наддніпрянською. Коли це було, не знаю і не маю записане, бо в деякі дуже бурливі дні був я такий перетомлений, що навіть одного речення не міг у дневник вписати. Я спробував підсунути Витвицькому инших кандідатів на цю честь, але він сказав, що треба зараз їхати. Тоді я пішов до Диктатора.

— „Поїдете!“ каже Диктатор.

— „Поїду. Але щоб я порядно з'орієнтувався на місці, прошу мені дати до товариства полковника К.“

Був це високо освічений чоловік, Татарин з походження, кадровий старшина царської служби, який особисто знав багато людей з оточення Денікіна й мав між ними товаришів. Він служив в галицькій армії від довшого часу і мав загальне довіря.

Петрушевич відповів на це:

— „Якраз його не можу вам дати, бо як знаєте Петлюра звертався до полк. К., щоб він вступив на службу до нього, а полк. К. відмовив. Супроти того Петлюра був би незадоволений, якби ми вислали полк. К.“

На це відповів я, що коли пан Президент (ми тільки так титулювали Диктатора в розмовах) так числиться з Петлюрою, то звертаю увагу, що він може

ще більше бувби вражений, якби виїхав я. Бож „Боротьба“, орґан першого приятеля й дорадника Петлюри, не пише про мене інакше, як про головного ворога.“

Цей арґумент поділав і мене не вислали.

З цего епізоду бачить читач доволі виразно, кілько слушности може бути в закидах, що галицький уряд не числився з наддніпрянським і т. д. На мою думку — він западто числився.

Добровольча армія не хотіла говорити з місією Петлюри. Тоді наддніпрянський уряд станув на становищі, що причина того — поведення Галичан, хоч на мою думку поведення Галичан зовсім не виливало на погляди і „предразсудки“ старорежімної армії Росіян. Обурення між Наддніпрянцями підпялося до зеніта. Счинився страшний крик про „чорну зраду Галичан“. Як суґґестивно це ділало в зденервуванні, можна судити по тім, що навіть найближче оточення Диктатора було переконане, що Начальна Команда Галицької Армії допустилася зради.

Тої думки був і я. В крайнім зденервуванні ніхто не питав ні себе ні других, на чім саме полягає та „зрада“. Петлюра особисто зажадав від Петрушевича, щоби без суду (!) наказав розстріляти начального вождя Галицької Армії ґен. Тарнавського, або видав його наддніпрянському судови (були це очевидно рівнозначні домагання). Одначе хоч Петрушевич був обурений, перемогло в нім почуття справедливости й він

відповів, що про вину Тарнавського вирішить властивий, галицький суд.

Диктатор наказав арештувати ґен. Тарнавського і шефа його штабу полк. Шаманека, що й виконала галицька полева жандармерія дня 9. листопада 1919 р. на безпосередний наказ нового начального вождя Г. А., ґен. Микітки, іменованого Диктатором. Тогож дня вислав ґен. Микітка нову делеґацію в Одесу, зложену з отамана Цімермана, сотника Турчина й пор. дра Давида, яка підписала повий протокол, що своїм змістом — не ріжнився від першого, за який поставлено перед суд Тарнавського й Шаменека .... (Сталося це дня 17. листопада 1919, то є — в день по опущенню Галицьким Урядом української території).

Події перед катастрофою були такі важкі, такі масові й поплутані, що на з'ясування їх требаб написати окрему книжку і то не малу. А мої спомини й так розтягнулися над усяке сподівання. Длятого опишу вже тільки те, що маркантніше і що мене особисто найтяжше вражало. Це можу зробити тим більше, що справу з Денікіном і стан галицької армії в тім часі описує докладно безпосередний учасник переговорів з рос. добр. армією сотник Осип Левицький, родом з Гуцульщини (ґімназийний учитель в Станиславові).

Згадаю тільки про свідоцтва, яких він може не мати. І так Начальний Інтендант Гал. Армії (по Кадайськім) — др. Ілько Цьокан (родом з Золочівщини) так

референував в канцелярії Диктатури про стан Галицької Армії дня 25. жовтня 1919:

„Наші стрільці з голоду кидаються під шини, зі шпиталів утікають в горячці. А грошей нема! І виходу нема: хто думає над цим, то все одно що думавби над квадратурою кола (замічу, що це говорив чоловік енергійний і спритний! — **О. Н.**). Армія в розпаді через недостачу матеріяльного заосмотрення. Зимно десяткує її. В Жмеринці й околиці вже згинуло з зимна й голоду або тепер догибає коло 10.000 Галичан — конають в бараках на гною! А притім і це ще страшна аґітація проти Галичан! Сам Петлюра наказав арештувати пор. (гал. полевої жанд.) Шпайла за це, що він переглядав документи — но йогож наказу! Наддніпрянцям дають одяг, Галичан поминають! Ізза того всего галицька армія так знесилена, що мабуть Наддніпрянці вже сильніщі. Тутешній роз'аґітований народ — проти Галичан: почавши від залізничників, скінчивши на робітництві. Прихильні нам тільки „праві". Супротя того Диктатор на мою думку повинен зложити владу. Я шибаю вагонами вже по вісім разів! Часами на день тричі зміняють накази! . . ."

В справі освідомлювання народа робила галицька армія, що могла: скликала віча, видавала відозви. На початок наслідки були добрі. Але відділи війська передвигалися з місця на місце, а на тривалий успіх треба довшої праці тих самих людей на одним місці. Петру-

шевич ходив до Петлюри в справі освідомлювання народа друком і аґітацією. Одержав відповідь:

— „Народ держиться не друком, тільки буком!“

Про цю відповідь згадував Петрушевич дуже часто — з гіркістю і все додавав: „Що це за люде, що за люде!“

А я на тім полі мав таку „пригоду“: При Галицькім Міністерстві з'орґанізувався комітет, який мав вишколити кількадесять аґітаторів і вислати їх на кошт Наддніпрянського Правительства в народ. Той комітет запросив і мене на лектора для аґітаторів. Я звертав увагу комітету, що за мою участь можуть їх посудити о звязок з Диктатурою і не хотів іти. Але мені так докучали — в бюрі, в дома, на кватирі, на вулиці, що я вкінці для спокою згодився дати 2 лекції. Зібрав я і списав собі діспозицію з того, що памятав ще зі своїх студій, доповнив замітками зі своєї аґітаційної практики і дав оден двогодинний виклад: такий, який мігби спокійно бути виголошений і в школі консерватистів і в школі большевиків. Бо я говорив виключно про техніку виступу бесідника, про способи орієнтації в масі, до якої має говорити, при перший акорд бесіди, про тон її на початку, в середині й про кінці, про висоту тону в замкненім льокалі а під голим небом, в присутности малого числа людей і великого, про потребу мішання гумору з повагою, про конечність практичних прикладів і т. п.

Наслідок був такий, що — відмовлено грошей на акцію їзда моєї участи в приготуванні її. Хто це зробив, не знаю. Не помогло представлення докладного змісту моїх лекцій.

Словом — заїдість деяких партійних людців доходила до такої міри, що щось подібного знайде цікавий читач хіба в історії жидівських сект, які в часі облоги Єрусалиму Римлянами підпалювали собі взаїмно магазини з харчами — в обляженім місті!*)

Бачучи цю сліпу і вже особисту ненависть, мрів я, щоб видістатися з того пекла, де вже не сподівався зробити нічого. Диктатор дуже нерадо, але дав мені письмений дозвіл на виїзд, коли я вияснив йому, що може устане бодай форса божевільної лайки на Диктатуру, коли вступлюся я, якого „Боротьба“ й Безпалко на вічах представляє як „злого духа“ Диктатури. Але не так легко було виїхати.

Так ішов час і йшли події — щораз прикріші, щораз страшніші. З Камінця втікав, хто міг, захопивши по можности як найбільше державних грошей під різними претекстами: куреєвськими, дипльоматичними, партійними, інформаційними, видавничими, санітарними і т. д. без кінця. Багато тих людців, які вчас поміняли гроші й навіть не думали виконувати яке небудь зобовязання — пізнати тепер головно по тім, що вони мають еле-

*) Гл. твори жидівського генерала (з 1 ст. по Христі) Йосифа Флявія.

гайтяї й достойні мійи та глибоко переконуючим або „з панська дієкретним“ тоном остро критикують тих, що — тяжко працювали й не крали грошей. Цим розуміється не кажу, що всі курієри, дипльомати, видавці і т. д. не сповняли обовязків. Світ знаменито знає тих панів, що крали, бо бачить, як вони не сіють і не орють а живуть — і як живуть! І від коли живуть! І як ще довго житимуть собі гарно за крадені гроші! А де контроль? Де хочби одно звідомлення бодай про норми виплат державних сум? В наддніпрянських газетах були довгі списки злодіїв „фаховців“. Деяким з них закидали крадіж 100 (сто) гривень! А чому, шановні панове, нема списків нпр. партійних злодіїв, що вкрали мільони й на очах партії видають їх зовсім не на партійні цілі? І ви говорите, що вам належиться держава? Панове! Це передовсім необережно. Бо правдива держава виловить багато з вас і пильнуватиме так довго, поки не згниєте в тюрмах.

Щойно на цім тлі читач зрозуміє всю велич посвяти й саможертви тих, що проливали для української ідеї кров на всіх фронтах, що наражувалися на смерть і — що страшніще — на рани, з н а ю ч и, як виглядає запілля і що їх жде в разі ран і хороби . . . Здасться, що в історії не було прикладу подібної витривалости якоїсь армії. А треба памятати, що Галицька Армія вже з Галичини прийшла вимучена, боса й обдерта . . . Одною кінцевою картиною, яку я бачив на шляху між

Каміянцем і Жванцем, представлю, здається, найлучше вартість Галицької Армії.

Вона конала, як конає — мур, якому підкопають підвалини. Конала в страшних обставинах частинно ізза *нарочного* незаосмотрювання її, частинно ізза абсолютної нездарности тих наддніпрянських Українців, що були при владі й *не дозволили* нам вчас переведеними реквізіціями заосмотрити армію. І ті люде мали сміліть щораз нахабніще домагатися видачі тої армії в їх руки . . . Цікавий читач нехай перегляне всі наддніпрянські газети нпр. з 11. листопада 1919. Яким тоном вимагали вони цего!

Не треба думати, що ми з упертости не хотіли цего зробити. Диктатор бувби до смерти вдячний тому, хто перенявби був у нього останки тої чаші горя. Але не міг цеї армії віддати в руки таких людей, бо тоді поодинокі відділи булиб направду перейшли без ніяких навіть мілітарних умов — де булоб їм блище. Що це не була тільки думка Диктатора, але опінія загалу Галичан, видно нпр. з таких фактів: Тогож дня скликали галицькі с.-д. віче Галичан до театру, яке мимо неперебірчивих арґументів Безналка і мимо наводнення салі всякою збираниною мало відвагу заявитися недвозначно за Диктатурою. Цю відвагу треба тим більше підчеркнути, що з приклонників Диктатури ніхто не показався на вічу, з канцелярії Диктатури не вислано ні одного бесідника (мені говорили, щоб іти, але я нароком не

пішов) і більшість Галичан економічно була залежна від ворогів Диктатури.

А день передтим в команді галицької залоги викинули за двері наддніпрянського отамана Л., який прийшов „обняти над нею безпосередню команду“ — в таких взаєминах!

Цікаво, що Петлюра уважав за відповідне прислати тогож отамана Л. до самого Диктатора з тим самим домаганням, яке отаман Л. почав „передавати“ в той спосіб, що мовляв він хотів вчера поінформуватися в команди галицької залоги, кілько її есть, а його образили.

— „Бо по такі інформації новиняні Ви були прийти до військової канцелярії Галицького Правительства“, відповів йому Диктатор.

Склад урядовців наддніпрянського уряду в усіх дікастеріях був такий різномерстний, що про всі його справи могли знати Поляки, Денікінці, большевики і ми. Галичане також були скрізь і розуміється інформували канцелярію Диктатури. Від довшого часу очали настирливо множитися інформації про замах, приготовуваний на Диктатора й на мене. Перестерігали мене особисто мої товариші й навіть колишні вороги. Я що до себе не вірив у це, бо не почувався до жадного поганого діла, а в старій Австрії привик я був явно висказувати свою думку і привик до того, що за все наперед ставав перед суд. І длятого ходив я собі дальше свобідно по місті, пізно в ночі вертав сам до

дому темними вулицями з друкарні і від знакомих. Але за Диктатора як представника влади ми всі побоювалися. І длятого вже по перших таких вістках — а вони дуже вчасно появилися — обставлено Диктатуру сильною сторожею. Вона містилася в архієрейськім палацу, в старім місті, над самим Смотричем, але дуже близько від ринку (старий Камінець малий і весь оточений рікою). В самім будинку була все більша галицька сторожа в бічних кімнатах при самім вході. А від входу і на горішнім коридорі, яким ішлося до канцелярії Диктатури й до мешкальних кімнат Диктатора, стояла подвійна варта. Також подвійна сторожа стояла як день так ніч на сходах, що з веранди провадили в обмурований парк, який простягався на стрімкій довгій скелі над самою рікою. Крім того по другім боці ріки в віддалі, на яку можна було гукнути, розложена була по домах ціла бриґада У. С. С., яка стояла там здається до 1 вересня. А коли її вислано на фронт, остала одна сотня У. С. С. і пів батерії артилєрії (крім стаиної сотні). Бо віддані Галичанам наддніпрянські старшини, яким ми зовсім довіряли, говорили нам, що вистарчить берегти Диктатора перед скритоубійством; на випадок збройного конфлікту більшість наддніпрянських старшин Петлюри знайшласяб в галицьких рядах, а наддніпрянські солдати розбіглисяб. Колиж одначе відносини ставали щораз більше напружені й наддніпрянський уряд щораз більше настирливо домагався безпосередної ко-

мандп над Гал. Армією, — спровадила Диктатура з фронту ще один курінь гал. війська на залогу Кам'янця. По дорозі здержав його Петлюра в Проскурові і не хотів дальше пустити, але курінь якось дістався до Кам'янця. Той курінь мав число 5/11. Крім того був ще невеличкий курінь Галичан, що прийшов з Румунії під проводом сотника Миколи Саєвича, озброєний.

Розклад кімнат Диктатури був такий: з коридора на першім поверсі (по наддніпрянськи на другім) входилося до довгого переднокою, де була розбіральня і стояли машини до писання, при яких сиділи машиністки й підстаршини. З того переднокою входилося до великої гарної салі, прибраної в портрети архісрессів. Тут все урядували галицькі старшини й ад'ютант Диктатора, який впроваджував гостей до приймної кімнати Диктатора — ліворуч. Була це привітна, гарно умебльована кімната, в якій висів гарний образ Ісуса в хлопячім віці при столярській праці. Тут відбувалися також засідання Прибічної Ради Диктатора, яка мала голос дорадчий, але з більшістю якої Диктатор ні разу не пішов в розріз. За цею кімнатою ліворуч була спальня Диктатора. З великої салі провадили двері на довгу, відкриту веранду з чудовим видом. На тій веранді відбувалися при довгім, білою скатертю накритім столі, обіди й вечері найближчого оточення Диктатора, до якого належали референти: справ військових, жандармерії, судейських, постачання, закордонних справ, преси, ад'ютант і хо-

ружний з канцелярії. Тут приймали також гостей, ґенералів і старшин, що прибули з фронту і т. д. В разі дощу накривали стіл у великій салі, бо на верандї завівало. До стола все приходив Диктатор, хиба що був хорий, що рідко лучалося. Обід починався звичайно о год. 1, вечера о 7. Харч був скромний і без напитків. При столі обговорювано біжучі справи, але важніщих ні.

В тих гарних, спокійних кімнатах пережив я багато дуже прикрих і неспокійних годин і зробив одну сильну помилку, про яку потому.

Дня 11. листопада 1919 прийшов я, як звичайно на вечеру (накривали вже в салі) і застав у великій салі не менше ні більше, тільки — оперативний штаб, скликаний на борзі . . . Картина зовсім подібна як у Львові в „Народнім Домі“ підчас боїв з Поляками. Тільки тут цей наш штаб мав оперувати проти — рідних братів . . . В салі була біганина галицьких старшин, одягнених по формі й при зброї. В кутку при малім столі стояла ґрупка галицьких старшин і оден наддніпрянський полковник б. царської служби — всі при зброї. Обчисляли сили поодиноких відділів, галицьких і наддніпрянських („ворожих!“), їх кулемети і гармати. Між ними на столі розложена була докладна мана Камінця. Телефон дзвонив — давали накази. Сторожа була надзвичайно скріплена.

— „Що сталося?“ питаю.

— „Має бути напад на Диктатуру," відповів мені один знайомий старшина.

Я вже більше не розпитував. Бо прикро було говорити про це. Я взагалі старався як найменше впускати в свій мозок вражінь, бо мав почування, що під їх навалом попаду в найвище зденервування. Такі вони були прикрі і так їх було багато. Я й так дивувався, що нерви видержують уже рік таку суматоху (а передтим 4 роки війни, які зрештою далеко не так далися мені в знаки). Я був уже сильно знервований, що проявлялося то безсонницею, то надмірним, тяжким сном. Коли внутрішній біль занадто сильно брався до мене, ратувався я перед ним так, що виходив в ночі до малого парку й — обсервував звізди. Це мене успокоювало, бо притім думав я собі: „Колись же щезнуть всі ці національні й клясові боротьби, щезнуть і люде, а остануть лише мерехтячі звізди, хоч і будуть інакші . . ." Це робив я і в часі прикрих а довгих засідань Прибічної Ради Диктатора: ішов в дід, над річку, в парк архієрейської палати. Як видержували це инші — не знаю. Петрушевич і Макух нераз мені говорили, що серед тих відносин мають вражіння, що збожеволіють. А оба вони були люде здорові, навіть дуже здорові. А що діялося на фронті з армією?

До згаданого вище нападу на Диктатуру не прийшло. Чому, не знаю.

Дня 12. листопада 1919 відбулася в приємній

Диктатора остання нарада його Прибічної Ради, в якій взяв участь і член Директорії Макаренко та — перший раз — групка галицьких старшин, покликаних по наказу Диктатора (коло 8 старшин). Петрушевич уже так був стратив довіря до Директорії, що тоді говорив: „Як тільки якийсь член Директорії приходить до мене з чемностями, то це знак, що знов щось приготовляють проти нас.“

Нарада трівала від год. 4 по пол. до 4 1/2 рано! Протокол її (здається, одинокий) маю й оповіщу колись. Тут подам тільки дещо з нього.

Ситуація була страшна. Катастрофу чути було вже біля нас: Обі українські армії конали в муках і тифозній горячці. Від сходу напирав Денікін, від заходу кождої хвилі могли наперти Поляки, ми думали, що в союзі з Росіянами. А між нами до кінця була незгода і навіть на гарну смерть не було виглядів. Я був переконаний, що живий з нас мабуть ніхто не вийде.

Сальський, тоді військовий міністер наддніпрянської України, так представив на цій нараді наше положення: „Війна для нас скінчена. Поконала нас не мілітарна сила ворогів, але тиф . . . Наддніпрянська армія не має заспокосних навіть елементарних вимог — вона опору давати не може. Галицька армія в такім самім стані. Вона в більшости вже оточена. Грошей нема. Большевики вправді переходять до нас, але вони хочуть перебитися до Махна. Становище безвихідне.“

В часі продишки гал. сотник Стефанович з постачання сказав членови Директорії Макаренкові: „На фронті від 9 днів нема що їсти. Навіть старшини продають на харч останні чоботи. Шпиталі в страшній стані: ранені рвуть з трупів шматки, щоб обандажувати собі рани . . .“

І серед таких обставин, де навіть Сальський говорив, що „війна скінчена“, Директорія домагалася — вести війну дальше. Як опісля той сам Сальський міг писати про „чорну зраду“ Галичан — не розумію. Там кидання такими словами, як „зрада“, „провокація“ — це щось так звичайного, як „доброго здоровля.“

Для мене було ясним, що тут може бути бесіда вже тільки про це, чи маємо вмирати як влада разом з Наддніпрянцями, чи окремо. І це сказав я на засіданню. Я бачив, що Петрушевич був за цим, щоб разом — „для історії“. Тоді я сформулював чотири условія, по виконанню яких можна було по смерти тих влад бодай в останню хвилю сяк-так виглядати перед тою історією. Реального значіння від виконання тих умов я вже не очікував, бо було за пізно. Але бодай в теорії мало це значіння. Я сказав членові Директорії, не порозумівшись передтим з ніким, бо знав, що це загальна думка: „Дамося з вами разом захопити в руки чи Полякам, чи Денікінови, коли виконасте бодай тепер те, що давно повинні були зробити: 1. Приймете в Директорію одного Галичанина. 2. Оставите Петлюрі тільки

титул Головного Отамана, а усуньте його від оперативних справ, бо він на тім не розуміється і про це знає кождий старшина й кождий солдат. 3. Зміните кабінет. 4. В тім зміненім кабінеті фінанси, — які ви так розпастали, що самі вже не знаєте навіть, кілько грошей бєте — дасте в руки Галичанам. Підчеркую, що по довгих досвідах і життю з Вами я особисто не вірю, що Ви виконаєте це, — хоч приречете, що виконаєте." Мені в тій хвилі пригадалися слова сивого німецького ґенерала: „Mein lieber Herr! Sie haben keinen Begriff, was wir hier ausgestanden haben!"

О, я вже мав „Begriff" — і добре розумів тепер значіння тих слів старого ґенерала, що не одно мусів бачити на своїм віку.

Член Директорії навіть не прирікав, що виконають ці домагання, які треба було виконати вже давно; говорив тільки, що вони слушні. А за нього сказав др. Старосольський, тоді вже товариш міністра закордонних справ, отож близький урядови Наддніпрянців: „Директорія м о ж е згодиться на всі 4 домагання . . ."

Так говорилося на 2 (два) дні перед катастрофою! З того читач може зрозуміти, які були вигляди т. зв. „єднання" тоді, коли ще катастрофа не була така очевидна.

На тій нараді були ще такі цікавіщі моменти: Др. І. Макух виголосив таку бесіду: „Народ ставав на кождий поклик до війська. Але правительство винно!

Воно оплачує 11.000 бездільних старшин, 6000 людей в самім постачанню, 5000 старшин в самім Камінці — обутих, одягнених, озброєних! Чомуж Денікін міг запять Жмеринку „офіцерським отрядом“, а ваші старшини в такій масі даром сидять? А як виглядає ваша рада міністрів? Балакає на ній 18 діловодів, бо міністри з жінками переважно втекли за границю. Ваш власний „державний“ апарат знищив державу! Ви — „революційний“ уряд — задержали найбільш ретроґрадний апарат, призначений для 200-міліонової держави, хоч маєте $1^1/_2$ ґубернії! Як малий хлопчик у величезних чоботах батька не може ходити, так і цей ваш апарат. Ви ще 20. жовтня аліквідували міністерство Вітика, де збіглися корупціонери й дематґоґи, але до нині даєте йому гроші і шкіру наками, хоч козаки на фронті босі ходять! . . .“

Референт галицького судівництва радник Файґель говорив:

„Ваш військовий суд з 24 суддів за 6 місяців полагодив 1 (одну) справу, а 7 не скінчив. Три місяці ждемо на підпис Директорії в одній справі!“

Галицький старшина Ватран, який був в службі наддніпрянського уряду, заявив, що чув на свої вуха такі заряджения: „Розкинути кашти друкарні „Стрільця“ і кулею в лоб, як хто спротивиться!“

Ми всі уважали це останне таким неправдоподібним, що не дали йому дальше говорити. Я також сказав

йому: „Дайте спокій! Що видумуєте?“ Тимчасом той чоловік нічого не видумував, як скоро показалося.

Розуміється, нарада не довела до жадного висліду.

* * *

Я до кінця сповняв по можности свої функції також нова Диктатурою. А був я ще членом Комісії для охорони памяток старовини й мистецтва при Наддніпрянськім Уряді. Дня 13. листопада 1919 о годині 10 рано пішов я на її засідання в університеті. Треба його доконче згадати, бо воно дуже характеристичне. На тім засіданню поставили наші наддніпрянські брати внесення, щоб виробити законопроект для „Українського Національного музея в Київі“. Я виступив проти цего, кажучи, що воно 1.) не на часі, бо за два-три дні й Камінця не бачитимем, не то Київа, 2.) в Київі є більше людей, що розуміються на цім ділі краще, чим наша мала групка і як прийде час, то вироблять статут. Але мене переголосовано. А тоді ухвалили, що той законопроект маю виробити — я . . . Я звичайно піддаюся ухвалам більшости. Але серед таких обставин відповів, що тепер не маю часу на річи, які можуть бути потрібні щойно колись і які лучше зроблять пізніше.

Коли я вертав з засідання, приступив до мене на вулиці якийсь молодий, бідно одягнений цівільний чоловік, сухий, малий, неправильної будови голови з відстаючими ушима. Я перший раз бачив його.

— „Вибачайте, пане доктор!“

— „Прошу дуже!“

— „Дозвольте представитися. Я поручник Ш-а. Мабуть відоме вам моє ім'я . . .“

Мені дійсно відоме було це ім'я ще з засідань Стрілецької Ради в Київі. А відоме було так, що я мимохіть здрігнувся. Бо на Стрілецькій Раді говорили, що цего чоловіка треба застрілити, де й коли небудь зловиться його. А що стрілецькі старшини не стріляли так без розбору (а Ш . . . а був до того ще Галичанин), отож я пильно почав придивлятися й прислухуватися цему чоловікови. Чув я від С. С., що він був начальником розвідки при одній наддніпрянській групі, що мучив перед розстрілом людей правильними тортурами (мав мати прилади до тортур у вагоні), що його за це арестовано по наказу Петлюри на домагання С. С., але випущено й опісля знов взято до служби і що був це небезпечно спритний чоловік, якого уживано до спеціяльно трудних справ. Де він тепер служив, я не знав.

І ще пригадав я собі таку сцену, що була в звязку з іменем п. Ш-и: Як був я ще Головноуправляючим Пресою, прийшов до мого бюра молодий, інтеліґентний студент техніки, Наддніпрянець, що робив добре враження і просив о заняття. Я згодився. Але він в ту мить змінив своє становище й відповів, що боїться прийняти.

— „Чому?“

— „Бо мене тут зловить Ш-а. Я щойно втік з його рук. Хотів мене розстріляти — за большевизм“.

— „Не бійтеся, кажу. Мені вже й так закидають, що приймаю і большевиків і гетьманців. Отож ще одно підозріння вже мені не зашкодить, як тільки Ви працювати-мете пильно. А за охорону я Вам ручу. Тут є ґарнізон С. С.“

— „Ви не знаєте Ш-и“, відповів молодий чоловік, перепросив за своє дивне поведення і пішов.

Все це стало мені миттю в памяти. А крім цего недавна заява Ватрана. І ще пригадав я собі, що мені з помешкання вкрадено недавно два револьвери — оден по другім. І перестороги знакомих. Я мимохіть получив це все в думці й прийшов до виповку, що на мене уладжують лови та що ті лови якраз починаються. І як досі серед прикрих обставин мені нераз не хотілося жити, так тепер дуже захотілося, видобутися з матні, в яку я вже вірив.

З оживленням запитав я як міг найчемніщим тоном (щоб не звернути його увагу, що підозріваю його о щось):

— „Чим можу служити пану поручникови?“

— „Я в потребі і прошибі о пораду, або допомогу . . .“

— „Якто? Адже старшини так потребує одна й друга армія.“

— „Так. Але Наддніпрянці грозять мені смертю, як віддалюся . . . .“

Було це якраз напроти Галицької Етапної Команди, перед якою ходив стрілець на сторожі. Я оглянувся на всі боки й не бачив, щоб хто стежив за Ш . . . . . ю. Значить — він міг кождої хвилі втечи до нашої команди, яка булаб його вислала з першим транспортом так, що він міг бути безпечний. Розуміється, цего я не сказав йому, бо він це сам добре знав і ясним було, що він говорить неправду, щоб мене кудись заманити. Мені прийшло на думку, таки зараз підійти з ним, розмовляючи, до галицької сторожі й несподівано казати його увязнити. Але я сейчас роздумав, що з цего може вийти компромітація для мене. Бо хоч увязнять його, але перед правильним галицьким судом де я возьму доказів проти нього? С. С. нема тут. Зрештою він не підлягає нашій судовій компетенції. Тай піде правди діти — цікавило мене, як дитину, що вийде з цего знакомства і як ці лови дальше розвинуться.

Мої думки перебив пан Ш-а ніжним тоном:

— „Але тут незручно говорити. Можеб пан доктор визначили мені час і місце, де ми могліб довше і спокійно побалакати . . .“

Мені зробилося дуже весело, як тоді, під Київом, коли мене вели на розстріл з Коновальцем, Чорнієм і ін. Був це знов той самий „Galgenhumor“, тільки ще

пікантніщий, бо цим разом грозила мені небезпека від своїх. Я мимохіть подумав, що коли не виберу відповідного місця на розмову, то він вибере для мене таке, що дійсно „довше“ можна там буде посидіти, а чи спокійно, це вже друге діло. І я сказав:

— „Будьте ласкаві завтра о год. 11 перед пол. зайти в канцелярію Диктатури. Там мене знають і зараз приведуть вас до мене.“

— „Добре“, відповів він і вже піднимав руку до капелюха.

Та я вчас пригадав собі, що в той спосіб можу стягнути порядну небезпеку на голову Диктатора. Бо служба в його канцелярії, раз побачивши, як п. Ш—а говорить зі мною, може його впускати частіше і в моїй неприсутности. А це може йому дати нагоду, висліцити що йому треба. І я сказав:

— „Ні. Вибачте! Завтра я не буду в Диктатурі. Будьте ласкаві прийти о год. $11^1/_2$ в редакцію „Стрільця“, вул. Поштова 9, І поверх.“

І на це згодився чемний п. Ш—а, попращався зі мною й відійшов. А разом з ним відійшов від мене мій гумор. Мені зробилося невимовно тяжко, що на цім останнім шматку української державної території роблять на мене облаву, хоч я для цеї держави працював „нощеденствуя“, як той Галичанин, що знайшовся в Київі за часів Сагайдачного. Атже я готов був кождої хвилі стати перед судом добровільно за всю свою діяльність

на Україні, за кожду статтю. Такого поведення я ніколи не припускав.

Та — починалася така гра і треба її було грати. Я зараз повідомив старшин з канцелярії Диктатури, що на мене приготовляють облаву, щоб евентуально знали, де за мною в потребі шукати. Ще того дня повідомив я також старшин Г..А., приділених до редакції й адміністрації „Стрільця“, щоби завтра точно о год. $11^1/_2$ були в льокалі „Стрільця“ й придивлялися панові, якого я їм докладно описав і сказав усе, що знав про нього.

Розуміється, почавши від тої ночі, я вже не спав: на своїй кватирі — перший раз у своїм життю. Було це для мене щось невимовно прикрого. На обід і на вечеру відпроважали мене озброєні в револьвери галицькі старшини. На щастя — вже не довго мали тривати ті психічні тортури, хоч мали ще більшати.

На другий день пять хвилин перед $^1/_2$12 ішов я на „рандеву“ з п. Ш—ою. Доходжу до вулиці, при якій містилася редакція „Стрільця“ й бачу таку картину: два невеликі відділи Наддніпрянців, у бевих паради, в залізних шоломах, стоять по обох боках камениці, в якій містився редакційний льокаль. А на сходах же наддніпрянська патруля з 6 козаків під командою двох старшин.

Це мене застановило. Якраз та явність облави привела мене на думку, що може це не на мене облава. Я дуже сміявся з тих, що мали манію переслідування.

Мені доводилося зустрічати людей, вихованих під гнетом царату, які дійшли до такого стану, що в найбільшій таємниці говорили один до другого „конспіративно“ про — потребу купити чорнила або т. п. І тому я не хотів попасти в таку саму смішність. Але не хотів я також попасти в руки Ш—н. І тому став. Став на початку вулиці й не йду дальше, але дивлюся, що з того буде.

Припадок хоче, що надходить мій добрий знакомий ще з гімназійних часів, галицький старшина Сильвестер Заліпський, родом з Золочівщини. Це тип незвичайно солідного, боєвого старшини, який все любив ходити одягнений „по формі“, при зброї й револьвері. Тоді був він тяжко ранений (в боях під Львовом), але рана вже гоїлася. Я подвійно втішився стрічею з ним — в такім положенню. Ми привиталися й почали говорити. Я ні слова не кажу йому, в якім я положенню, тільки обсервую облаву. В ній на вид галицького старшини, одягненого так, якби мав службу, наступило якесь хвилювання. Мабуть подумали, що я теж приготувався й що маю десь укритий відділ, а його комендант уже обговорює зі мною справу.

В тій хвилі надходить другий знакомий галицький старшина — таксамо по формі одягнений і при зброї. Мабуть ішов до служби (імя його я забув). І теж стає з нами. Це мусіло до решти збити з толку комендантів облави, бо вони очевидно вгадали нашу,

що силою щось зроблять: мусіли пригускати, що маю приготовані аж два галицькі відділи. Наддніпрянські відділи засунулися кудись а до мене по довшім ваганню підійшла тільки згадана патруля під командою двох наддніпрянських старшин, з яких один запитав приступивши до мене (очевидно III-а мусів йому передтим показати мене):

— „Ви редактор „Стрільця“?

— „Я редактор „Стрільця.“

— „По наказу команданта залоги „Стрілець“ застановляється, кофіскується й дальше печатання забороняється! А вас проситься до команданта залоги!“

Заліпський видивився на него, зморщив брови й поклав здорову руку на револьвері. Товпа народа почала нас обступати. В ній було багато Галичан, які мене знали. Один з них, гімназійний учитель (імя я хвилево забув), крикнув обурений:

— „Не маєте права його арестувати!“ Збіговище робилося щораз більше.

Я запитав командантів облави:

— „Маєте ви на письмі такі доручення?“

— „Так!“ І один з них подав мені печатаний на машині наказ. Я перебіг його очима, не читаючи докладно і сказав:

— „Ні ваш комендант залоги, ні ваша влада взагалі не має права, безпосередно застановляти, конфіскувати й забороняти „Стрільця“. Бо він — орган

правительства, рівнорядного з вашим і орган Галицької Армії. Зверніться з тим домаганням до галицького правительства, не до мене. А до вашого коменданта залоги я не маю ніякого діла й не піду. Коли ви маєте яке діло до мене, то ходіть зі мною до моєї влади — в Диктатуру!"

— „Добре!" відповів на це один з них. І пустився йти. Але другий, очевидно старший, сказав до нього:

— „Куди йдеш і не розберем, куди йдеш?"

Той завернув. А я не оглядаючись чмихнув у найближчу вуличку і скоро пішов до Диктатури (це не було далеко).

Там повідомив я про це, що сталося, начальника військової канцелярії й самого Диктатора. Тимчасом з редакції „Стрільця" прибіг хтось і повідомив, що наддніпрянські салдати увійшли в редакцію під проводом старшин і забрали цілий наклад „Стрільця". Очевидно мусіли вже з'орієнтуватися, що ті два галицькі старшини були без війська.

Тепер Диктатор, який довгий час терпів навіть наддніпрянську цензуру над своїм органом (яка вона була, я вже згадував), — мусів реагувати. Полковник Гр. Коссак зателефонував на замок, де стояла галицька залога, щоб зараз вирушила сотня Галичан з двома кулеметами й обсадила будинок, в якім містилася редакція „Стрільця". Та в канцелярії Диктатури був

випадково присутний один наддніпрянський полковник, який лучше знав свою владу, чим ми. Довідавшися, в чім діло, приступив до телефону й зателефонував до наддніпрянського військового міністерства, що як зараз не заберуть наддніпрянського відділу з тої вулиці, де містяться редакція „Стрільця“ і не звернуть накладу, то Галичане підуть здобувати міністерство. Це помогло. Тільки всього накладу ми не одержали, бо часть сконфіскованого числа розібрали вже наддніпрянські солдати з цікавости.

З цеї аферн витягнув я науку, що не доцінив фахового спритy III—п: я думав, що він облаву щойно приготовляє, тимчасом вона була вже приготована аж до подробиць, які вказують на спритну руку (виготування писемного наказу — короткого і повного змісту!) і т. п. Визначення мені „рандеву“ було тільки останнім звеном ланцуха. Остали з того клубка ще три неясности для мене: 1. Чому не ловили мене на кватирі? Може тому, що я мав кімнату так положену, що міг знаменито боронитнся з неї, а в тій каменици мешкало багато галицьких офіцирів і була стаціонована ціла сотня Галичан, що прийшли з Румунії. 2. Де булиб ловили мене, якби я був назначив „рандеву“ в Диктатурі? Може по дорозі о означеній порі. 3. Чому III – а представився правдивим іменем? Може тому, що припускав, що я знаю його і волів сказати правду, аби відразу не набрав я підозріння.

Мимо „полагодження“ цеї справи без бою, настрій між нами був надзвичайно пригноблений. Вже було певним, що Поляки леда хвиля пічнуть іти на Камінець, а тут такі відносини між нашими, що кождої хвилі могло прийти до бою в улицях Камінця. Орґан Головного Отамана не переставав закидати нам „чорної зради“ й явно підбурював до погрому Галичан.*) Появилася в нім стаття, якої на жаль не маю, щоб навести її в цілости. Тенор її був понад усяке сподівання поганий і то хитро поганий: писалося про зраду і про це, що вже убивають невинних Галичан за вину зрадників, в облудно-жалкуючім тоні. Мовляв: І хто похоронить невинні жертви і т. п. Малося зовсім вражіння сумно впючих гієн, які ждуть на трупи і кажуть, що ті трупи вже є, хоч їх ще не було. Але як легко могли ті трупи бути, можна вносити з того, що темні селяне стріляли на місци галицьких стрільців навіть за зірвання яблока, або за троха конюшини взятої для голодних коней (про це мали ми в Диктатурі реляції). Такій темній масі треба було тіль-

*) Уважаю своїм обовязком ствердити, що не маю даних підозрівати Петлюру о участь в тім поганім ділі. Зазначу, що галицькі розвідчики твердили, що авторами підбурюючих проти Галичан статей мали бути два галицькі індівідуа . . . Вони подавали й імена, але без доказів, супроти чого не можу цих імен навести. Може хто з наддніпрянських членів ред. „України“ уважатиме своїм обовязком, виявити імена цих злочинців і того, хто приймав такі статті.

ки вказати на когось як на „причину тяжких часів“ — і більше не треба, щоб вона кинулася на розстріл по краю станції команди і т. п. Розуміється, я в „Стрільці“ звернув увагу Галичан на погромну статтю „України“ й сказав їм, що не лишається нічого иншого, як боронитися. Якраз число з моєю відповідю сконфіскувала наддніпрянська влада, бо після пониження свободи слова тим „революційним“ урядом його орґанам вільно все писати, навіть накликувати до погромів, а хто відповідає на це, той ворог — держави.

Уважний читач мусів одначе замітити, що знищення „Стрільця“ (одинокого орґану, який відкривав очі на правдивий стан річей) було постановлене передтим. Про це говорив Ватрян в очі представникові Директорії вже 12. листопада 1919.

Та на погромній статті в „Україні“ не обмежився державний розум офіціяльних кругів. Міністерство Преси на своїх таблицях вивісило величезні плякати, біля яких товпився цікавий народ, а які подавали навіть грошеву квоту, за яку Галицька Команда „запродала Україну Москві“: квота ця виносила після офіціяльних інформацій „Міністерства Преси й інформації“ — всего на всего пять міліонів карбованців! Кінь сміявбися з того. Але товпа вигукувала з обуренням: „Ось зрадники! за гроші продали!....“ Я відповів в „Стрільці“ на цей плякат малою нотаткою п. з. „Der Schelm denkt wie er ist.“

Міністром преси не був уже тоді Галичанин Лизанівський, тільки наддніпрянський с.-р. Черкавський. Я знав його особисто — робив враження людини чесної і тому я припускаю, що ці ідіотичні плякати вивісив без його відома якийсь тупий а злобний осел, від яких аж роїлося по ріжних урядах.

Дійсно — бідна була та Галицька Команда. Як під напором вшеквінованої Французами армії Галера (котрого Українці свого часу вратували від смерти) мусіла цофатися, ширили про неї клевету, що запродала Галичину Полякам теж за 5 міліонів (все по 5!). Та цю клевету ширили бодай вороги, щоб ширити недовіря в нашій армії. А тут „свої“ офіціяльно закидали їй, що продала Україну! Тимчасом як хто запродував, то певно не Галицька Команда і не Галицький Уряд.

Та верхом „такту“ ще не були й ті плякати: на мурах міста, на телеґрафічних стовпах, на мостах і т. д. появилися малі але „смачні“ плякатики такого змісту: „Всі Галичане на фронт! Інакше вон до Москви!“

Всю цесмачність цего вайвання Галичан на фронт зрозуміє тільки той, хто бачив, як вимищувалися на всіх фронтах ті вимучені Галичане і як за їх плечима крилися по ріжних урядах не сотки але тисячі здорових, ситих і добре одягнених не Галичан. Розуміється, були на фронті й Наддніпрянці — але в якім числовім відношенню до Галичан?

Не дивно, що під словами: „Всі Галичане на фронт“ дошисували галицькі стрільці олівцями: „А всі Наддніпрянці до жінок!“

Треба замітити, що за фронтом були Галичане переважно або хорі й ранені, або дійсно необхідні в урядах. Таких політиків як Безпалко було за фронтом на всякий випадок без порівнання менше чим наддніпрянських. Якби так сама наддніпрянська інтеліґенція дала була на фронт процентово половину того, що вислала галицька, — то ми сегодня мали б велику українську державу. Якби так оповіщено статистику всіх місій, то мабуть показалосяб, що в тих місіях було більше свідомої української інтеліґенції знад Дніпра чим на фронті. А з урядовців одного міністерства внутрішних справ, де сиділо 950 людей, чи не можна було виставити пів полку? І то без найменшої шкоди для міністерства, а з великим пожитком.

Про такі і подібні практичні справи писав „Стрілець“ ще тоді, як був час на такі реформи — і за це всякі трутні домагалися, щоб його знищити. Ясно.

Ті лінивці раби без освіти, що хотіли „правити“ а не уміли, не могли стерпіти, що їм говорилося правду в очі. Це діялося зрештою по всіх установах, де Галичан з університетською освітою давали на підрядні місця під „управу“ всяких вічних студентів, шоферів, бухгальтерів, побережників і тим подібну „демократію“, яка попричіпала собі тугуди міністрів, радників, ота-

манів і т. д. Ясно, що мені й не сниться виступати проти людей з тих пожиточних станів на високих становищах. Але нехай ті люде щось знають і щось роблять а не тільки їздять автами на обід. Нічого поганіщого від такої „демократії“ не можна собі уявити.

Яка атмосфера витворювалася з того всего і як у ній можна було дихати — легко собі уявити. А може й трудно. Бо це треба пережити, щоб „до самого споду“ зрозуміти, що це значить, коли до влади дірвуться невідповідні люде.

На вулиці прикро було показатися. Бо всякі знакомі дивилися такими очима, що на дійсних ворогів — Поляків і Москалів, не дивилися так. Як вовки ходили.

До того всего погода ставала неможлива.

Словом — все складалося на найчорніщий фінал.

Так надійшла памятна субота 15. листопада 1919 р. — найтящий день в моїм дотеперішнім життю. Я до редакції не ходив ще від облави на мене. На своїй кватирі теж боявся сидіти, бо з камяниці, де я жив (Довга, 69, там була колись масонська льожа) випроваджалася кудись галицька сотня. В диктатурі сидіти було дуже прикро. І я пересиджував у знакомих галицьких старшин в тім самім домі, де містилася й моя квартира. А до диктатури, де вже все лаштувалося в дорогу, приходив тільки на обід і вечеру — під сторожею. Ні праця ні сон мене вже не бралися. Тільки тяжкий тягар прямо фізично налягав мозок і стискав грудь.

Одну-одиноку думку-бажання мав я ще: виїхати з цього міста — все одно, куди. Аби тільки виїхати. Та перед виїздом з нього мав я ще допити найбільш гіркі каплини, яких я вже таки абсолютно бувби не припустив в своїй уяві як можливість.

А почалися ті каплини лити в душу ось як:

Я не ждав на кватирі аж до самої вечері, бо було там дуже скучно і тяжко. Тому прийшов я скорше в диктатуру. Приходжу й застаю якусь цілком інакшу атмосферу, як бачив і відчував досі в тяжких хвилях. Ця атмосфера була гірша від попередних. Звертаюся до отамана Ярослава Селезінки й питаю, що сталося. Він з притиском відповів:

— „Була тут парада галицьких старшин. На ній отаман У. С. С. Букшований відважився заявити, що має „документи", що справи маються інакше як говорив Диктатор. Такі „документи", як знаєте, абсолютно не існують. Одначе більшість старшин не дала йому говорити. Тоді він вийшов. За ним вийшли 4 його прихильники, старшини У. С. С., які відгрожувалися при виході, що прийдуть з кухеметами. Чи пам'ятаєте, що я свого часу говорив про розполітикованих старшин У. С. С.?"

Я слухав і своїм ухам не вірив. Якто? Старшини У. С. С., цеї ідейної й ідеальної еліти галицького війська, говорять про — — — бунт проти галицької влади? В таку тяжку хвилю?

Неймовірне!

І таке, що все попереднє видалося мені невинним в порівнанню з цим. Я таки не міг повірити, що це правда, хоч знав от. Селезінку як чоловіка серіозного. І почав розпитувати про це инших учасників наради. Всі потверджували. І додали, що проти отамана Б. виступив на нараді начальник військової канцелярії диктатури, підполковник ґенерального штабу Долежаль а його підперли старшини звичайної галицької армії, неоточені тим ореолом слави, що У. С. С.

Цего було тяжко слухати — особенно мені. Бо я через кілька літ війни тілько й робив, що творив той ореол слави У. С. С. і розмальовував його своїм пером.

А й тепер я був безпосереднім виновником цего, що У. С. С. становили залогу Камінця. Коли вирішували свого часу справу, яку частину Галицької Армії оставити залогою Камінця, я всею силою арґументації, на яку міг здобутися, промовляв за У. С. С. Проти моєї арґументації виступив тоді в диктатурі отаман Селезінка й арґументував так:

— „Прості У. С. С. це військо добре, зовсім таке саме як кождої иншої освідомленої галицької частини (я в цім місци удавав, що кашляю). Але між старшинами У. С. С. є значна часть людей, які військової школи не перейшли, яким дисципліна не увійшла в кість і кров, а за те увійшло їм там розполітикування. Придивіться тільки таким фактам, як поводиться в диктатурі старшина звичайної Галицької Армії, а як пово-

диться старшина У. С. С. з тої розполітикованої частини: він зараз преться йти що найменше до самого начальника військової канцелярії диктатури — так собі, „побалакати“. Це не є військо.“

Як я тоді відповідав, не маю записано. Досить, що моя арґументація побідила. Вправді й тепер міг я відповісти, що отаман Букшований був приділений ще австрійською владою з австрійського війська до У. С. С. Але що було сказати про инших?

— — — — — — — — — — — — — — —

Опісля інформувався я у отамана Селезінки докладніще про перебіг тої збірки старшин. Було їх коло 80: з куріня 5/11, з „румунського“ куріня, з Диктатури, коло 10 старшин У. С. С. і старшини приділені до наддніпрянських урядів. Полк. Г. Коссак зарапортував Диктаторови, кілько їх було. Потім Диктатор сів на крісло, а старшини стоячи вислухали його бесіди про т. зв. перехід до Денікіна. Диктатор оповів їм про важну нараду в Деражні, відчитав листи Панейка з Парижа, представив стан армії й вину тих, що її не заосмотрили. Візвавши галицьких старшин, щоб витрівали в солідарности до кінця, вийшов. Коли старшини остали самі, виступив от. Букшований і заявивши: „Маю документи, що не є так, як говорить Диктатор“, запропонував зараз відбути збори. На це підполк. Долежаль: „Ніяких зборів допустити не можна! Старшини мають тільки вислухати й слухати!“

Велика більшість старшин прихилася до цеї думки.

Смерком був отаман Букшований у Диктатора й заявив йому м. и. таке: „Що зроблю, не знаю ще. Та я уважаю себе не тільки військовим, але й політичним (!) провідником бриґади У. С. С."

По розмові з от. Букшованим заявив Диктатор, що Петлюра дав чи прирік дати команді У. С. С. 11 міліонів „на реорґанізацію" бриґади. Чи Диктатор чув це від самого от. Букшованого, мій інформатор не міг собі пригадати.

Не памятаю цего і я, хоч також чув, як Диктатор говорив про ті міліони.

Справу цю повинен вияснити отаман Букшований і особенно сам Петлюра. Бо як серед страшного стану, в якім знаходилися всі галицькі частини, можу зрозуміти сам евентуальний факт приняття грошей, так не можу зрозуміти того, котрий гроші дає з поминенням відповідної влади. Хиба що йому залежало на деморалізації галицької армії. Тоді це можна зрозуміти.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Вийшов Диктатор і повідомив нас, що у нього був член Директорії Макаренко, який заявив йому, що Поляки йдуть на Камінець. Очевидно в порозумінню з наддніпрянським урядом — і що завтра можуть уже бути тут . . .

Світла вже були засвічені. Мене викликала служба до передпокою, де ждало на мене кількох товаришів, яким я прирік сказати, коли виїздить Диктатура. Під

важким враженням вістки про У. С. С. вийшов я до передпокою мов приголомшений. Але доля того дня не щадила мене, тільки кидала в мене що раз тяжчими тягарами. В передпокою застав я групу з кількох галицьких старшин і цивільних Галичан, між якими знав тільки п. Степанівну й сотника У. С. С. (потому полковника С. С.) Василя Кучабського. Він сидів на якійсь скрині з простих дощок і мабуть на когось ждав. Я на пів теплий з утоми й неспання присівся біля нього. А він до мене:

— „Чи ви, пане доктор, памятаєте, що я вашим вам пару сот гривень?“

— „Памятаю,“ відповів я з неохотою.

— „А чи ви знаєте, що я не можу вам їх віддати?“

— „А чиж я упоминаюся у вас?“

Прикра мовчанка. По хвилі він:

— „А чи ви знаєте, що я сказав би вас повісити?“

Я видивився й незнаючи, чи це шутка, чи психоз, сказав:

— „Перед вішанням звичайно говорять, за що.“

— „За напрям „Стрільця“!“

Я не мав в тім часі охоти до дискусії. Але здивувало мене це, що сотник Кучабський, мій знакомий від початку війни і товариш праці у Хвастові, ніколи передтим не говорив мені нічого проти напрямку „Стрільця“, хоч ми зустрічалися. Аж тепер — при людях, в Диктатурі і в такій формі. І я запитав:

— „Чи смію довідатися, що саме, а л е к о н к р е т н о, маєте ви закинути „Стрільцеви“?“

— „Е, про це багато булоб говорити, а мало що слухати,“ відповів виминаючо пан сотник.

„Аа, коли так,“ сказав я, „то можу вас потішити: Тепер такі часи, що легко можете знайтися в ситуації, в якій зможете мене і инших або повісити або розстріляти — як до вподоби . . .“

— „Знаю,“ відповів п. Кучабський. А на це оден з присутних галицьких старшин, невідомий мині з назвища, сказав такий влучний дотеп, усміхаючись устами й очима:

— „Знаєте, що ?? Чи не найкраще булоб, якби ви купили шнур за ті гроші, які ви винні пану докторови ? . . .“

Майже всі почали сміятися. Я також, бо дотеп був добрий. Але мені було дуже тяжко в нутрі. І це була моя найтяжша хвиля — тяжкого року, який я пережив чи перетерпів на Великій Україні. Бо в формацію У. С. С. вкладав я літами свої мрії і свою працю тай діждався — такого зрозуміння своєї діяльности від одного з інтеліґентніщих старшин тої формації . . . . Правда, й Кучабський мав потрясаючі переходи: йому ще конкретніще грозили смертю — свої (під тим вражінням виїхав він був з України з ріжними дивними теоріями). Та все таки чогось подібного не сподівався я почути від нього. Так. Це була моя найтяжша хвиля.

Найтяжша, але не остання з тяжких. Ще дуже тяжкі хвилі-переходи мали міцно вдарити в напружену до краю і знервовану мозкову мембрану, як бють — кулі в блашаний дах.

Коли я вернув у велику салю, сказав мені начальник військової канцелярії Диктатора: Розвідка принесла вістку, що залога У. С. С., стаціонована в замку, виставила кулемети на турецькім мості, яким маємо виїздити.

— „Неможливо!“ відповів я більше махінально.

— „Ви свого часу казали, що У. С. С. це буде найбезпечніша залога. А я волівби мати звичайну частину звичайної галицької армії. Зараз пішлю туди патрулю“.

Я подумав собі, що коли це правда, то в практиці рівняється воно видачі Галицького Уряду в руки Поляків. І мені пригадалося з попурої історії козаччини часте видавання козацьких вождів Ляхам, якого в такій мірі не знає історія инших національних рухів.

В тій хвилі приступило до мене здається двох старшин і просили, щоб я пішов на замок, де отаман Букшований і його приклонники скликають військове віче проти Диктатури. Я відмовив. Бо не міг піти на віче нашої залоги.... Психічно не міг. Нехай ухвалюють, що хочуть і як хочуть. Я мігби був піти переконувати їх, якби я не був так „возвеличав“ їх. Суть цеї моєї відмови — була також у підсвідомім страху перед остаточною утратою ілюзії.

Вечеру мало хто їв. А по вечері кожний брав зі собою з річей Диктатури ложку, вилки, столовий ніж і склянку на воду. Це розбирання столової посудини робило дуже сумне враження.

І ще памятаю, як у Диктатуру прибігали старшини з запитом, що робити з тими, що не мають чобіт .... Бо залога мала вирушити на схід о год. 4 рано.

І в найстрашніщих положеннях лучається комізм. Лучився й тут: в тій останній хвилі розвалу говорили що Наддніпрянський Уряд рішився на — реформи, на зменшення урядовців в міністерствах, навіть на зменшення числа міністерств, словом — на це, про що я писав і говорив вже давно і за що мене так ненавиділи. Та було вже за пізно: Поляки йшли вже на Камінець і Проскурів.

І я вийшов з Диктатури. Памятаю ще, як з Диктатури телефонували до галицької команди в Жванци над Дністром, щоб довідатися, чи там уже нема Поляків і як давали наказ, щоб галицькі патрулі ішли розслідити шлях між Жванцем і Камінцем. І ще памятаю, що не було виготовлених паспортів .... Так до останної хвилі не рішився Диктатор, куди їхати. „Пригода“ зі старшинами У. С. С. вплинула на нього мабуть остаточно. Ще день передтим б. архикнязь Вільгельм був у Диктатора і в моїй присутности наклонював його, щоб ніяким чином не дав себе зловити в руки Полякам, а то з політично-державних причин.

Як я вийшов з Диктатури, було в улицях старого Камінця зовсім темно і пусто і падав сніг. Великими, тихими пластинками падав з темного неба і зараз таяв під ногами. Хвилями падав дощ, студений, пронй мжочий.

Я пішов на свою кватиру, поговоривши з сестрою. Був це теж один з тяжших переходів. Я від довшого часу журився, що робити з нею. Брати її на скитання з собою не знаючи навіть, куди поїдемо — чи в глибину кривавої України, чи в чужину? Якже легко могла вона погибнути в дорозі серед страшних невигод. А знов лишати на ласку польської солдатески, було страшенно прикро. Я весь час укривав перед нею правдивий стан річей. Тепер треба було сказати і рішити. Але як?

Коли я так бився з думками, що робити, прийшла мені до голови добра гадка: лишити її інстинктови, чи хоче оставати в Камінцю, чи їхати зі мною.

Я вступив ще до знакомих старшин. Там уже був наказ, виїздити вечером о год. 9. І на внутрішнім подвірю стояли вже запряжені вози. Коні їли обрік а сніг на них падав. В моїм вікні світилося. Сестра не спала. Я вступив до неї з одною панею і сказав їй, як стоїть справа. Вона глянула в вікно. Сніг з дощем бив в шибки мов батогами. Вона рішилася, остати на моїй кватирі й пробувати опісля виїхати в Галичину. Я попращався з нею й хозяїнами дому тай пішов до знакомих старшин.

Там ждали ще на полковника Ір. Коссака і на вістку, чи на турецькім мості стоять кулемети У. С. С. Полковник приїхав своїм критим фаетоном, до якого запросив і мене. А вістки про кулеметя не було. Ми ждали ще на один віз до год. 11 в ночі. І радилися.

чи не виїхати важкою дорогою долом. Але полковник Коссак сказав:

— „Я поїду перший. Як застрілять мене на мості, то ви скажете їм від мене: Польковник Коссак, що разом з вами кілька літ працював і боровся, казав вам подякувати!"

І ми рушили прямо на міст — цілим рядом возів. Через Площу Центральну, опісля через Площу Свободи (давніще губернаторську) попри костел Тринітаріїв з його ланцюховим символом. Плюта була така, якої не памятаю. Що діялося в мені, коли ми доїздили до моста, не знаючи, чи там стоять кулемети наших У. С. С.? Я колись відтворю це — може в якій повісти, а може в другім виданню цих споминів, як доживу його і буде треба. Бо тепер іще надто болюче міні вівновляти цю рану.

Плюта не уставала ні на мить. Ми наближалися до моста. Фаетон їхав перший. І темно було, хоч очі виколи. Ми мовчки в'їхали на міст під замком. Нема нікого. Ще кілька метрів і минемо міст. Ми вже під брамою замку, в якім стоїть залога з наших У. С. С. Тихо. Але крізь пітьму і плюту видно слабе світло.

Вибігає патруля.

І просто до нашого фаетона.

— „Чи стаційна команда?"

— „Стаційна, стаційна!" відповів якимсь глумливим тоном полковник Коссак. Я не відзивався до них ні словечком. Не міг. Вони нічого не відповіли і побігли назад в замкову браму. Так ми й не довідалися,

чи мали вони перепустити тільки стаційну команду, чи що це мало значити. Диктатор переїхав в годину по нас. Його авта зовсім не задержано. Чому, не знаю.

Про історію побуту У. С. С. в турецькім замку в Камінци повинен хтось з очевидців написати окремі спомини. Бо там діялися річи не тільки цікаві, але й страшні: напр. останної ночі деякі У. С. С. поповнили самоубийства, бо не мали чобіт і не могли йти, а не хотіли дістатися в руки Ляхів.

Ми їхали довго й так змерзли, що мимо безнастанної зливи і снігу, мусіли вилазити з возів і йти пішки. Вода на шляху тут і там досягала до кісток. Я перемок до сорочки. Плюта не уставала. А серед неї на тім шляху, де треба було йти по кістки в студеній воді й грязюці — зустрічали ми патрулі галицького війська, що йшли зі Жванця. Йшли промощувати шлях галицькому урядови. Хоч сніг і дощ заплющували мені очі, я бачив їх добре, дуже добре. І до смерти не забуду тої відрадної картини сповнювання свого обовязку до кінця — серед найтяжших обставин . . .

Досвіта о 2 год. добилися ми до Жванця над Дністром, де заїхали до галицької стаційної команди. Поляків ще не було, але галицький комендант оповідав, що їх патруля під проводом офіцира вже приходила будімто питати, чи не можна купити хліба . . . Ми ждали до рана в нашій стаційній команді. Старшини, що приїхали з Диктатором, привезли нам заграничні паспорти,

виготовлені в останній хвилі в Камінцю. Деякі доповнювано таки тут, в Жванцю. Румунського віза не мав ні один наш паспорт. Бо Диктатор до останка думав іти з армією на схід. З ним було всього на всього десять старшин. Решта призбиралася по дорозі. Були це в значній части невійськові.

О год. 8 рано дня 16. листопада 1919 р. (рівно в рік по вибусі повстання проти гетьмана, яке на 12 місяців звязало мене з Великою Україною) згодилися Румуни перевезти нас через Дністер у Бесарабію, яка вже була під охороною їх військ. До год. 10 перед полуднем перевезли нас і наші авта та вози з кіньми трьома наворотами — поромом.

Коли я сидів в авті на поромі й дивився на хвилюючі води Дністра, який ділив мене від Української Держави — мав я дивне, дуже дивне враження: спокою. Чи подібне враження переживав гетьман Іван Степанович Мазепа, що тим самим шляхом-рікою ішов в чужину?

Перед нами маячіли береги Берлядської Волости, старої волости українських князів-ізгоїв Володаревого роду Ростиславичів. Волости, до якої й ми долучали як ізгої — дня 16. листопада 1919 року на чужім поромі ....

Кінцеві замітки.

„ . . . . І не міркуй, що де ти бачиш ясно,
Там иншим з твого слова засвитає:
Хаос думок уложиться прекрасно . . .“

Франко.

Dein Gutgedachtes in fremden Adern
Wird sogleich mit dir hadern. Goethe.

Ні один з публичних діячів не повинен ніколи забувати вище наведених глибоких слів покійного Івана Франка (про якого один дуже поступовий орґан у Львові вже за моєї памяти писав, що йому не варта руки подати . . . .). Хто забуде ці слова, той з публичного життя замість погідного й веселого почуття, що сповняв свій обовязок по силам своїм, по совісти своїй, — винесе тільки гіркість і мізантропію. І то не тільки з нашого публичного життя, але навіть з найбільш виробленого, напр. анґлійського. Кому невідомо, що там на публичних мітінгах плюють в лице визначним державним мужам? Кому невідомо, що там, у найстаршім парламенті світа, архиепископи не памятаючи на слова Христові, не тільки не зносять терпеливо ударів, але й самі бють иншим в лице? Все це факти.

На публичне життя дивлюся як на арену найбільш благородної боротьби, що вимагає цілої людини. І тільки того уважаю правдивим, повним чоловіком, хто йде в цю боротьбу, особисто найбільше невдячну з усіх, а не усувається від неї. Бо якість людини пізнати по тім, коли вона каже: „Чому не я маю це робити?“ а не: „Чому инший цего не має робити?“ Перша надгорода праці — майже все незрозуміння: „хаос думок“ уложиться кругом тебе, хочби ти як ясно викладав. А остання надгорода звичайно — що тебе „затопчуть як камінчик в край дороги“, — коли ти дашся затоптати.

Чому так? Бо люде так ріжняться між собою психічно, що тільки певна скількість може взагалі розуміти себе. Але на мою думку суть справи не так у розумінню, як у відчуттю й довірю. Тут головне — чинник ірраціональний, а бодай ще непросліджений. Длятого ніхто наневно не „вияснить“ ніякої публичної справи, хочби як ясно вияснював її. Це не значить, що длятого всяка пропаґанда безвартна. Противно: нема такої дурної річи, до якої не можнаб переконати людей. Якраз розумної справи дуже важко боронити. Вже її платформу тяжко вдержати, не то завоювати для неї нові простори. Бо „правда“ зовсім не є „проста“, як звичайно думають. Правда це те, що комусь найсильніще і найглибше вбилося в душу. Розумній людині вбивається в душу розумна правда, а дурній дурна. Й оборонити розумну правду далеко важше чим дурну;

бо перша не знаходить так легко созвучности в масі. Нпр. якийсь дематог крикне на вічу: „Єдности хочемо! Бо в єдности сила! Галичина й Україна то одно! До купи, братя і товариші! Не дайтеся водити за ніс зрадникам, що хочуть роздору! На гак їх!“ і т. п.

Можна собі представити, який великий аплавз дістане такий пан від публики і як тяжко тій публиці вияснити, що инша річ „єдність“ а инша „саламаха“, що єдність можлива тільки між однородними чинниками, що в саламасі сили не було, нема і не буде, що до купи легко зійтися але ще лекше розійтися, як не наладнано звязків як слід і т. п. Бо щоби про це переконати публику, треба говорити про такі справи, як закон, адміністрація, економіка, культура і т. д. А все це справи широкому загалові мало відомі — і навіть по вислуханню їх пересічний слухач має вражіння, що той другий бесідник „крутив“, а перший „правду різав“.

І в положенню того другого бесідника, що „крутив“, знаходилися оборонці Диктатури в Камінци. Коли ж я мимо всего держу свою лінію дальше, то роблю це тому, що уважаю своїм обовязком, вияснити справу тому гурткові людей, який має психіку однородну з моєю. Перед ними я на собі не хочу мати плями. І ще залежить мені на підростаючім поколінню тай на будучім історикові, щоб не блукав у темряві, шукаючи причин, чому ті Українці не могли „погодитися“ між собою.

Ізза недостачі паперу на друк цеї праці не міг я тепер так докладно представити цілої справи, як хотів це зробити. І тільки вирівками пускаю смуги світла на це, що я бачив, розуміється світла, яке я уважаю світлом. А инші нехай пустять на ці події инакше. Я буду задоволений кожним голосом, який спровокую своєю працею, хочби голоси инших не знати як розходилися з моїм. Розуміється, застерігаю собі відповідь з разі потреби.

Признаю, що я писав ці спомини cum ira et studio. Але мимо того написав я тільки те, що уважаю правдою. Оскільки я мав час і здібність, слухав я уважно, що говорила революція. І схарактеризую її словами нашого поета: „Щось було з початку в тих словах наче чистії води: віяв свіжістю, добрістю в них якийсь дух прохолоди. Та помалу важке щось тягло — наче самум пустині. І робилося лячно, немов — в ніч без світла дитині".

Цю першу, добру частину її мови говорив народ. Так, той народ, що нищив гнобителів. А цю другу частину, душну — говорила його інтеліґенція, та, яка дірвалася влади й тягла наш народ у страшну польську неволю. Той душний сморід ішов від гниючого „варшавського сміття", яке своєю нездарністю й дурнотою спричинило, що бризнула на нас і „грязь Москви", старої Москви. Але душа Галичан була й остала чиста від тої грязюки.

Що мій погляд на ту ґрупу наддніпрянської інтеліґенції невикликаний заїдістю боротьби, нехай посвідчить чужий обсерватор: в Диктатурі швайцарський делеґат Червоного Хреста сказав про неї: „У кожного народу інтеліґенція це мозок народу, а тут інтеліґенція це якийсь злобний абсцес, що затроює орґанізм....“ Він очевидно узагальнював свій закид і неслушно увільняв від нього всіх Галичан. Вони також мали гарних пташків між собою: це були ті, що на всякі способи підлабузнювалися до тої ґрупи наддніпрянської інтеліґенції, яка була при владі, й вічно горлали про „абсолютну єдність“ — звичайно не з нерозуміння, тільки ізза грошей. Бо коли такого пана було запитати, яким чином перевести цю „абсолютну єдність“, він цинічно усміхався, або ще більш цинічно говорив: „Цеж для нас мусить бути“. Тут належали й ті військові „герої“, що ховалися за фронтом і рили проти власного правительства.

Щойно тепер при кінци писання цих мемуарів вияснилася мені самому властива причина, чому Галицький Уряд силою не розпоряжався на Великій Україні, як це тільки разів робили перед ним Уряди Західної України в 12 і 13 столітю: тричі галицький князь Ярослав Осмомисл, двічі волинський князь Мстислав, батько Романа Великого, сам Роман і син його Данило. Причина ця в тім, що ми не чули за собою Галичини, як підстави й жерела нашої сили. Бо Галичина була вже в руках Польщі.

Що зломання силою одного племени чи влади якогось народу другим не являється злочином, тільки дуже часто потрібним ділом, видно по ділах не тільки наших батьків, але й чужої історії: напр. війна між двома грецькими племенами, яку підготовив не хто менший як Перікль, або війна між двома німецькими державами, яку підготовив Бісмарк і т. п.

Польща як в минувшині так і тепер була гробокопателем української держави (татарську легенду час уже розвіяти: бо татарську заверюху перетрівала галицько-волинська держава, а знищила цю державу Польща). Але вона сама власними силами мимо всего не булаб нас тепер доконала: це діло Франції.

На основі своєї обсервації (а вона, як читач бачить, зовсім неоптимістична) можу ствердити з чистою совістю, що ми Українці, особливо західні — маємо розмірно більше державного змислу чим Поляки. Особенно добрий державний матерял це наш народ: більшої витрівалости серед найтяжщих обставин*) годі собі уявити, як та, яку виявив наш народ по обох боках Збруча. Якби ми мали не таку допомогу при будові своєї держави, як Поляки від Франції, тільки н. пр. таку, яку моглаб нам дати яка небудь мала держава

*) Страшної руїни нашої землі — я не описував, бо вона докладно й вірно описана иншими. Гл. н. пр. малу але добру статтю В. Андрієвського „Велика Руїна“ в „Волі“.

— то ми далеко скорше і краще були б побудували й закріпили сильну українську державу. Не дописала нам інтеліґенція: галицька не дописала в меншій мірі, наддніпрянська не дописала в більшій мірі.

Причина: Недостача відповідної освіти в національно-державнім дусі.

Головні хиби інтеліґенції:

1. Недостача почуття обовязку, випливає з гедоністичного понимання життя.

2. Недостача розуміння ваги історичної традиції. Приклад: Трудно було допроситися від когось, щоб написав що не будь точного про повстання. „То всі знають," відповідає такий тип.

3. Недостача сильніщих, працьовитих і витріваних індівідуальностей.

4. Недостача цивільної відваги, говорити отверто правду.

5. З цим тісно вяжеться страшний факт, що дуже заважив: все вирішується за пізно (тесаме бачив я й у Галичан, напр. при евакуаціях: довго не евакуують, „щоб не викликати паніки," а потім нагло все кидають і майно забирає воріг).

6. Найбільше заважило те, що за ніякі вчинки ніхто нікого не потягав до відповідальности. Мовляв: пропало. Це витворило загальне переконання, що все можна робити — ніщо за це не станеться.

З цего, що я бачив і пережив, витягнувби я таку науку на будуче:

I. Влада в неспокійних часах повинна бути в руках одного чоловіка, все одно чи цивільного, чи військового, але одного. Всякі партії при владі в такім часі — це страшна річ, особенно коли партії видвигають неосвічених людей.

II. Офіцирства під ніяким услівем і в ніякій разі не допускати до політиканства. Бо з хвилею, коли офіцири увійдуть в склад якої не будь політичної орґанізації, м у с и т ь вони втратити рацію свого істнування і вся влада мусить опинитися в руках солдатески, яка загирить політику тим певніще, 1. що на ній не розуміється, 2. що в політику звичайно не бавляться дійсно чесні, боєві старшини, але переважно всяка дрянь, яка ніколи фронту не бачить і тільки краде та лінюхує в етапі.

III. Злочин поповняють ті чесні й освічені та чисті люде, що усуваються від політики, „бо вона брудна.“ Тоді мусять виплисти на верх у ріжних партіях ріжні крикливі й до нічого несносібні амбітники, які напевно розвалять все, а звичайно добре забезпечать тільки себе. Вже старинні Греки знали цю таємницю доброго політичного й державного життя й тому навіть з а к о н н и м п р и м у с о м спонукували горожан, заявлятися за одною з партій, щоб серед байдужости загалу не захоплювали влади одиниці або малі гуртки, які

не суть висловом народу. Ми цей законний примус мусимо заступити почуттям обовязку й публичною опінією.

IV. Війна це не є любовне залицяння. І тому війну з чужими наїздниками на нашій землі треба вести безпощадно. Інакше вони з нами на нашій землі зроблять те, що ми повинні робити з ними. Це переконання повинно перейти в свідомість як найширших мас. Інакше все будемо тільки „бунтарськими хамами." І правильно: бо хозяїн своєї землі бє так наїздника, що він десятому заказує пхатися туди... Ворогом є не тільки озброєний воріг, але й неозброєний, який звязаний з тим озброєним або легко може з ним звязатися. Як на це питання дивиться світ, маємо такий доказ: Коли антанта зажадала від Німців видачі виповників війни, тоді Німці предложили їй листу антантських виновників усяких жорстокостей з доказами. На це одержали відповідь, що Німці вдерли на бельґійську французську землю, значить: були наїздниками, а кождий нападений має право й обовязок усякими способами боронити своєї землі перед наїздниками.

Це правильна відповідь. І ми скорше не закріпимо свободи свому народові, поки не виховаємо його в такім дусі. Бо мягкосердному невольникови не належиться — свобода, тільки ярмо. Міжнародній трибунал зробив з Ґаличини Балкан. Усвідомім собі це! Ми мусимо поступати, як поступають на Балкані. Інакше Поляки винищать нас — і світ зовсім тим не зацікавиться.

Не дурім себе, що під гнетом Польщі матимемо умови істнування й розвитку. Це булоб конання цілого народу в муках і деправації.

V. Коли безпощадність звернемо проти наїздників, перестанемо ненавидітися між собою. А досі було наоборот.

Я сказав вище, що коріння нашої катастрофи було в обставинах і в людях. Це правда. Але я переконаний, що якби ми мали були лучше виховану інтеліґенцію, то ті важкі обставини можна було поконати і всупереч волі наших сусідів і всупереч волі Парижа — можна було удержатися.

Початок цих споминів і частина київського періоду писана в Камінци, решта у Відні — в значних промежутках часу. Писання скінчено дня 23. марта 1920. Розкриття ріжні невідрадні справи рішився я тому, що чужинці й так добре поінформовані про все, а таємницею були ці справи тільки — для української суспільности.

Три документи.

I.

Ухвала Української Національної Ради з дня 3. січня 1919 р. про злуку Західно-Української Народної Республики з Українською Народною Республикою.

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада виконуючи право самозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єднінення з нинішним днем Західно-Української Народної Республики з Українською Народною Республикою в одну одноцільну, суверенну Народну Республику.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений м'ж Західно-Українською Народною Репулликою і Українською Народною Республикою дня 1. грудня у Хвастові, та доручає Державному Секретаріятови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізования договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республики, законодатну владу на території бувшої Західно-Української

Народної Республики виконує Українська Національна Рада.

До тогож самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріят, установлений Українською Національною Радою як її виконуючий орґан.

За Виділ Української Національної Ради:

Др. А. Горбачевський вр. *Др. Петрушевич вр.*

Примітка: Цей правний стан обовязує й дост. Проголошення злуки „з нинішнім днем" має принципальне значіння. Цей правний стан можуть змінити тільки обі повноправні репрезентації обох українських держав, або Установчі Збори, належно обібрані. О. Н.

II.

Наказ Українському Війську Галицької Армії.

Частини Галицької Армії мають перейти за Збруч, на землю Великої України.

Супроти того наказую старшинам і жовнірам всіх переходячих частин строго уважати на це, щоби:

1. переходити на сю територію в найбільшім порядку;

2. заборочяю як найстрогійше вживати всяких горячих напитків;

3. забороняю безуслівно всі безплатні реквізиції;

4. всякі хочби найменші крадіжи і насильства з боку військових будуть як найстрійше покарані, навіть карою смерти;

5. наказую кожному старшині всяку скаргу з боку місцевого населення списати до короткого протоколу з по-

данням дня й місця, опису насильства, висоти шкоди пошкодованого, винних і свідків в ціли передачі до команди Запілля Галицької Армії;

6. приналежним командантам наказую всіх невиконуючих цих наказів, уважати за грабіжників, — арестувати і відставляти до найблизшого полевого Суду Г. А. Український жовнір своїм чесним поведенням, послухом супроти своїх старшин, дісціпліною та карністю повинен здобути собі у місцевого населення пошану й любов.

Постій, дня 10. червня 1919.

Командуючий Етапами Галицької Армії
КОССАК полковник.

III.

Протокол Засідання Військової Комісії зложеної з представників добровольчеського і галицького командування.

Одесса, 4/17. падолиста 1919. года.

На засіданні явилися представниками від Добровольчеської Армії Полковники Генерального Штабу: Даровський, Консвалов і Саборський, а від Галицької Армії: Отаман Генерального Штабу Цімерман, сотник Турчин і поручник Др. Давид.

Повновласти представників Добровольчеської Армії стверджує особисто Командуючий Військами Новоросії Генерал-Лейтенант Шіллінг, а повновласти Галицьких Представників являються видчими із предложених ними телеграм від Командуючого Галицької Армії чч. 6828 і 7852. Провід обняв як найстарший степенем Полковник Генерального Штабу Даровський.

Постановлено:

1. Галицька Армія переходить в повнім складі враз з тиловими установами, складами і движимим желізно-дорожним матеріялом на сторону Російської Добровольчеської Армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого Збройними силами Південної Росії, тепер через Командуючого Військами Коворосійської Области

2. Галицька Армія задержує свою організацію, Командуючий Збір, мову, устави і ціле військове майно. Частини мають істнувати в складі не менше 50% своїх штатних склад'в по штатам Галицької Армії, які сбовязують по 4,17 падолиста*) Корпус Коновальца не уважається Галицькою частиною.**)

3. Російське Добровольчеське Командування допоможе Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, які находяться так в чужих державах, як і на території Росії.

4. При висших штабах, як також всіх установах і всіх самостійних частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі й урядовці після вибору Добровольчеського Командування для звязку і порішення на місци питань, якіб не явились.

5. Політичних питань відносно взаїмних відношень Галицького Правительства до Правительства Добровольчеської Армії, як

*) Місце нелсне: Правдоподібно по зменшенню частини висше 50%, може вона бути розвязана. — О. Н.

**) Це Корпус Січових Стрільців (С. С.), які в грудні 1918 здобули Київ від гетьмана. — О. Н.

також відносно майбутної долі Галичини не розбіраєсь, а лишається до рішення політичним переговорам. Аж до порішення тих питань в постою Генерала Денікіна задержує Диктатор Галичини право керування і контролі внутрішнього життя Галицької Армії.

6. Галицька Армія не буде воювати з армією Петлюри, яка бореться на фронті.

7. Галицька Армія зосередоточиться не пізнійше 17/30 падолиста 1919 в районі Козятин—Винниця—Ільниці—Оратово—Погребище—Козятин.

8. Для забезпечення того зосередоточення занимає Галицька Армія негайно частиною сил і держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить не пізніше 17/30 падолиста 1919 до гор. Уманя.

10. Всі тили (військові установи, етапи, склади і проче) пересуваються постепенно і розташовується на лінії Христинівка—Ольгополь—Вознесенськ—Николаїв. Санітарні установи, в котрих находяться хворі і ранені, остаються на місці.

11. Хворі і ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в Галицьких шпиталах, будуть приняті в шпиталі Збройних сил Південної Росії на рівних правах з російськими а по видужанню вертають в Галицьку Армію.

12. Для звязи зі Штабом Командуючого військами Новоросії висилається зі Штабу Галицької Армії осібного старшину.

13. Цей договір входить в життя з хвилею ратифікацію з одної сторони Командуючим військами Новоросії, а з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

14. Ворожі кроки між Добровольчеською і Галицькою Армією устають з хвилею підписання сього протоколу через представників обох сторін, не вичікуючи ратифікації його, як це сказано в параграфі тринайцятім (§ 13).

Председатель Полковник Генерального Штабу:
ДАРОВСКІЙ в. р.

Від Добровольческого Командування:

Члени: Полковник Генерального Штабу:
КОНОВАЛОВ в. р.

Полковник Генерального Штабу:
САБОРСКІЙ в. р.

Від Галицького Командування:

Майор Генерального Штабу:
ЦІММЕРМАН отаман в. р.

Сотник: *ТУРЧИН* в. р.

Поручник: *Др. ДАВИД* в. р.

Стверджую
Командуючий Військами Новоросійської Области
Генерал-Лейтнат: *ШІЛЛІНГ* в. р.

Одеса, 17. падолиста 1919 року.

Стверджую
Начальний Вождь Галицької Армії
Генерал Четар: *МИКИТКА* в. р.

Винниця, 19. падолиста 1919 року.

За точність:
Сотник: *ОСИП ЛЕВИЦЬКИЙ* в. р.

Начальна Команда Галицької Армії.
Прийшло дня 19. падолиста 1919. Ч. оп. 6874. — прилог.

Тогож автора

вийшли окремими книжками й брошурами в українській мові:

I.

Ориґінальні праці.

1. **Що то є суспільні кляси,** боротьба кляс, пролетаріят, буржуазія, капіталізм і орґанізація (4 видання, 1-е вид. 1906).
2. **Суд Олекси Довбуша** й инші оповідання.
3. **Про карпатських опришків** (розвідка).
4. **Про вшехполяків,** їх історію, теорію й таємну орґанізацію (12 аркушів друку).
5. **Що то є нарід або нація.**
6. **Як називається наш Рідний Край і нарід.**
7. **Формальні проблєми української державности** (герб, монетна одиниця, військовий однострій і стяги).
8. **За що боремося** (популярний нарис устрою України).
9. **По перших виборах** на підставі загального виборчого права (Огляд сил галицьких партій).
10. **Про політичні партії.**
11. **Про українські політичні партії і їх союзи** (видання „Волі").
12. **Військо й політика.**
13. **З кривавого шляху У. С. С.**
14. **Слідами Укр. Січових Стрільців.**
15. **Над Золотою Липою** (В таборах У. С. С.).
16. **Огні Срібної Землі** (Історичне оповідання з часів національно-релігійної боротьби в Карпатській Україні, на Спишу).
17. Про старі памятки Поділля. **До Бакоти** (Враження з подорожі до українських Помпеїв).
18. **Українська Салтанка Роксоляна** (інформаційна розвідка).
19. **Князь Ярослав Осмомисл.** Українська історична повість з 12. ст. (В 2 томах, 27 арк. друку. Нагороджена конкурсовою премією „Просвіти").

20. **Ескізи зі школи життя**: Раб, хам, дурень (Сатири).
21. Про українські повстання. **Соколовський** і сусідні групи.
22. **Розмова в Ільдіз-Кіоску** про державні справи. З Великої Легенди Сходу (Політична сатира).
23. **Рік на Великій Україні.** Спомини,

II.

Перерібки й переклади.

1. **Новомальтузіянська теорія.**
2. **Ґотама Будда.**
3. **Іван Жижка** (Образки з гуситських воєн Ченав'а — з розвідкою).
4. **Казка про державу** (Сатира).

III.

Праці писані спільно з иншими авторами:

1. **Хроніка руху української академічної молоді у Львові** (писано з Ол. Охримович).
2. **Як писати мемуари.** Пояснення і практичні вказівки (писано з Ів. Кревецьким).

Місця друку цих видань:

Львів і Київ: I, 1.
Львів: I, 2—4, 9, 13, 16, 19; II, 1—3. III. 1.
Київ: I, 7.
Відень: I, 5, 6. 11, 14, 15, 23.
Кремінець на Волині: I, 10, 12.
Камінець на Поділлю: I, 8. 17, 18, 20—22: II. 4: III, 2.

Друковано 5000 примірників,
з чого 1000 на лучшім папері.

BINDING DEPT. MAR 30 1967

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DK
508
.8
N38

Nazaruk, Osyp
Rik na Velykiĭ Ukraïni